SRI AUROBINDO LIBRARY
PONDICHERRY, INDIA

.....

.....

.....

Fumigated OCT 1993

But thought nor word can seize eternal truth

श्रीगणेशाय नमः ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

प्रथमाध्याये प्रथमाह्निकम् ।

कणादसूत्रवितृतिः ।

उत्पत्तिस्थितिसंहृतीर्वितनुते विश्वस्य यः स्वेच्छया
तद्दिष्टस्य परिस्फुरन्नपि नयः प्राज्ञेतरैर्ज्ञायते ।
यत्तत्त्वं विदुषां न संसृतिसरित्पूरे पुनर्मज्जनं
सोऽयं यः स्थिरभक्तियोगसुलभो भूयाद्भवो भूतये ॥ १ ॥
मेधाङ्गीमपि सप्तशांशुनिकरैर्ध्वान्तौघविध्वंसिनीं
भक्तानां भवभेदिनीमपि भवप्रेम्ना सदानन्दिनीम् ।
माहेशीं कुलकामिनीमपि दिशो वासो वसानां घृणै-
र्गौरीमप्यगजां शिवामपि शवासीनां भवानीं भजे ॥ २ ॥

प्रणम्य श्रीगुरून् श्रीमान् जयनारायणो द्विजः ।
कणादसूत्रवितृतिं तनोतीश्वरतुष्टये ॥ ३ ॥

दृष्टं खलु जन्मजरामरणादिजनिततापकलापं जिहा-
सवः सर्व्व एवास्तेवासिनस्तदानिदानमात्मतत्त्वदर्शनमाक-

र्णयन्ति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादिषु । तथा हि श्रुतिः,
"आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यश्चैतावदरे खल्वमृतत्वम् इति"।

"यदात्मानं विजानीयादहमस्मीति पूरुषः ।
किमिच्छन् कस्य कामाय संसारमनुसंसरेत्" ॥

इत्यादि ।
स्मृतिश्च,

"आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च ।
त्रिधा प्रकल्पयन् प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम्" ॥

इति ।

अथ केचिदन्तेवासिनो विधिवदधीतवेदवेदाङ्गा अनसूयकाः सम्पन्नश्रवणा मननार्थं भगवन्तं कणादमृषिं विधिवदुपसेदुः । ततः परमकारुणिकः स मुनिर्दशाध्यायीतन्त्रं तानुपदिदेश । तत्र प्रथमाध्याये समवेताशेषपदार्थकथनम् । द्वितीयाध्याये द्रव्यनिरूपणम् । तृतीयाध्याये आत्मान्तःकरणलक्षणम् । चतुर्थाध्याये शरीरतदुपयोगिविवेचनम् । पञ्चमाध्याये कर्म्मप्रतिपादनम् । षष्ठाध्यायेधर्म्मविवेचनम् । सप्तमाध्याये गुणसमवाययोः प्रतिपादनम् । अष्टमाध्याये ज्ञानोत्पत्तितन्निदानादिनिरूपणम् । नवमाध्याये बुद्धिविशेषप्रतिपादनम् । दशमाध्याये आत्मगुणभेदप्रतिपादनम् । उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति त्रिविधास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तिः विभागस्तु विशेषोद्देश एवेति नाधिक्यम् । यद्यपि तन्त्रे पदार्थनिरूपणस्यैव प्राचुर्यं,

अथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः ॥ १ ॥

यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्म्मः ॥ २ ॥

तथापि पदार्थतत्त्वज्ञाननिदानतया धर्म्मस्यैव प्राधान्यात् तन्निरूपणमेव प्रथमं प्रतिजानीते ॥

अथशब्दस्यानन्तर्य्यमर्थः शिष्यजिज्ञासानन्तरमित्यर्थः यतः श्रवणादिपटवोऽनसूयकाश्चान्तेवासिन उपसन्नाः । अतः कारणात् ज्ञाननिदानं धर्म्मं व्याख्यास्यामो निरूपयिष्याम इत्यर्थः । केचित्तु अथशब्दो मङ्गलार्थः,

"ओङ्कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्वा विनिर्यातौ तेन माङ्गलिकावुभौ" ॥

इति स्मरणात् एतेन शास्त्रं प्रणयता महर्षिणा शिष्टाचारपरम्परापरिप्राप्ताभिमतकर्म्मारम्भसमयकर्त्तव्यताकं मङ्गलाचरणं कथं न कृतमित्याक्षेपोऽपि निरस्त इत्याहुः । अन्ये तु योगजधर्म्मेण विघ्नाभावनिश्चयात् मुनिना मङ्गलाचरणं न कृतं कृतं वा किन्तु ग्रन्थादौ तन्न निबद्धमित्याहुः । नव्यास्तु गौतमीये भगवन्नामगणान्तःपातिप्रमाणशब्दोच्चारणवत् अत्र शास्त्रे तथाविधधर्म्मशब्दोच्चारणरूपमेव मङ्गलमित्याहुः । अत्र धर्म्मस्य ज्ञानोपयोगिता चित्तशुद्धिविविदिषादिद्वारिकैव "विविदिषन्ति यज्ञेन" इत्यादि श्रुतेः,

"कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" ।

इत्यादि स्मृतेश्चेति मन्तव्यम् ॥ १ ॥

ननु धर्म्मस्याकिञ्चित्करत्वेन तन्निरूपणं व्यर्थमतो धर्म्मस्य परमपुरुषार्थसाधनत्वं दर्शयन् तल्लक्षणमाह ।

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ २ ॥

अभ्युदयः स्वर्गः निःश्रेयसं मोक्षस्तयोः सिद्धिरुत्पत्तिर्यतः कारणात् स धर्मः तथा च स्वर्गापवर्गरूपपरमपुरुषार्थसाधनतया बुभुक्षूणां मुमुक्षूणाञ्चोपादेयत्वाद्धर्मस्य व्याख्यानं युक्तमेव अत्र च धर्मस्य स्वर्गसाधनता साक्षादेव अपवर्गसाधनता तु तत्त्वज्ञानद्वारेति विशेषः अत्र सुखजनकतावच्छेदकतया सिद्धा धर्मत्वजातिर्धर्मपदवाच्यत्वं वा धर्मस्य लक्षणमभिप्रेतमिति ध्येयम् ॥ २ ॥

ननु धर्मे तस्य तत्त्वज्ञानादिसाधनत्वे च किं मानम् वेद एव माननिति चेत् न तत्प्रामाण्यस्यापि सन्दिग्धत्वात् तथा चाचरणसूत्रं "तदप्रामाण्यमनृतव्याघातपुनरुक्तदोषेभ्यः" इतीत्याशङ्कां निरस्यति ॥

तेनेश्वरेण वचनात् कथनात् आम्नायस्य वेदस्य प्रामाण्यमवश्यं स्वीकार्यमिति शेषः । ईश्वरस्याप्रक्रान्तत्वेऽपि प्रसिद्धार्थकेन तच्छब्देन परामर्शो भवत्येव यथा "कला च सा कान्तिमती कलावतः" इति कुमारसम्भवे तच्छब्दस्याप्रक्रान्तवाचित्वं यथा वा तद्प्रामाण्यमित्यादिगौतमसूत्रे अप्रक्रान्तस्य वेदस्य तच्छब्देन परामर्शः यद्वा ईश्वरवाचकमेवात्र तत्पदम्,

"ओं तत्सदिति निर्देशो ब्रह्मणस्त्रिविधः स्मृतः" ।

इति वचनात् तथा च नित्यसर्वज्ञनिर्दोषपुरुषप्रणीतत्वात् वेदस्य प्रामाण्यमवश्यमेवाभ्युपेयमित्यर्थः ॥ २ ॥

धर्म्मविशेषप्रसूताद्* द्रव्यगुणकर्म्मसामान्य-

इदानीं प्रेक्षवतां प्रवृत्तये शास्त्रस्य प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धान् प्रदर्शयन् पदार्थानुद्दिशति ॥

धर्म्मविशेषः ऐहिको जन्मान्तरीयो वा सुकृतविशेषः तत्प्रसूतात् तज्जन्यादित्यर्थः ॥ इदञ्च तत्त्वज्ञानादित्यस्य विशेषणं साधर्म्म्यं समानो धर्म्म, वैधर्म्म्यं विरुद्धो धर्म्म इति मुक्तावलीकारः तृतीया प्रकारे तत्त्वज्ञानादित्यत्र पञ्चम्यर्थः प्रयोज्यत्वं तथाच सुकृतविशेषेण द्रव्यादिपदार्थानां साधर्म्म्यवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानं जायते, तत आत्ममननं अनन्तरं निदिध्यासनेनात्मसाक्षात्कारो जायते, तदनन्तरं मिथ्याज्ञानादिनाशक्रमेण मोक्षो भवतीत्यर्थः। उपस्कारकारास्तु सूत्रस्थतत्त्वज्ञानपदमात्मसाक्षात्कारपरं करणव्युत्पत्त्या तादृशसाक्षात्कारकरणशास्त्रपरं वा तत्राद्ये धर्म्मविशेषपदं निवृत्तिलक्षणधर्म्मपरम् अन्त्ये ईश्वरनियोगप्रसादरूपधर्म्मविशेषपरं कणादो महर्षिरीश्वरनियोगप्रसादावधिगम्य एतच्छास्त्रं प्रणीतवानिति किंवदन्ती। आत्मसाक्षात्कारश्च शास्त्रान्मनननिदिध्यासनादिपरम्परयेति हेतुपञ्चम्याः प्रयोज्यत्वार्थकत्वात् "तमेव विदित्वातिमृत्युमेति" "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये" इत्यादि श्रुतौ वेदनपदं साक्षात्कारपरं तस्यैव सवासनमिथ्याज्ञानोन्मूलनक्षमत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यं सूत्रस्थतत्त्वज्ञानपदस्य सवासनमिथ्याज्ञानविरोधिस्वात्मसाक्षात्कारपरत्वे साधर्म्म्यवै-

* धर्म्मविशेषसूतादित्यपि पाठः।

शेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसम् ॥ ४ ॥

धर्म्माभ्यामित्यस्य पदार्थानामिति षष्ठ्यन्तार्थस्य चानन्वयापत्तेः नह्यात्मसाक्षात्कारे साधर्म्यवैधर्म्यप्रकारकत्वं षट्पदार्थविशेष्यत्वं वास्ति देहकादिभिन्नत्वेनात्मसाक्षात्कारस्यैव देहाद्यभेदवासनादुन्मूलनक्षमत्वेन तत्र तदभावात् नच योगजधर्म्मेणात्मनीतरभेदसाक्षात्कारदशायां तादृशसन्निकर्षेण साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां द्रव्यादिषट्पदार्थज्ञानमपि जायते तत्सामग्रीसत्त्वादिति वाच्यं तादृशसाक्षात्कारस्य तादृशोदासीनसाधर्म्यादिविषयकत्वेऽपि तस्य प्रकृतानुपयोगितया मुनीनां तदभिधानस्यान्मत्तप्रलपितत्वापत्तेः यत्तूपस्कारकारैरात्मसाक्षात्कारस्य मोक्षहेतुतायां " तमेव विदित्वा इत्यादि " श्रुतिः प्रमाणतयोपन्यस्ता तदप्यसङ्गतं " वेदाहमेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् " इत्यनेन परमात्मन एवोपक्रान्तत्वेन तच्छब्दस्य तत्परतयाऽनुपक्रान्तजीवात्मपरत्वासम्भवादिति संक्षेपः अत्र षट्पदार्थकीर्त्तनं भावाभिप्रायेण वस्तुतोऽभावोऽपि पदार्थान्तरतया मुनेरभिप्रेतः। अत एवं द्वितीयाह्निके " कारणाभावात् कार्य्याभाव " इति सूत्रस्य नवमाध्याये " क्रियागुणव्यपदेशाभावात् " इत्यादि सूत्राणाञ्च नासङ्गतिः; अत एव न्यायलीलावत्याम् " अभावश्च वक्तव्यो निःश्रेयसोपयोगित्वात् भावप्रपञ्चवत् कारणाभावेन कार्य्याभावस्य सर्व्वसिद्धत्वादुपयोगित्वासिद्धेः " इत्य-

भिहितं न्यायाचार्यैरपि द्रव्यकिरणावलयाम् "एते च पदार्थाः प्रधानतयोद्दिष्टाः अभावस्तु स्वरूपवानपि नोद्दिष्टः प्रतियोगिनिरूपणाधीननिरूपणत्वात् नतु तुच्छत्वात्" इत्यन्तेनाभावस्य सप्तमपदार्थत्वमङ्गीकृतं तथाच सप्तानामेव पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यज्ञानं निश्रेयसोपयोगितदुपयोगिता चात्मनीतरभेदसाधने लिङ्गज्ञानादिविधयेति मन्तव्यम्, पदार्थविभाजकाश्च द्रव्यत्वादयः सप्तधर्म्माः तत्र द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्वानि जातयः नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वं जातिमद्भिन्नत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वं नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वं द्रव्यादिषट्कभिन्नत्वमभावत्वमिति अत्र प्रयोजनं निश्रेयसं अभिधेयाः पदार्थाः सम्बन्धश्च शास्त्रनिःश्रेयसयोः पदार्थतत्त्वज्ञान-निःश्रेयसयोश्च प्रयोज्यप्रयोजकभावः शास्त्र पदार्थतत्त्वज्ञानयोः कार्यकारणभावः पदार्थतत्त्वज्ञानयोर्विषयविषयिभावः पदार्थशास्त्रयोः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावश्च निश्रेयसञ्च न्यायवैशेषिकसाङ्ख्यमतेषु आत्यन्तिकदुःखनिवृत्तिरूपं स्वसमानोधिकरणदुःखासमानकालीनदुःखध्वंसप्रयोजकत्वम्। भवति हि चरमदुःखध्वंसः स्वसमानाधिकरणदुःखासमानकालीनः तदानीं मुक्तात्मनि कस्यापि दुःखस्यानुत्पत्तेः। न्यायैकदेशिमते आत्यन्तिकदुरितनिवृत्तिरेव मोक्षस्यैव साक्षादात्मसाक्षात्कारसाध्यत्वात् "क्षीयन्ते चास्य कर्म्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे" इति श्रुतेः। एकदण्डिवेदान्तिमते अविद्यानिवृत्तिर्मोक्षः। अविद्या च पदार्थान्तरं, त्रिदण्डिमते परमात्मनि जीवात्मनो लयो मोक्षः स च

जीवोपाधिर्लिङ्गशरीरनिवृत्तिपर्यवसितः लिङ्गशरीरञ्च "पञ्चप्राणमनोबुद्ध्यदशेन्द्रियसमन्वितम् । अपञ्चीकृतभूतोत्थं सूक्ष्माङ्गं भोगसाधनमिति" प्रतिपादितम् । भट्टास्तु नित्यसुखसाक्षात्कारो मोक्षः नित्यसुखञ्च श्रुतिसिद्धं सर्व्वजीवगतमपि संसारदशायामव्यक्त आत्मतत्त्वसाक्षात्कारानन्तरमेव साक्षात्कृतं भवतीति प्राहुः, एषुमतेषु सञ्जघन्तोऽपि दोषा ग्रन्थगौरवभयान्नोद्भाविताः किन्तु सर्व्वेषु मतेषु मुक्तावस्थायामात्यन्तिकदुःखनिवृत्तिर्निराबाधेवेति दिक् । ननु शक्तिसादृश्यादयोऽप्यतिरिक्ताः सन्ति पदार्थाः कथमन्यथा मण्यादिसन्निधाने दहनेन दाहो न जन्यते जन्यते च तदसन्निधावतोमण्यादिर्दहने दाहानुकूलां शक्तिं नाशयति उत्तेजकमण्याद्यपसरनञ्च पुनरुत्पादयतीत्यवश्यं कल्पनीयम् । एवं सादृश्यमपि पदार्थान्तरं वद्वि षट्सु भावेषु नान्तर्भवति सामानेऽपि सत्त्वात् यथा गोत्वं नित्यं तथाश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः नाद्यभावः भावत्वेन प्रतीयमानत्वादिति चेन्न मण्याद्यसमवहितवह्न्यादेः स्वातन्त्र्येण मण्यभादेर्वा दाहादिकं प्रति हेतुताकल्पनेनैव सामञ्जस्येऽनन्तशक्तितत्प्रागभावतद्ध्वंसकल्पनानौचित्यात् । न चोत्तेजकसमवहितमणिसत्त्वेऽपि कथं दाह इति वाच्यं उत्तेजकासमवहितमणिसामान्याभावस्यैव तथात्वकल्पनात् एवं सादृश्यमपि न पदार्थान्तरं किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वं यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्त्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति संक्षेपः ॥ ४ ॥

पृथिव्यापस्तेजो वायुराकाशं कालो दिगात्मा मन इति द्रव्याणि ॥ ५ ॥

द्रव्याणि विभजते।

इतिशब्दोऽवधारणपरो नोक्तानि नवैव द्रव्याणि नाधिकानि न वा नूनानीत्यर्थः। असमाकरणन्तु सर्वेषामितरनैरपेक्ष्येण कार्यप्रविशेषोत्पादकताप्रदर्शनार्थं स्वसमवेतकार्यजनने सर्वेषां तुलयताज्ञापनार्थं वा नच विभागवत्त्वादेव नूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदसम्भवात् अवधारणार्थकेतिशब्दो व्यर्थ इति वाच्यं यतो विभागस्थले अवधारणवाचकपदासत्त्वे तदाध्याहारेणैव नूनाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदो बोध्यते अतस्त्वध्याहारं विनैव तादृशव्यवच्छेदबोधार्थमेव मुनिना इतिशब्दोऽभिहित इति ध्येयं द्रव्यत्वजातिस्तु कार्यैकसामान्यस्य संयोगस्य विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धयति ननु कन्दलीकारैः साङ्ख्याचार्यैश्च अन्धकारस्य द्रव्यत्वं स्वीकृतं युक्तञ्चैतत् कथमन्यथा नीलं तमश्चलतीति गुणक्रियाप्रत्ययस्तत्र लोकानाम्। स हि न पृथिवी निर्गन्धत्वात् नाप्यस्य जलादावन्तर्भावः नीलरूपवत्त्वात् तथा चाधिकसङ्ख्याव्यवच्छेदः कथं सम्भवतीति चेन्न आवश्यकतेजोविशेषाभावेनैवोपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्यायत्वात् नीलरूपप्रतीतिस्तु गगन इव तत्र भ्रान्तिरूपा चलनप्रतीतिरपि आलोकापसरणौपाधिकी भ्रान्तिरेव यथा नौकादिचलनौपाधिकी तीरस्थवृक्षादौ चलनाप्रतीतिर्मीमांसकानाम्। तमसो द्रव्यत्वकल्पनेऽनन्तद्रव्यप्रागभावभ्रं

रूपरसगन्धस्पर्शाः सङ्ख्याः परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे बुद्धयः सुखदुःखे इच्छाद्वेषौ प्रयत्नाश्च गुणाः ॥ ६ ॥

सकल्पनापत्तेः कन्दलीकारमते तु तमसः पृथिव्यामन्तर्भाव इति न तन्मते व्यवच्छेदासङ्गतिरिति ध्येयम् । अत्र नवसु द्रव्यविभाजकेषु गगनत्वकालत्वदिक्त्वानामेकैकमात्रवृत्तित्वान्न जातित्वं शेषाणां पुनर्जातित्वमेवेति ॥ ५ ॥

गुणान् विभजते ।

अत्रानुक्तसमुच्चायक चकारेण गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्माधर्मशब्दानामुपग्रहः, अतएव भाष्ये " चशब्दसमुच्चिताश्च गुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारादृष्टशब्दाः सप्तैवेत्येवं चतुर्विंशतिर्गुणा" इति प्रशस्तदेवाचार्यैरभिहितम् । अत्र गुणविभाजकानि रूपत्वादीनि सर्वाण्येव जातयः सूक्तिकारस्तु वेगस्थितिस्थापकभावनासु वर्त्तमानं संस्कारत्वं न जातिः प्रमाणाभावादित्याह । अथ गुणत्वजातौ किम्मानमिति चेत् इदं द्रव्यकर्म्माभिन्नसामान्यवति या कारणता सा किञ्चिद्धर्म्मावच्छिन्ना निरवच्छिन्नकारणताया असम्भवात् नहि रूपत्वादिकं सत्ता वा तत्तावच्छेदिका नूनमतिरिक्तदेशवृत्तित्वात् असच्चतुर्विंशत्यनुगतं वाच्यं तदेव गुणत्वमिति मुक्तावलीकारः । नव्यास्तु गुणत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा इन्द्रियसंयुक्तसमवेतसमवायतस्तत्प्रत्यक्षसम्भवात् न च तद्व्यञ्जकविरहान्न तत्प्रत्यक्षमिति वाच्यं सर्व्वत्र व्यञ्जकस्य जातिप्रत्यक्षप्रयोजकत्वे प्रमाणाभावात् अन्यथा रूपत्वादेरप्यप्रत्यक्षतापत्तेरिति प्राहुः ॥ ६ ॥

उत्क्षेपणमवक्षेपणमाकुञ्चनं प्रसारणं गमन मिति कर्म्माणि ॥ ७ ॥

सदनित्यं द्रव्यवत्कार्य्यं कारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्म्मणामविशेषः ॥ ८ ॥

कर्म्माणि विभजते।

इति पूर्ववदवधारणपरः । कर्म्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा एवमुत्क्षेपणत्वादिकमप्रीति मुक्तावलीकारः । गमनत्वञ्च जातिविशेषो भ्रमणरेचनस्यन्दनोर्द्ध्वज्वलननमनोन्नमनादिष्वपि वर्त्ततेऽतो नाधिक्यं तद्व्यञ्जकञ्च नियतदिग्देशसंयोगविभागकारणत्वम् उत्क्षेपणादिषु गमनव्यवहारो भाक्तः स्वाश्रयसंयोगविभागासमवायिकारणत्वमेव गौणमुख्यसाधारणो धर्म्मः । निष्क्रमणत्वप्रवेशनत्वादिका तु न जातिः एकस्मिन्नेव कर्म्मणि एकस्मादावरकादावरकान्तरं गच्छति पुरुषे प्रविशत्यर्यमिति कस्यचिद्दृष्टः प्रत्ययः कस्यचिच्च निष्क्रामतीत्यतो जातिसङ्करप्रसङ्गात् । जगदीशतर्कालङ्कारस्तु ऊर्द्धसंयोगफलकक्रियावच्छिन्नव्यापारत्वमेवोत्क्षेपणत्वं तदेवोत्क्षिपत्यत्र धात्वर्थतावच्छेदकं नतूत्क्षेपणत्वं जातिः प्रवेशनत्वादिना सङ्करात् लोष्टमुत्क्षिपतीत्यादौ लोष्टादेः कर्म्मत्वानुपपत्तेश्चेति प्रकाशिकायां प्राह । गमनत्वञ्च न जातिः किन्तु संयोगावच्छिन्नक्रियात्वमेवेति तु नव्याः ॥ ७ ॥

इदानीं द्रव्यगुणकर्म्मणां साधर्म्यमाह।

इतीत्यनन्तरं प्रत्यय इत्यध्याहार्य्यम्, सामान्यं सद्वि-

द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं साधर्म्यम् ॥९॥

द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते गुणाश्च गुणान्तरम् ॥ १० ॥

शेषौ द्रव्यत्वादि तद्वत् । सदित्यादिप्रत्ययो यथा द्रव्ये तथा गुणकर्म्मणोरपि तत्र न कश्चित् विशेषः । तथाच सत्तावत्त्वं ध्वंसप्रतियोगित्वं द्रव्यसमवायिकारणकत्वं प्रागभावप्रतियोगित्वं कारणत्वं सत्ताव्याप्यजातिमत्त्वञ्च द्रव्यगुणकर्म्मणां साधर्म्यमिति भावः । यद्यप्यनित्यत्वादित्रिकं नित्ये द्रव्ये गुणे चाव्याप्तं कारणत्वञ्च पारिमाण्डल्यादौ तथापि ध्वंसप्रतियोगिभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वमनित्यत्वं द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं द्रव्यवत्त्वं प्रागभावप्रतियोगिभाववृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं कार्यत्वं समवायासमवायान्यतरकारणवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं कारणत्वं द्रव्यादीनां साधर्म्यमित्यत्र तात्पर्यं प्रथमं चरमञ्च यथाश्रुतमेवेति हृदयम् । इदमुपलक्षणं समवायानुयोगित्वम् अर्थशब्दाभिधेयत्वञ्च तेषां साधर्म्यं बोध्यम् ॥ ८ ॥

द्रव्यगुणयोः साधर्म्यमाह ।

पार्थिवाः परमाणवः पार्थिवं द्व्यणुकमारभन्ते परमाणुनीलरूपादिकञ्च द्व्यणुकादिगतं नीलरूपादिकमारभते इति द्रव्यगुणयोः सजातीयारम्भकत्वं यद्यपि गगनादावन्त्यावयविनि तद्गुणे चाव्याप्तिस्तथापि सजातीयारम्भकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वस्य साधर्म्यत्वे तात्पर्यम् ॥ ९ ॥

कर्म्म कर्म्मसाध्यं न विद्यते ॥ ११ ॥
न द्रव्यं कार्य्यं कारणञ्च बधति ॥ १२ ॥
उभयथा गुणाः ॥ १३ ॥
कार्य्यविरोधि कर्म्म ॥ १४ ॥

पूर्व्वोक्तमेव स्पष्टयति।
सुगमम् ॥ १० ॥
नैतादृशं कर्म्मेत्याह।

कर्म्मसाध्यं कर्म्म न विद्यते तथाच प्रमाणाभावान्न कर्म्मणः कर्म्मारम्भकत्वमिति भावः। अयमभिसन्धिः क्रिया चेत् क्रियान्तरं जनयेत् तदा स्योत्पत्तिद्वितीयक्षण एव जनयेत् शब्दवत् सत्यां हि सामग्र्यां फलविलम्बस्यादृष्टचरत्वात् तथाच प्रथमकर्म्मणैव विभागे जनिते द्वितीयं कर्म्म कृतमं विभागं जनयिष्यति विभागाजनने च तस्य कर्म्मत्वानुपपत्तिः संयोगविभागयोरनपेक्षकारणं कर्म्मेति तल्लक्षणादिति ॥११॥

इदानीं गुणकर्म्मभ्यां द्रव्यस्य वैधर्म्म्यमाह।

द्रव्यं स्वस्य कार्य्यंण कारणं वा न हन्तीत्यर्थः। बधतीति सौत्रः प्रयोगः। अयं भावः जन्यद्रव्यं हि आश्रयनाशाद्वारम्भकसंयोगनाशाद्वा नश्यति न तु द्रव्यस्य कारणं कार्य्यं वा तन्नाशयतीति ॥ १२ ॥

नैतादृशा गुणा इत्याह।

कश्चिद्गुणः स्वकार्य्यं नाशयते यथादिमः शब्दो द्वितीयेन शब्देन कश्चिच्च स्वकारणेन नाश्यते यथोपान्त्यशब्देनान्त्यशब्दः ॥ १३ ॥

क्रियागुणवत् समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ॥ १५ ॥

स्वकार्य्यमेव कर्म्मणो नाशकमित्याह ।

कार्य्येणोत्तरसंयोगरूपेण कृतो यो विरोधो नाशस्तद्वत् कर्म्मेत्यर्थः । अथवा कार्य्यं विरोधि नाशकं यस्येति बहुव्रीहिः ॥ १४ ॥

द्रव्यस्य लक्षणमाह ।

क्रियाश्च गुणाश्च सन्त्यस्मिन्निति क्रियागुणवत् अत्र क्रियावत्त्वं कर्म्मवद्वृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं नातो गगनादावव्याप्तिः यद्वात्र क्रियावत्त्वं स्वजन्यसंयोगवत्त्वसम्बन्धेन स्वजन्यविभागवत्त्वसम्बन्धेन वा योज्यम् । उपस्कारकारास्तु चिह्नत्वरूपलक्षणत्वं क्रियायाः गुणवत्त्वसमवायिकारणत्वयोश्च समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वरूपलक्षणत्वं लक्ष्यतेऽनेनेति व्युत्पत्तेर्द्विविधलक्षणबोधादित्याहुस्तच्चिन्त्यम्, इतरभेदानुमापकत्वातिरिक्तस्य चिह्नत्वस्य दुर्व्वचत्वात् नच द्रव्यत्वसामानाधिकरण्येनेतरभेदानुमापकत्वं द्रव्यचिह्नत्वं तदवच्छेदेनेतरभेदानुमापकत्वञ्च व्यवच्छेदकत्वं नातोभागासिद्धिरिति वाच्यं गन्धवत्त्वादेरपि द्रव्यचिह्नत्वापत्तेर्नचेष्टापत्तिरुद्देशलक्षणपरीक्षाप्रकाशकशास्त्रेषु केनापि मुनिना निबन्धकारेण वा चिह्नरूपलक्षणस्यानभिधानादित्यलमनल्पजल्पनेन । अत्रेति शब्दो गणसूचकः तेन सङ्ख्यादीनां पञ्चानां प्रत्येकस्यापि लक्षणत्वं सूचितमिति दिक् ॥ १५ ॥

द्रव्याश्रय्यगुणवान् संयोगविभागेष्वकारणमनपेक्ष इति गुणलक्षणम् ॥ १६ ॥

एकद्रव्यमगुणं संयोगविभागेष्वनपेक्षकारणमिति कर्म्मलक्षणम् ॥ १७ ॥

गुणलक्षणमाह।

द्रव्यरूपो य आश्रयः सोऽस्यास्तीति द्रव्यमाश्रयितुं शीलं यस्येति वा द्रव्याश्रयी यद्यपि द्रव्याश्रितत्वं द्रव्यकर्म्मादावतिव्याप्तं तथापि सकलद्रव्यगताश्रयता निरूपकतावच्छेदकसत्तान्यजातिमत्त्वस्य लक्षणत्वे तात्पर्य्यं द्रव्यत्वं कर्म्मत्वञ्च न तादृशं गगनादौ द्रव्यकर्म्मणोराश्रयत्वाभावात् सामान्यत्वञ्च न जातिः सत्तायास्तादृशत्वेऽपि न सत्तान्यत्वमिति अगुणवानित्यादि अनपेक्षइत्यन्तमेकं लक्षणम्, अनपेक्ष इत्यनन्तरं गुण इति लक्ष्यपदं पूरणीयं संयोगविभागेषु निरपेक्षः स्वोत्तरभावानपेक्षः सन् कारणं यो न भवति कर्म्मभिन्न इति फलितार्थः सामान्यवानिति पूरणीयं तथाच गुणवद्भिन्नः कर्म्मान्यो यः सामान्यवान् स गुण इत्यर्थः। द्रव्यकर्म्मणोर्व्युदासाय विशेषणद्वयं सामान्यादिव्युदासार्थं विशेष्यदलमिति ॥ १६ ॥

कर्म्मलक्षणमाह।

एकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदेकद्रव्यं यथावयविद्रव्यं संयोगादिगुणाश्चानेकाश्रिताः तथा किमपि कर्म्म नानेकाश्रितं

---

* संयोगविभागयोरत्यपि क्वचित् पाठः।

द्रव्यगुणकर्म्मणां द्रव्यं कारणं सामान्यम् ॥१८॥
तथागुणः ॥ १९ ॥

तथाचानेकाश्रितावृत्तिसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं कर्म्मणो लक्षणमित्यर्थः अगुणमिति गुणवद्भिन्नमित्यर्थः तथाच गुणवद्भिन्नवृत्तिगुणावृत्तिजातिमत्त्वं पर्य्यवसितं लक्षणं संयोगविभागेषु स्वानन्तरोत्पन्नभावनैरपेक्ष्येण कारणत्वं तृतीयं लक्षणं कर्म्मण उत्तरसंयोगजनने समवायिद्रव्यकालादृष्टेश्वरादिभावापेक्षणात् पूर्व्वसंयोगनाशापेक्षणाच्च स्वानन्तरोत्पन्नभावेत्युक्तमधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् । सूत्रे संयोगविभागयोरिति षष्ठ्यन्तपाठो मुक्तावलीकारादिसम्मतः ॥१७॥

कारणकथनव्याजेन त्रयाणां साधर्म्म्यमाह ।

समानमेव सामान्यं स्वार्थिकप्रत्ययात् एकमित्यर्थः अनयोः समानमधिकरणमितिवत् द्रव्यगुणकर्म्मणां त्रयाणामेव समवायिकारणमेकं द्रव्यं तथाच द्रव्यसमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्म्यमित्यर्थः ॥१८॥

साधर्म्म्यान्तरमाह ।

द्रव्यगुणकर्म्मणां त्रयाणां यथा एकं द्रव्यं समवायिकारणं तथा एको गुणोऽसमवायिकारणं तथाच गुणासमवायिकारणकवृत्तिपदार्थविभाजकोपाधिमत्त्वं त्रयाणां साधर्म्म्यमित्यर्थः भवति हि द्रव्यम् अवयवसंयोगासमवायिकारणकम् अवयविगतारूपरसादिगुणा अवयवगतसमानजातीयगुणासमवायिकारणकाः कर्म्माणि नोदनाद्यसमवा-

संयोगविभागवेगानां कर्म्म समानम् ॥ २० ॥
न द्रव्याणां कर्म्म ॥ २१ ॥
व्यतिरेकात् ॥ २२ ॥

यिकारणकानीति गुणासमवायिकारणकवृत्तित्वं द्रव्यत्वादिपदार्थविभाजकोपाधित्वके इति ॥ ॥ १९ ॥

द्रव्यगुणयोरिव कर्म्मणोऽप्यनेककार्य्यकारित्वमाह।

समानमित्यनन्तरं कारणमिति पूरणीयं पूर्ववत्पूरणस्य कारणमित्यस्यानुषङ्गो वा शरादौ यत् कर्म्म जायते तद्धनुषः शरस्य विभागम् उत्तरदेशेन संयोगं शरे वेगञ्च जनयतीति भावः ॥ २० ॥

द्रव्येषु कर्म्मणः कारणत्वं नास्तीत्याह।

कारणमित्यस्य पूर्ववत् पूरणमनुषङ्गो वा। कर्म्मपदार्थो द्रव्याणां कारणं न भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥

नन्ववयवसंयोगजनकं कर्म्म कुतो न द्रव्यकारणमित्यत आह।

व्यतिरेकात् द्रव्योत्पत्तिसमये कर्म्मणोऽभावात् यत् कर्म्मावयवारब्धकसंयोगं जनयति संयोगस्य तन्नाशकत्वेन संयोगोत्तरं द्रव्योत्पत्तिकाले तस्य नाशात् न च कर्म्मणः कार्य्यकालेऽसत्त्वेऽपि तत्पूर्वक्षणवृत्तित्वात् कारणत्वं निराबाधमिति वाच्यं महापटनाशानन्तरं खण्डपटादुत्पत्तेः पूर्वक्षणेऽपि तदवयवेषु कर्म्मणोऽभावात् वस्तुतः कर्म्मजनितारब्धकसंयोगाधीनद्रव्येऽपि न कर्म्म कारणं संयोगेनान्यथासिद्धत्वादिति ध्येयम् ॥ २२ ॥

द्रव्याणां द्रव्यं कार्य्यं सामान्यम् ॥ २३ ॥
गुणवैधर्म्म्याच्च न कर्म्मणां कर्म्म ॥ २४ ॥
द्वित्वप्रभृतयः संख्याः पृथक्त्वसंयोगविभागाश्च ॥
॥ २५ ॥
असमवायात् सामान्यकार्य्यं कर्म्म न विद्यते ॥
॥ २६ ॥

इदानीमेकस्यानेककारणकत्वमाह ।

बहूनामवयवरूपद्रव्याणामवयविरूपमेकं द्रव्यं कार्य्यमित्यर्थः सामान्यशब्दस्य पूर्व्वोक्तरीत्या एकबोधकत्वात् । इदमुपलक्षणं द्वयोरपि द्रव्ययोरेकं द्रव्यं कार्य्यमित्यपि द्रष्टव्यम् असमवायिकारणसंयोगाभावादेकस्यावयवस्य नावयव्यारम्भकत्वमिति ॥ २३ ॥

एकस्मिन् कर्म्मण्यनेककर्म्मजन्यत्वं नास्तीत्याह ।

कर्म्मेति कार्य्यमिति शेषः ननु गुणकर्म्मणोर्द्रव्यसमवेतत्वाविशेषात् गुणानां गुणजन्यत्ववत् कथं न कर्म्मणां कर्म्मजन्यत्वमित्यत उक्तं गुणवैधर्म्म्यादिति । यथा द्रव्यसमवेतत्वरूपं गुणसाधर्म्म्यं कर्म्मणि तथा कर्म्मत्वादिरूपं गुणवैधर्म्म्यमपीति सजातीयारम्भकत्वमपि वैधर्म्म्यान्तरं कर्म्मणीति भावः एतच्च पूर्व्वोक्तमपि स्पष्टार्थमुक्तम् ॥ २४ ॥

केषाञ्चित् गुणानामप्यनेकद्रव्यारब्धत्वमित्याह ।

अत्र पृथक्त्वपदं द्विपृथक्त्वादिपरं तथाच द्वित्वादिपरार्द्धपर्य्यन्ताः सङ्ख्या द्विपृथक्त्वादीनि संयोगा विभागाश्च अनेकद्रव्यारब्धा इत्यर्थः ॥ २५ ॥

संयोगानां द्रव्यम् ॥ २७ ॥
रूपाणां रूपम् ॥ २८ ॥
गुरुत्वप्रयत्नसंयोगानामुत्क्षेपणम् ॥ २९ ॥
संयोगविभागाश्च कर्म्मणाम् ॥ ३० ॥

कर्म्मण्यनेकारब्धत्वं नास्तीत्याह ।

असमवायात् द्वयोर्बहुषु च समवायेन कर्म्मणोऽभावात् सामान्यकार्य्यम् अनेकारब्धं कर्म्म न विद्यते नास्तीत्यर्थः तथाच प्रतिद्रव्यं भिन्नं भिन्नं कर्म्म अनुभवसिद्धम् ॥ २६ ॥

पुनरनेकारब्धं कार्य्यमाह ।

बहूनां तन्त्वादिसंयोगानां पटादिरूपमेकं द्रव्यं कार्य्यमित्यर्थः ॥ २७ ॥

एकस्य गुणस्यानेकगुणजन्यत्वमाह ॥

रूपपदे रसगन्धस्पर्शस्नेहसांसिद्धिकद्रवत्वैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणवेगस्थितिस्थापकगुरुत्वानामप्युपलक्षके तथाच समवायिकारणगतैर्बहुभी रूपादिभिरवयविगतमेकं रूपादिकं जायते इत्यर्थः ॥ २८ ॥

इदानीमेकस्य कर्म्मणो बहुकारणकत्वमाह ॥

एकं कार्य्यमिति शेषः । उत्क्षेपणपदमवक्षेपणादेरप्युपलक्षकम् उत्क्षेप्यस्य गुरुत्वम् उत्क्षेप्तुः प्रयत्नः उत्क्षेप्यदेशनोदनञ्च एते त्रय एवोत्क्षेपणहेतवः, अतः कर्म्मण्यनेककारणत्वं निराबाधमिति भावः ॥ २९ ॥

ननु यथा धूमादिरूपकार्य्येण वह्न्यादिकारणानामनुमानं तथातीन्द्रियाणां चन्द्रसूर्य्यादिगतीनां केन लिङ्गेनानु-

कारणसामान्ये द्रव्यकर्म्मणां कर्म्माकारणमुक्तम् ॥ ३१ ॥

मानं कर्म्मणः कार्य्याभावादित्यतः पूर्व्वोक्तानि कर्म्मकार्य्याणि स्मारयति।

चकारो वेगस्थितिस्थापकयोः समुच्चायकः तथाच एत एव कर्म्मणो जायन्ते इति कर्म्मणो न कार्य्यदारिद्र्यमिति भावः ॥ ३० ॥

ननु संयोगो यदि कर्म्मजन्यस्तदाऽवयवसंयोगद्वाराऽवयवकर्म्मणोऽवयविद्रव्यं प्रति वह्निनोदनद्वारा वह्निकर्म्मणः परमाण्वादिक्रियां प्रति च कारणत्वं दुरपह्नवं यथा स्वजन्यसंयोगद्वारा चाक्षुषादिकं प्रति चक्षुरादेः कारणत्वं तथाच कर्म्मणो यद्द्रव्यकर्म्माकारणत्वमुक्तं तत् किं द्रव्यं प्रतिक्रियां प्रति च कर्म्मणो नासमवायिकारणत्वमित्येतत्परमित्यत आह।

द्रव्यकर्म्मणाम् अकारणं कर्म्म इति यत् पूर्व्वमुक्तं तत् कारणसामान्ये कारणसामान्यपरमित्यर्थः तथाच पूर्व्वं द्रव्यकर्म्मकारणसामान्यभिन्नत्वमेव कर्म्मण्युक्तम्, नतु तदसमवायिकारणान्यत्वम् अवयवकर्म्मणो वह्निकर्म्मणश्च अवयवसंयोगेन वह्निनोदनेन चान्यथासिद्धत्वात् चक्षुरादेस्तु चाक्षुषादिकं प्रति संयोगेन नान्यथासिद्धत्वं व्यापारेण व्यापारिणोऽनन्यथासिद्धत्वादिति भावः ॥ ३१ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥

कारणाभावात्कार्य्याभावः ॥ १ ॥

ननु पूर्व्वाह्निके कार्य्यत्वघटितं कारणत्वघटितञ्च साधर्म्यसूक्तं तत्कथं सङ्गच्छते कार्य्यकारणभावस्यासिद्धत्वेन शशविषाणसमानत्वादित्यतः कार्य्यकारणभावमेव व्यवस्थापयति।

दण्डाभावाद्घटाभाव इत्यादि-प्रतीतौ हि दण्डाभावे घटाभावप्रयोजकत्वं भासते तच्च दण्डघटयोः कार्य्यकारणभावं विना नोपपद्यते अन्यथा दण्डाभावात् पटाभाव इत्यपि प्रतीत्यापत्तेः एवं घटादिकार्य्याणां किञ्चित्कालासत्त्वे सति किञ्चित्कालसत्त्वरूपं कादाचित्कत्वमनुभूयते तदपि घटादेः कारणापेक्षामन्तरेण न सम्भवति अन्यथा घटादिः सर्व्वदैव स्यात् किं वा सर्व्वदैव न स्यात् न तु कदाचित् स्यात् अपि च कार्य्यकारणभावाभावे प्रवृत्तिर्निवृत्तिश्च लोकानां न स्यात् तथाच निरीहं जगदापद्येत नहि प्रवृत्तिरन्तरेणेष्टसाधनताज्ञानं न वा विनाऽनिष्टसाधनताबुद्धिं निवृत्तिः। साङ्ख्यास्तु घटादौ पुरा तिरोभूतः सन् कलसादिराविर्भवति पुनर्मुद्गरप्रहारादिना तत्रैव तिरोभूतस्तिष्ठतीत्याविर्भावतिरोभावावेवोत्पादविनाशौ नतु वास्तवौ तथा सति कथं न तन्तुतः कलसोत्पादः। न चोत्पत्तेः पूर्व्वं कार्य्याणां कारणे सत्त्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् "सदेव सौम्येदमग्र आसीत्" इत्यादिश्रुतेरेव प्रमाणत्वादित्याङ्कस्तच्चिन्त्यम् आविर्भावस्याविर्भावस्वीकारेऽनवस्याप्रसङ्गात् आविर्भावस्य पूर्व्वमसत्त्वेऽसदुत्पत्तिस्वीकारस्यावश्यकत्वेन घटादीनां पूर्व्वसत्त्वाङ्गीकारस्य निर्युक्तिकत्वादिति कारणत्वज्ञानस्यार्थसि-

न तु कार्य्याभावात् कारणाभावः ॥ २ ॥

इनियतपूर्ववर्त्तिजातीयत्वं सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्य्याभाववत्त्वं स्वरूपसम्बन्धविशेषो वातिरिक्तपदार्थो वेति ॥ १ ॥

कार्य्यकारणभावनियमभेदोपपादयति ।

कार्य्यकारणभावनियमाभावे कार्य्याभावः कारणाभावप्रयोजकः कारणाभावस्तु कार्य्याभावप्रयोजक इति नियमानुपपत्तेरिति भावः ॥ २ ॥

सामान्यपदार्थस्य लक्षणमाह ।

सामान्यं परं विशेषः अपरं सामान्यम् इति द्वयं बुद्ध्यपेक्षं बुद्धिरपेक्षा लक्षणं यस्य तत् तथोक्तं सामान्यं द्विविधं परमपरञ्च तत्र परसामान्यं सत्ता द्रव्यत्वादिकत्वपरसामान्यं तत्र सामान्यविशेषयोः परापरयोर्लक्षणं बुद्धिरेव अनुवृत्तत्वबुद्धिः सामान्यस्य व्यावृत्तत्वबुद्धिर्विशेषस्य लक्षणम्, अनुवृत्तत्वम् अधिकदेशवृत्तित्वं व्यावृत्तत्वमल्पदेशवृत्तित्वं तथोक्तं सत्तायाः सर्वसामान्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वमेव द्रव्यत्वादिजातेषु सत्तापेक्षया न्यूनदेशवृत्तित्वादपरत्वं पृथिवीत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वात् परत्वमपीति परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेषत्वञ्च न नियतं किन्तु बुद्ध्यपेक्षमिति । जातिबाधका उक्ता न्यायाचार्यैः, "व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः । रूपहानिरसम्बन्धो जातिबाधकसंग्रहः" इति । तत्रैकव्यक्तिकत्वादेकाश्रयत्वं न जातिः अनुगमानतिरिक्तव्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलशत्वञ्च न जातिद्वयं परस्परात्यन्ताभावस्यानतिरिक्तयोरेकव्यक्तिस्वभावेनैव सङ्करेण भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च न जातिः

सामान्यं विशेष इति बुद्ध्यपेक्षम् ॥ ३ ॥
भावोऽनुवृत्तेरेव हेतुत्वात् सामान्यमेव ॥ ४ ॥

अनवस्थाभयात्सामान्यत्वं न जातिः, विशेषस्य व्यावृत्तस्वभावस्य स्वरूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका, यदि विशेषत्वं जातिः स्यात् तदा जातिमतः सतो व्यावृत्तत्वात्सत्त्वेन सतोऽव्यावृत्तत्वस्वरूपस्य असाधारणधर्मस्य व्याघातः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः, अथवा स्वरूपहानिः स्वरूपहानिः तथाच विशेषा यदि मूर्तवृत्तित्वे सति जातिमन्तः स्युस्तदा गुणाः कर्माणि वा स्युः विभुवृत्तित्वे सति जातिमन्तः स्युस्तदा गुणाः स्युरिति विशेषस्य स्वरूपहानिर्विशेषत्वजातिबाधिका समवायसम्बन्धाभावात् समवायत्वं न जातिः समवाये समवायान्तरस्वीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात् उत्पादविनाशशालिनो बहव समवाया इतिमतेनैतत् अथवैकव्यक्तिकत्वादपि समवायत्वं न जातिः स्यात् एवमभावत्वस्य जातित्वे समवायसम्बन्धाभाव एव बाधक इत्यादिकमूहनीयम् । प्राभाकरास्तु संख्यानव्यङ्ग्यैव जातिः सा च गुणकर्मणोर्नास्तीत्याहुः ॥ ३ ॥

सत्तायाः परत्वमेव नापरत्वमित्याह ।

भावः सत्ता अनुवृत्तेरविकदेशवृत्तित्वबुद्धेर्हेतुत्वात् एवकारेणाल्पदेशवृत्तित्वबुद्धिव्यवच्छेदः तादृशबुद्धिस्तु सत्ता द्रव्यत्वाद्यपेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेनैव सत्ता अल्पदेशवृत्तिकायास्तुल्यं सत्तायां विषयमुद्दिश्य तत्रापि सत्तायां कात्स्न्येनैव जातिरूपेणाल्पदेशवृत्तित्वबुद्धेरभावात् विशेषत्वं किन्तु परसामान्यमेवेति ॥ ४ ॥

द्रव्यत्वं गुणत्वं कर्म्मत्वञ्च सामान्यानि विशेषाश्च ॥५॥

अन्यत्रान्त्येभ्यो विशेषेभ्यः ॥६॥

सदिति यतो द्रव्यगुणकर्म्मसु सा सत्ता ॥७॥

ननु के विशेषा इत्याकाङ्क्षायामाह।

चकारेण पृथिवीत्वादीनां द्रव्यगतानां रूपत्वादीनां गुणगतानाम् उत्क्षेपणत्वादीनां कर्म्मगतानाञ्च जातीनां समुच्चयः तथाच द्रव्यत्वादीनां परत्वरूपं सामान्यत्वम् अपरत्वरूपं विशेषत्वञ्चेत्यर्थः ॥५॥

ननु सामान्यस्य विशेषत्वाभ्युपगमे भावानां षट्त्वसंख्या व्याहन्यतेति तत्स्याशङ्कां निरस्यति।

अन्त्या नित्यद्रव्यवृत्तयो ये विशेषा अभिहितास्तान् वर्ज्जयित्वा सामान्यविशेषाभिधानमित्यर्थः। अन्ते-वसाने तिष्ठन्ति यदपेक्षया विशेषो नास्ति एकमात्रवृत्तय इति फलितार्थः, तथाच पूर्व्वसूत्रे विशेषपदं नैकमात्रवृत्तिविशेषपदार्थपरं किन्तु व्याप्यसामान्यपरमिति न षट्त्वसंख्याव्याघात इति भावः ॥६॥

सत्तासामान्ये प्रमाणमाह।

इतिशब्देन प्रत्ययव्यवहारयोः संग्रहः। यतो यस्याः सत्ताया हेतोर्द्रव्यगुणकर्म्मसु अयं सन्नित्याकारकः प्रत्ययः व्यवहारश्च भवति सा सत्ता इत्यर्थः। तथाच सत्तायामनुगतः प्रत्ययो व्यवहारश्च भवतीति भावः ॥७॥

द्रव्यगुणकर्म्मभ्योऽर्थान्तरं सत्ता ॥ ८ ॥
गुणकर्म्मसु च भावान्न कर्म्म न गुणः ॥ ९ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १० ॥
अनेकद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यत्वमुक्तम् ॥ ११ ॥

ननु स्वरूपसम्बन्धरूपैव सत्ता सा च द्रव्यादिस्वरूपानतिरिक्तत्वाशङ्कां निरस्यति।

अर्थान्तरं भिन्ना तथाच द्रव्यादिषु त्रिषु सदित्यनुगतप्रत्ययस्य सर्व्वसिद्धत्वेनाननुगता सत्ता स्वीकार्य्या सत्तायाअननुगतद्रव्यादिस्वरूपत्वे तादृशानुगतप्रत्ययापलापप्रसङ्गादितिभावः॥ ८॥

इतोऽपि सत्ता न द्रव्यादिस्वरूपेत्याह।

न कर्म्म न गुण इति व्यत्ययेनाभिधानात् न द्रव्यमित्यपि मुनेरभिप्रेतं तथाच सत्ताया गुणकर्म्मवृत्तित्वात् द्रव्यादीनाञ्च तदभावात् सत्ता द्रव्यादिभ्यो भिद्यते इत्यर्थः॥ ९॥

भेदकान्तरमाह।

सामान्यविशेषाः पूर्व्वोक्ताः द्रव्यत्वादयः तथाच द्रव्यत्वाद्यभावात् सत्ता न द्रव्याद्यात्मिकेत्यर्थः॥ १०॥

द्रव्यत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह।

अनेकद्रव्यवत्त्वं समवेतत्वसम्बन्धेन, नित्यत्वन्तु सामान्यत्वादेव प्राप्तं तथाच द्रव्यत्वमनेकद्रव्यसमवेतत्वेन नित्यत्वेन च द्रव्यादिभिन्नतया सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः॥ ११॥

सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १२ ॥
तथा गुणेषु भावाद्गुणत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १४ ॥
कर्म्मसु भावात् कर्म्मत्वमुक्तम् ॥ १५ ॥
सामान्यविशेषाभावेन च ॥ १६ ॥

द्रव्यादिगतधर्म्माभावादपि द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्वपृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्वाद्यभावात् द्रव्यत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १२ ॥

गुणत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

भावात् समवायेन सत्त्वात् तथाच गुणसमवेतत्वात् गुणत्वं द्रव्यादिभिन्नं तथा सत्तावदेव व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १३ ॥

इतोऽपि गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावाद् गुणत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १४ ॥

कर्म्मत्वमर्थान्तरमित्याह ।

कर्म्मसु भावात्सत्त्वात् कर्म्मत्वं सत्तावदतिरिक्तमुक्तमित्यर्थः ॥ १५ ॥

द्रव्यादिगतधर्म्माभावादपि कर्म्मत्वं न द्रव्याद्यात्मकमित्याह ।

द्रव्यत्वाद्यभावात् कर्म्मत्वमपि न द्रव्याद्यात्मकमित्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु द्रव्यादिषु वर्त्तमाना सत्ता द्रव्यत्वाद्यवच्छेदकभेदेन भिन्ना कथं न स्यादित्यत आह ।

सदितिलिङ्गाविशेषाद् विशेषलिङ्गाभावाच्चैको भावः ॥ १७ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शवती पृथिवी ॥ १ ॥

सदित्याकारकप्रत्ययव्यवहारयोः सत्तालिङ्गयोर्विशेषाभावात् भेदकलिङ्गान्तराभावाच्च भावः सत्ता एक एव नतु नानाभिन्नत्वे तुल्यवृत्तिकत्वात् सत्तया द्रव्यत्वादेर्वाऽर्थान्तरत्वं न स्यादिति भावः, स एवायं दोष इत्यनुगतयोः प्रत्ययव्यवहारयोः सत्त्वेऽपि तत्र परिमाणादिभेद एव भेदकः नचात्र तथा कश्चिदस्तीति भावः॥ १७ ॥

इति श्रीजयनारायण-पञ्चानन-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ प्रथमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं प्रथमाध्यायः ॥ ० ॥

जनयन्तं पालयन्तं नाशयन्तं जगन्मुखः ।
अगजाङ्गजमानन्दं गजाननमहं भजे ॥

द्वितीयाध्यायस्य प्रथमाह्निके द्रव्यलक्षणान्यभिधास्यति, तत्रादौ पृथिव्या लक्षणमाह ।

नीलादिरूपसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वकषायादिरससमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वगन्धत्वपाकजस्पर्शसमानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वादीनि पृथिव्या

रूपरसस्पर्शवत्य आपो द्रवाः स्निग्धाः ॥ २ ॥

लक्षणान्यूह्यानि । अत्र शङ्करमिश्राणां गन्धवत्त्वं परित्यज्य तत्समानाधिकरणद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वपर्य्यन्तानुधावनस्य प्रयोजनं तंएव जानन्ति ॥ १ ॥

क्रमानुरोधात् पृथिव्यनन्तरं जललक्षणमाह ॥

जले रूपं शुक्लं रसो मधुरः स्पर्शः शीतः द्रवत्वं सांसिद्धिकं तथाच जलरूपे पञ्चानां गुणानामुपादानात् पञ्चैव जललक्षणानि मुनेरभिप्रेतानि । तथाच नीलसमानाधिकरणभास्वरशुक्लसमानाधिकारणरूपवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं तिक्तावृत्तिमधुरवृत्तिद्रव्यत्वसाक्षाद्व्याप्यजातिमत्त्वं शीतस्पर्शवत्त्वं सांसिद्धिकद्रवत्ववत्त्वं स्नेहवत्त्वमित्येतानि लक्षणानि जलस्येति भावः। हिमकरकादौ यदि न सांसिद्धिकद्रवत्वं तदा सांसिद्धिकद्रवत्वसमवृत्तिद्रव्यत्वव्याप्यजातिमत्त्वं विवक्षणीयम्। लवणोदकालिन्दीजलादौ या नीलोपलब्धिः सा आम्बुयौपाधिको भ्रान्तिरेव वियति विवेके तस्यैव धवलिमोपलब्धेः यद्यपि जले कोऽपि रसो नानुभूयते तथापि हरीतक्यादिकषायद्रव्यभक्षणानन्तरं जलमाधुर्यमनुभूयत एव तस्य तद्व्यञ्जकत्वात्, न च जलसंयोगात् हरीतक्यादावेव माधुर्योत्पत्तिरिति वाच्यं पात्रस्थहरीतक्यादावपि जलसंयोगेन मधुरिमोत्पत्तप्रापत्तेः कषायेण शरसान्तरोत्पादनत्प्रागभावादिकल्पनायां गौरवाच्च कर्कटीभक्षणानन्तरं जलस्य या तिक्ततोपलब्धिः सा

तेजो रूपस्पर्शवत् ॥ ३ ॥

कर्कटया एव जलमन्तरेणापि तद्ग्रहात् जम्बीररसादावम्लोपलब्धिः कारवेल्लरसादौ तिक्तत्वोपलब्धिश्च एतेन व्याख्याता। क्षूरकरादिसंयोगाज्जले यदुष्णस्पर्शः प्रतीयते सोऽपि क्षूरकरादेरेव, यद्यपि हिमकरकादौ द्रव्यत्वं नानुभूयते इति कथं तस्य जलेऽन्तर्भावः सम्भवति तथापि उष्णा विलीने तत्र जलत्वं प्रत्यक्षसिद्धमेव दिव्यतेजःसंयोगात्तु तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः काठिन्यप्रतीतिस्तु तत्र भ्रान्तिरेवेति मुक्तावलीकारः। केचित्तु दिव्यतेजःसंयोगात् जलपरमाणुभ्यां द्व्यणुकं तैश्च त्रसदेहादिकं क्रमेण हिमादौ जायते तादृग्द्व्यणुकादिकञ्च द्रवत्वरहितं कठिनमेवेति हिमादौ काठिन्यप्रतीतिर्न भ्रान्तिरित्याहुः। स्नेहस्तु जल एव घृतादावपि तदुपष्टम्भकजलस्यैव स्नेहः तत्प्रकर्षाच्च घृतादेर्दृढनानुकूलत्वं सक्तुसिकतादौ पिण्डीभावरूपः संग्रहनामकः संयोग विशेषो द्रवत्वसहितस्नेहकारित एव द्रवत्वमात्रकारितत्वे काचकाञ्चनद्रवत्वादितोऽपि तदुत्पत्तिप्रापत्तेः नापि स्नेहमात्रकारितः घनीभूतैर्दृतादिभिरपि तदुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यलमधिकेन ॥२॥

क्रमप्राप्तं तेजोलक्षणमाह ॥

भास्वरशुक्लरूपवत्त्वम् उष्णस्पर्शवत्त्वञ्च तेजोलक्षणमित्यर्थः। नच सुवर्णाद्यभर्ज्जन्कपालादिस्थतेजःप्रभृतिषु परप्रकाशकत्वरूपभास्वरत्वविशिष्टशुक्लरूपाभावादव्याप्तिरिति वाच्यं तेष्वपि तेजस्त्वेन तदनुमानात् सुवर्णस्य तेजस्त्वञ्च

स्पर्शवान् वायुः ॥ ४ ॥
त आकाशे न विद्यन्ते ॥ ५ ॥

सुवर्णं तैजसम् अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीति व्यतिरेक्यनुमानात् सिद्धम्, जलादौ तु उष्णस्पर्शवत्त्वेन उष्णस्पर्शोऽपि चान्द्रकरवामीकरादौ जलीयापेक्षस्पर्शेनाभिभवान्न गृह्यते इति न तत्र द्वितीयलक्षणाव्याप्तिः तेजस्त्वेन तत्र तदनुमानात्। चतुर्विधं हि तेजः किञ्चिदुद्भूतरूपस्पर्शं यथा सौरादि, किञ्चिदनुद्भूतरूपस्पर्शं यथा चक्षुरादि, किञ्चिदुद्भूतरूपमनुद्भूतस्पर्शं यथा चान्द्रमभादि, किञ्चिदनुद्भूतरूपमुद्भूतस्पर्शं यथा भर्ज्जनकपालादिस्थवह्न्यादि। तेजस्त्वञ्च जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्येत्यादिनियमाभ्युपगमे तु जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धं जन्यतेजस्त्वं तदवच्छिन्नसमवायिकारणतावच्छेदकतया तेजस्त्वजातिसिद्धिरिति मुक्तावलीकारः ॥ ३ ॥

वायुं लक्षयति ।

अत्र स्पर्शोऽप्राकृतोऽनुष्णाशीतो ग्राह्यः तेन वायवीयो विजातीयस्पर्शो लभ्यते तथाच तादृशविजातीयस्पर्शवत्त्वमेव वायुलक्षणं वैजात्यन्तु वायुस्पर्शे प्रत्यक्षसिद्धमिति ॥ ४ ॥

नन्वाकाशादावपि नीलादिरूपोपलब्धेस्तस्य कथमतीन्द्रियत्वमत आह । यद्वा रूपादिचतुष्कनिःस्पर्शद्रव्ये नास्तीति वस्तुगतिमनुरुध्याह ।

सर्पिर्जतुमधूच्छिष्टानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ६ ॥

त्रपुसीसलोहरजतसुवर्णानामग्निसंयोगाद्द्रवत्वमद्भिः सामान्यम् ॥ ७ ॥

ते रूपरसगन्धस्पर्शाः आकाशेन सन्तीत्यर्थः । दधिधवलमाकाशमिति प्रतीतिस्तु सूरकरधवलिमोपाधिको भ्रान्तिरेव नीलं नभ इति प्रतीतिरपि सुमेरोर्दक्षिणदिगवस्थितसेन्द्रनीलमयशिखरस्य नीलिमविषयिणी भ्रान्तिरेव, केचित्तु सुदूरगतस्य परावर्त्तमानस्य चक्षुषः खगोलकस्थकनीलिकापतनात् तद्गतनीलरूपविषयिणी तादृशप्रतीतिरित्याऽऽहुस्तन्न पिङ्गलसारनयनानामपि तथोपलम्भादिति संक्षेपः ॥ ५ ॥

ननु पृथिव्यादावपि द्रवत्वसत्त्वात् जलसूत्रे जलमात्रस्य द्रवत्वकथनमसङ्गतमत आह ।

सर्पिर्घृतम्, मधूच्छिष्टं सिक्थकम्, घृतादीनां यद्द्रवत्वम् अग्निसंयोगान्निमित्ताद्भवति तदद्भिः जलैः सामान्यं समानं स्वार्थिकतद्धितप्रत्ययात् अत्र जलवाचकशब्दस्य जलद्रवत्वे लक्षणा तथाच घृतादीनां यन्नैमित्तिकं द्रवत्वं तज्जलगतसांसिद्धिकद्रवत्वतुल्यं द्रवत्वत्वजातेरुभयत्र सत्त्वात् सांसिद्धिकद्रवत्वन्तु घृतादिषु नास्ति जलसूत्रोक्तद्रवपदं सांसिद्धिकद्रवत्वविशिष्टपरमिति नासङ्गतिरिति भावः ॥ ६ ॥

एवं रङ्गसीसकादौ द्रवत्वमपि नैमित्तिकमेवेत्याह :

विषाणी ककुद्वान् प्रान्तेबालधिः सास्नावान् इति गोत्वे दृष्टं लिङ्गम् ॥ ८ ॥

सुवर्णानामिति वङ्गवचनेन कांस्य ताम्र-पित्तल-पारदादीनामप्युपग्रहः । व्याख्यानञ्चास्य सूत्रस्य पूर्ववदेव बोध्यम् ॥ ७ ॥

ननु स्पर्शवान् वायुरित्यनेन वायोर्लक्षणमुक्तं तच्च लक्ष्यासिद्धमसिद्धं नहि वायौ प्रत्यक्षं प्रमाणं सम्भवति तस्योद्भूतरूपाभावादित्यतस्तल्लानुमानं प्रदर्शयितुमादावनुमानप्रामाण्यं दृढ़यति ।

यथा गोत्वे विषाणित्वादीनि लिङ्गानि सामान्यतो दृष्टानि लोकसिद्धानि प्रमाणानि तथा अतीन्द्रिये वायौ स्पर्शादीनि लिङ्गान्यपि प्रमाणानीति सूत्रद्वयनिगूढ़ार्थः । तत्र प्रथमसूत्रे विषाणीति प्रशंसायामस्त्यर्थीयप्रत्ययः तेन च महिषादिव्यावृत्तो विषाणविशेषो लभ्यते स च गोत्वे लिङ्गम् एवं ककुद्वत्तापि । प्रान्तेबालधरिति अन्ते बाला आधीयन्तेऽस्मिन्निति व्युत्पत्त्या पुच्छरूपाङ्गविशेष उच्यते प्रशस्तोऽन्तेबालधिर्यस्य स प्रान्तेबालधिर्गोपिण्डः, मेषादिपुच्छे तु सामस्त्येन बालमयत्वान्नान्तेबालधित्वं महिषादिपुच्छे प्रलम्बत्वादिरूपप्रकर्षाभावात् पुच्छविशेषो गोत्वे लिङ्गम्, सास्ना गलकम्बलं तद्वत्ता गोत्वे लिङ्गम्, विषाणीत्यादिव्यवहारविषयतावच्छेदकम् इति शब्देन परामृश्यते तत्रायं प्रयोगः अयं गौर्विषाणविशेषत्वात् ककुद्वत्वात् पुच्छविशेषवत्वात् सास्नावत्वाद्वा पूर्वानुभूतगोपिण्डवदिति ॥ ८ ॥

स्पर्शश्च वायोः ॥ ९ ॥

नच दृष्टानां स्पर्शो द्रव्यदृष्टलिङ्गोवायुः ॥ १० ॥

अद्रव्यवत्त्वेन द्रव्यम् ॥ ११ ॥

एवं लोकयात्रानिर्व्वाहकस्यानुमानस्य प्रामाण्यमुक्त्वा-ऽनुमानेन वायुं साधयति ।

लिङ्गमित्यनुषज्यते चकारः शब्दधृतिकम्पान् समुच्चिनोति तथाच विजातीयस्पर्शेन पर्णादिशब्देन नभसि तृणतूलादीनां धृत्या शाखादीनां कम्पेन च वायुरनुमीयते इतिभावः, अनुमानप्रकारस्त्वन्यत्रानुसन्धेयः विस्तरभयात् परित्यक्तोऽस्माभिः ॥ ९ ॥

ननुविजातीयस्पर्शेन तदधिकरणं वायुर्न सिध्यति पृथिव्याद्यन्यतमेन सिद्धसाधनादित्यत आह ॥

येन स्पर्शेन वायुरधिकरणतयाऽनुमीयते स स्पर्शो न दृष्टानां पृथिव्यप्तेजसाम्, इतिहेतोः वायुरदृष्टलिङ्गः नास्ति दृष्टमधिकरणतया यस्य तादृशं लिङ्गं यस्य सः दृष्टादृष्टस्पर्शलिङ्गकोवायुरिति फलितार्थः, तथाच पृथिव्यादिना न सिद्धसाधनं नवार्थान्तरं पृथिव्यादिस्पर्शस्य रूपसहचरितत्वनियमादितिभावः । अथवा यतो वायुरदृष्टलिङ्गः अदृष्टं रूपसहचरितत्वेनानुपलभ्यमानं लिङ्गं यस्य सः दृष्टहेतोर्वाऽनुमापकविजातीयस्पर्शो न दृष्टानां पृथिव्यादीनामिति समुदितसूत्रार्थः ॥ १० ॥

एवमवयविनि वायौ सिद्धे तन्निर्व्वाहकतया तत्परमाणुरप्यवश्यं स्वीकार्य्यस्तत्र द्रव्यत्वमप्यावश्यकमित्याह ।

द्रव्यम् अधिकरणतया विद्यते यस्य तद्द्रव्यवत् द्रव्यदृ-

क्रियावत्त्वाद् गुणवत्त्वाच्च ॥ १२ ॥
अद्रव्यत्वेन नित्यत्वमुक्तम् ॥ १३ ॥

क्तीत्यर्थः न द्रव्यवद्द्रव्यवत् तस्य भावोऽद्रव्यवत्त्वं विशेषणे तृतीया तथाच द्रव्यवृत्तिभिन्नत्वेन विशेषितं वायुरूपं द्रव्यं स्थूलवायुनिर्व्वाहकतयाऽवश्यं स्वीकार्य्यमित्यर्थः ॥ ११ ॥

वायुपरमाणोर्द्रव्यत्वसाधकं हेतुद्वयमाह ।

वायवीयपरमाणु र्द्रव्यमिति शेषः । द्व्यणुकारम्भक-संयोगादिरूपगुणवत्त्वं तदनुकूलक्रियावत्त्वञ्च परमाणाववश्यमङ्गीकार्य्यमिति न सन्दिग्धासिद्धो हेतुः, परमाणुस्तद्विप्रकारस्तु त्रसरेणुः सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वाद् घटवत् त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महद्वयवत्वात् कपालवदित्यादिः, एवञ्च पृथिव्यादौ यथा परमाणुस्तथा वायुस्थलेऽपि निराबाध एव अवयवावयविपरम्परायास्थूलत्वादिति ॥ १२ ॥

ननु परमाणुरनित्यः क्रियावत्त्वात् गुणवत्त्वाद्वा घटवत् इत्यनुमानेन परमाणावनित्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ।

वायुपरमाणोरितिशेषः, नास्ति द्रव्यं समवायिकारणतया यस्य तदद्रव्यं द्रव्यसमवायिकारणकभिन्नं तत्त्वेनेत्यर्थः समवायिकारणजन्यत्वस्य द्रव्यसमवायिकारणकत्वव्याप्यतया परमाणोर्व्यापकाभाववत्त्वेन व्याप्याभाववत्त्वान्नानित्यत्वं तथाहि समवायिकारणाभावेःसमावायिकारणस्याप्यभावात् परमाणोर्न विशाशसम्भवः द्रव्यनाशं प्रति तदन्यतरनाशस्य हेतुत्वात् परमाणोर्द्रव्यत्वन्तु पूर्व्वमेव साधितम् । केचित्तु अद्रव्यद्रव्यत्वेनेति क्वचित्पाठदृश्यते ॥ १३ ॥

वायोर्वायुसंमूर्च्छनं नानात्वलिङ्गम् ॥ १४ ॥
वायुसन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ १५ ॥

नन्वाकाशादिवत् वायोरपि न नानात्वं किन्त्वेकत्वमेव, दक्षिणवातोत्तरवातादिव्यवहारस्तु उपाधिभेदादेवोपपादनीय इति तटस्थाशङ्कां निरस्यति ।

विरुद्धदिग्गामिनोर्वेगवतोर्वाय्वोः परस्परप्रतीघातरूपं यत् संमूर्च्छनं तृणतूलादीनामूर्द्वगमनानुकूलं तत्सम्पादकतयाऽनुमीयमानं तदेव वायुनानात्वे लिङ्गम्, अन्यथा वायोरेकत्वे संमूर्च्छनानुपपत्त्या तृणादेरूर्द्वगमनानुपपत्तेः तथाच वाय्वोः संमूर्च्छनेन तयोरूर्द्वगमनं भवति तेन च तृणादीनामूर्द्वगमनम्, संमूर्च्छनेनोर्द्वगमनन्तु विरुद्धदिग्गामिनोर्वेगवतोर्नद्यादिप्रवाहस्थितजलयोर्दृष्टमिति ॥ १४ ॥

नन्वदृष्टलिङ्गोवायुरिति यत् पूर्वमुक्तं तत् कथं सङ्गच्छते दृष्टस्य स्पर्शादेरेव वायुलिङ्गत्वादतआह ।

दृष्टं लिङ्गं हि यत्र व्याप्तेः प्रत्यक्षं भवति यथा वह्नेर्धूमः, प्रकृते तु वायुसन्निकर्षेऽपि वायुव्याप्तिप्रत्यक्षं न सम्भवति वायोरतीन्द्रियत्वात् तथाच प्रत्यक्षगृहीतव्याप्तिकं लिङ्गं वायौ नास्तीत्यदृष्टलिङ्गो वायुरिति सुष्ठूक्तमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥

ननु वायुव्याप्तेरप्रत्यक्षत्वे तदनुमानं कथं सम्भवतीत्यतः पूर्वोक्तमेव स्मारयति ।

सामान्यतो दृष्टाच्चाविशेषः ॥ १६ ॥
तस्मादागमिकम् ॥ १७ ॥

अविशेषो विशेषरहितः विशेषाविशेषित इति यावत् विशेषश्च द्रव्यत्वव्याप्यजातिविशेषो वायुत्वं तथाचानुभूयमानः स्पर्शः क्वचिदाश्रितः स्पर्शत्वादित्यनुमानेन इतरबाधसहकृतेन स्पर्शे अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वसिद्धौ अष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेन वायुरपि साध्यतावच्छेदककोटौ सिध्यतीतिभावः सामान्यतोदृष्टादिति कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गात् अन्वयव्यतिरेकिलिङ्गाद्वेत्यर्थः । न्यायसूत्रे पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टमिति त्रिविधमनुमानमुक्तं तत्र पूर्ववत् कारणलिङ्गकं केवलान्वयि वा शेषवत् कार्य्यलिङ्गकं केवलव्यतिरेकि वा सामान्यतोदृष्टं कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गकम् अन्वयव्यतिरेकि वा इत्यर्थः ॥ १६ ॥

ननु वायुत्वेन यदि नानुमानं तदा तस्य वायुसंज्ञायां किं मानमत आह ।

यस्माद्वायुत्वस्वरूपजातिप्रकारेण वायोर्नानुमितिः तस्माद्वायुरिति नाम आगमिकं वेदप्रसिद्धं आगमास्तु "वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता" "वायव्यं श्वेतं छागलमालभेत" वायुश्च सर्व्ववर्णोऽयं सर्व्वगन्धवहः शुचिः" इत्याद्याः, तेभ्यो वायुसंज्ञाधिगता, यथा "यन्न दुःखेन" इत्यादिना स्वर्गसंज्ञावगतिः, यथा वा "वसन्ते सर्व्वशस्यानाम्" इत्याद्यर्थवादात् यवसंज्ञावगतिः, यथा वा "अरुणो वैतसः, इत्यर्थवा-

संज्ञा-कर्म्म त्वस्मद्विशिष्टानां लिङ्गम् ॥ १८ ॥
प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्म्मणः ॥ १९ ॥

दात् यवसंज्ञावगतिः, यथा वा "अस्तुजो वेतसः" इत्यर्थवादात् वेतससंज्ञावगमः, यथा वा "वाराहो चोपानत्" "वाराहं गावोऽनुधावन्ति" इत्यादागमाद्वराहसंज्ञावगमः, म्लेच्छा हि यववराहवेतसशब्दान् क्रमेण कङ्कु काक-जम्बुषु प्रयुञ्जते तथाचार्थवादमन्तरेण सन्देहः स्यात् इत्यागमादेव तत्तदर्थप्रतीतिरित्याशयः ॥ १७ ॥

ननु आगमस्य कथं प्रामाण्यमित्यत आह।

तुशब्दः प्रकरणविच्छेदार्थः इदानीमीश्वरप्रकरणमारब्धमिति भावः। संज्ञा नाम वायुवराहयववेतसादि, कर्म्म कार्य्यं क्षित्यङ्कुरादि, एतदुभयमस्मद्विशिष्टानाम् अस्मत्तो विशिष्टानां तत्तत्कार्य्यसमर्थानां सर्व्वैश्वर्य्यसम्पन्नानाम् ईश्वरमहर्षीणां लिङ्गमनुमापकं तुकारो लिङ्गान्तरव्यवच्छेदार्थो वा तथाचेश्वरमहर्षिसिद्धौ तत्प्रणीतत्वेन वेदस्मृत्यादेः प्रामाण्यमवश्यमङ्गीकार्य्यमिति यद्यपीदं पूर्व्वमुक्तं तथापि दृढार्थमीश्वरानुमानकथनार्च्च पुनर्व्वचनम् ॥ १८ ॥

ननु सर्व्वज्ञत्वं संज्ञाकर्म्मकर्त्तुः कुतः सिद्धमित्यत आह।

संज्ञाकर्म्मण इत्यत्र पूर्व्ववत् ससाहारद्वन्द्वः प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् प्रत्यक्षसाध्यत्वात् तत्र संज्ञायाः संज्ञिप्रत्यक्षसाध्यत्वम्, कार्य्यस्य तूपादानप्रत्यक्षसाध्यत्वं पित्रादिना हि पुत्रादिशरीरं दृष्ट्वैव तत्र चैत्रमैत्रादिसंज्ञा निवेश्यन्ते एवं कुलालादयोऽपि कपालादिकं दृष्ट्वैव घटादिकं कु-

निष्क्रमणं प्रवेशनमित्याकाशस्य लिङ्गम् ॥२०॥
तदलिङ्गमेकद्रव्यत्वात् कर्म्मणः ॥ २१ ॥

र्व्वन्ति अतो निखिलसाधुसंज्ञाकर्त्तुत्वादृशसंज्ञिप्रत्यक्षस्य च्चित्यादिकार्य्यकर्त्तुत्वादुपादानप्रत्यक्षस्य चावश्यकत्वात् सर्व्वज्ञत्वमर्थवशसम्पन्नमेव अतएव न्यायसूत्रवृत्तौ तद्द्व्यणुकादिकं पचोक्तत्य सकर्त्तृकत्वस्यानुमाने अधिकरणसिद्धान्तन्यायेनेशस्य सर्व्वज्ञत्वसिद्धिरित्युक्तम् अथ च्चित्यङ्कुरादिपचकसकर्त्तृकत्वानुमाने पचतावच्छेदकं किम्, न तावत् च्चितित्वं परमाणवाल्कच्चितावंशतो बाधस्वरूपासिद्धयोः प्रसङ्गात् तत्सामानाधिकरण्येन पचत्वमितिचेन्न घटादौ सिद्धसाधनात् जन्यत्वस्य विशेषणत्वे पचतावच्छेदकघटकस्य हेतुत्वेन उपनयासम्भवात् उद्देश्यतावच्छेदकविधेययोरैक्यादितिचेन्न स्वरूपसम्बन्धरूपं पदार्थान्तररूपं वा कार्य्यत्वं पचतावच्छेदकं प्रागभावप्रतियोगित्वरूपं कार्य्यत्वञ्च हेतुः सकर्त्तृकत्वञ्च स्वोपादानगोचरापरोच्चज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यत्वं ध्वंसे बाधादिवारणाय कार्य्यत्वद्वये सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सत्तावैशिष्ट्यं निवेशनीयमिति संक्षेपः॥ १९॥

आकाशं निरूपयितुमाह।

अत्र प्रकारार्थकेतिशब्देनोत्क्षेपणादेरपि ग्रहणं स्पर्शवतां सञ्चारो निष्क्रमणं प्रवेशनञ्च शून्यात्मकाकाशं विनानुपपद्यमानमाकाशनामकं द्रव्यान्तरमनुमापयतीति सांख्यमतम् ॥ २० ॥

तदेतन्मतं निरस्यति।

तत् निष्क्रमणादिकम् अलिङ्गं आकाशस्य लिङ्गं न भवति

कारणान्तरानुत्कृष्टविधर्म्म्याच्च ॥ २२ ॥
संयोगाद्भावः कर्म्मणः ॥ २३ ॥
कारणगुणपूर्व्वकः कार्य्यगुणो दृष्टः ॥ २४

कर्म्मणः क्रियाया एकं मूर्त्तं द्रव्यमाश्रयोयस्य तत्त्वात् तथाच मूर्त्तमात्रसमवेतं कर्म्म न समवायितयाकाशानुमानसमर्थं. समवेतकार्य्यं हि समवायिकारणमाक्षिपति न चाकाशकर्म्मणोः समवायिसमवेतभाव इत्यर्थः ॥ २१ ॥

असमवायिकारणविधयाऽपि न गगनस्य गमकं कर्म्मेत्याह ।

अनुत्कृष्टेति क्रद्विहितो भाव इति न्यायात् अनुत्कृष्टं वादिप्रतिवादुभयसम्मतं यत् कारणान्तरम् असमवायिकारणं गुणः कर्म्म च तद्वैधर्म्म्यात् द्रव्यत्वरूपतद्वैधर्म्म्यस्याकाशे सत्त्वात् नासमवायिकारणतयाकाशमनुमापयितुं निष्क्रमणादिकं शक्नोतीत्यर्थः ॥ २२ ॥

निमित्तकारणतया पि नाकाशानुमापकं कर्म्मेत्याह ।

यतः संयोगात् संयोगानन्तरं कर्म्मणोऽभावः अनुत्पादः अत आकाशं न कर्म्मणि निमित्तकारणमित्यर्थः । अयं भावः फलपत्त्वादीनां भूम्यादिसंयोगानन्तरं कर्म्मानुत्पत्तिदर्शनात् संयोगविशेषाभावादिकमेव कर्म्मणि निमित्तकारणं न त्वाकाशं तद्व्यतिरेकेण कर्म्मव्यतिरेकस्यासिद्धेस्तस्य व्यापकत्वादितिभावः । २३ ॥

शब्द एवाकाशानुमापक इत्यभिधातुं भूमिकामारचयति ।

कार्य्यस्य यो विशेषगुणः स कारणगुणपूर्व्वक एव दृष्टः

कार्य्यान्तराप्रादुर्भावाच्च शब्दः स्पर्शवतामगुणः ॥ २५ ॥

यथा घटरूपादिः कपालरूपादिपूर्व्वकः, तथाच शब्दरूपो यो विशेषगुणः श्रोत्रेन्द्रियेणोपलभ्यते तस्य कारणगुणपूर्व्वकत्वाभावात् न कार्य्यगुणत्वं किन्तु नित्यद्रव्यस्यैव गुणः शब्द इतिशब्दाधारतया नित्यद्रव्यसिद्धिरित्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु भेरीमृदङ्गादावेव कार्य्ये शब्द उपलभ्यते तथाच तस्य कारणगुणपूर्व्वकत्वमप्यनायत्तप्राङ्नीकार्य्यमिति सर्व्वमेतदाकुलमित्यत आह ।

शब्दो न भेर्य्यादीनां कार्य्याणां स्पर्शवतां गुणः कुतः कार्य्यान्तरस्य स्वावयवकार्य्यसजातीयस्य शब्दरूपकार्य्यान्तरस्य अप्रादुर्भावात् अननुभवात् अर्थात् भेर्य्यादौ, अयं भावः यथा भेर्य्यादौ रूपादयो विशेषगुणाः स्वावयवरूपादिसजातीया अनुभूयन्ते तथा स्वावयवशब्दसजातीयः शब्दो भेर्य्यादौ नोपलभ्यते निःशब्दैरपि भेर्य्याद्यवयवैर्भेर्य्याद्यारम्भात् तथाच शब्दस्याकारणगुणपूर्व्वकत्वमवश्यमङ्गीकार्य्यम् एवञ्च शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अपाकजत्वे सति अकारणगुणपूर्व्वकप्रत्यक्षत्वादित्यनुमानेन शब्दस्य स्पर्शवद्विशेषगुणत्वाभावः सिध्यति पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तं कपालादिरूपादिजन्ये घटादिरूपादौ व्यभिचारवारणायाऽकारणगुणपूर्व्वकेति जलादिपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति अवयविप्राकानङ्गीकारे तु सत्यन्तं न देयम् ॥ २५ ॥

परत्र समवायात् प्रत्यक्षत्वाच्च नात्मगुणो न मनोगुणः ॥ २६ ॥

परिशेषाल्लिङ्गमाकाशस्य ॥ २७ ॥

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २८ ॥

इदानीं शब्दस्यात्मगुणत्वं मनोगुणत्वञ्च निराकरोति।

परत्र आत्मभिन्ने समवायात् शब्दो नात्मगुणः शब्दो यद्यात्मगुणः स्यात् तदाऽहं सुखीत्यादिवदहं शब्दवानिति लौकिकमानसप्रत्यक्षं स्यात्, नतु शब्दस्य श्रावणप्रत्यक्षम्, अस्ति च्चानुभवः सर्वेषां, शब्दं शृणोमीति, मनःपदं दिक्-कालयोरप्युपलक्षकं तथाच शब्दो न दिक्कालमनसां गुणः प्रत्यक्षत्वात् रूपादिवदिति व्यतिरेके कालपरिमाणादिवदि-त्यनुमानप्रकारः ॥ २६ ॥

इदानीमुपसंहरति।

शब्दः क्वचिदाश्रितो गुणत्वात् रूपादिवदिति सामा-न्यानुमानेन विशेषबाधसहकृतेनाऽष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्याश्रितत्वं शब्दस्य सिध्यतीति भावः, गुणत्वञ्च तस्य प्रत्यक्षसिद्धम् नच वायवयवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण कारणगुणपूर्वक एव वायौ शब्दः स्वीकार्य्य इति वाच्यं शब्दो न वायुविशेषगुणः अयाव-द्द्रव्यभावित्वात् सुखादिवत् व्यतिरेके वायवीयस्पर्शवदित्य-नुमानेन वायुविशेषगुणभिन्नत्वसिद्धेः अयावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत् तदन्यत्वमिति संक्षेपः ॥ २७ ॥

शब्दाश्रयस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्चातिदेशेन साधयति।

तत्त्वम्भावेन ॥ २९ ॥

शब्दलिङ्गाविषाद्विशेषलिङ्गाभावाच्च ॥ ३० ॥

तदनुविधानादेकपृथक्त्वञ्चेति ॥ ३१ ॥

यथा वायुपरमाणोरद्रव्यत्त्वेन नित्यत्वं गुणवत्त्वेन च द्रव्यत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २८ ॥

गगनस्य नानात्वं निराकरोति ।

तत्त्वं तद्व्यक्तित्वम् एकव्यक्तित्वमिति यावत्. भावेन सत्तया व्याख्यातमिति विपरिणतेनान्वयः सत्ताया यथैकत्वं तथाकाशस्यापीत्यर्थः ॥ २९ ॥

ननु सदित्यनुगतप्रतीतिबलादस्तु सत्ताया एकत्वम् आकाशस्य तु तत् कथमित्यत आह ।

आकाशस्य तत्त्वमिति पूर्व्वेणान्वयः यथा कुत्रचिदात्मनि कदाचित् सुखरूपमेव कार्य्यं जायते तदैवान्यस्मिन्नात्मनि दुःखरूपमेव कार्य्यं जायते इत्यात्मकार्य्ययोः सुखदुःखयो र्वैलक्षण्यादात्मनानात्वं तथाकाशे शब्दरूपलिङ्गस्य न कश्चिद्विशेषो येनाकाशनानात्वं सिध्यति न वाकाशनानात्वसाधकं लिङ्गान्तरमस्ति तथाच प्रमाणाभावात् लाघवाच्चाकाशस्य न नानात्वं किन्त्वेकव्यक्तित्वमित्यर्थः ॥ ३० ।

एकपृथक्त्वमप्याकाशस्यैकत्वनिबन्धनमेवेत्याह ।

आकाशस्येत्यादि यत्र यत्र एकत्वं तत्रैवैकपृथक्त्वमिति व्याप्तेराकाशस्यैकत्वेनैव एकपृथक्त्वसिद्धिरिति, सूत्रे इतीत्याह्निकसमाप्तिज्ञापनार्थम् । भावनावदवृत्तिविशेषगुणवद्द्रव्यलक्षणमेतदाह्निकार्थः तादृशञ्च द्रव्यं भूतपञ्चकम् ईश्वरश्चेति ॥ ३१ ॥

पुष्पवस्त्रयोः सति सन्निकर्षे गुणान्तराप्रादुर्भावो वस्त्रे गन्धाभावलिङ्गम् ॥ १ ॥

व्यवस्थितः पृथिव्यां गन्धः ॥ २ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन कृतायां कणादसूत्रविवृतौ द्वितीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम्॥

ननु पृथिव्यादीनां गन्धवत्त्वादिकं लक्षणं पूर्व्वसूत्रं तत् कथं सङ्गच्छते सुरभिभागसंयुक्तवाय्वादेरपि गन्धोपलब्धेरतिव्याप्तेरतो वायावादौ गन्धादिप्रतीतेरौपाधिकत्वं व्यवस्थापयति।

गुणान्तरात् तद्वयवगुणात् अप्रादुर्भावोऽनुत्पत्तिः गन्धाभावस्य कुसुमीयविजातीयगन्धाभावस्य लिङ्गं हेतुः तथाच वस्त्रे उपलभ्यमानो विजातीयोविवादाध्यासितो गन्धो न वस्त्रसमवेतः वस्त्रावयवगन्धाजन्यगन्धत्वादसन्निकृष्टकुसुमादिगन्धवदित्यनुमानाद्वस्त्रे तादृशगन्धाभावसिद्धिरेवं वाय्वादावपि एवञ्च सुरभिर्वायुरित्यादिप्रतीतिः समवायेन सौरभादिप्रकारिका कुसुमाद्यौपाधिकी भ्रान्तिरेवेति न पृथिव्यादिलक्षणस्य वाय्वादावतिव्याप्तिरितिभावः॥ १ ॥

नन्वेवं सुरभि कुसुममित्यादिप्रतीतेरत्यौपाधिकत्वं स्यादित्यत आह।

व्यवस्थितः बाधकाभावादवधारितः तथाच बाधाभावाच्च सुरभि कुसुममित्यादिप्रतीतेरौपाधिकत्वमितिभावः॥ २॥

पृथिवीलक्षणस्यैव उष्णस्पर्शवत्त्वरूपतेजोलक्षणस्यापि न

एतेनोष्णता व्याख्याता ॥ ३ ॥

तेजस उष्णता ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता ॥ ५ ॥

अपरस्मिन्नपरं युगपत् चिरं क्षिप्रमिति काललिङ्गानि ॥ ६ ॥

जलादवतिव्याप्तिरित्याह ।

एतेन गन्धस्पर्शीयप्रकारेण उष्णतेति शैत्यादेरप्युपलक्षकम् ॥ ३ ॥

संक्षेपतस्तेजोलक्षणं जललक्षणञ्च सूत्रद्वयेन परीक्षते । तेजस एव उष्णता नान्येषामिति तेजोलक्षणस्य नातिव्याप्तिरितिभावः ॥ ४ ॥

अप्सु शीतता नान्यत्रेति न जललक्षणस्य शिलातलादावतिव्याप्तिस्तत्र शैत्यप्रतीतेरौपाधिकत्वादिति भावः । वायुलक्षणं विजातीयस्पर्शवत्त्वमयुक्तादिशैव परीक्षणीयमिति सूचयितुमुद्देशक्रमः परित्यक्तः । यत्तूपस्कारकारैस्तेजःस्पर्शस्य पृथिवीजलस्पर्शाभिभावकत्वसूचनाय क्रमलङ्घनमित्युक्तं तन्न मनोरमं सुवर्णे चन्द्रकिरणादौ च पृथिवीजलस्पर्शयोस्तेजःस्पर्शाभिभावकत्वस्य सर्वसिद्धत्वात् ॥ ५ ॥

काललक्षणमभिधातुमाह ।

इतीत्यनन्तरं ज्ञानानीति पूरणीयं तथाच स्थविरमपेक्ष्य युवाऽपरः युगपदुत्पद्यन्ते, चिरं जीवति व्यासः, क्षिप्रं गच्छति वायुरिति ज्ञानानि कालसाधकानि स्थविरोत्पत्त्यधिकरणस्वरपरिस्पन्दानन्तरजातत्वज्ञानात् यूनि अपरत्वं

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ७ ॥

तत्त्वम्भावेन ॥ ८ ॥

जायते ततस्तज्ज्ञानं जायते तत्रापरत्वकार्य्ये किमसमवायिकारणं न तावद्रूपरसगन्धानामन्यतमं तद्भवितुमर्हति वायौ तदनुत्पत्तिप्रसङ्गात् नापि स्पर्शः पाकजस्पर्शोत्पत्तिदशायामपरत्वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् स्पर्शवैजात्येनापरत्वादिवैजात्यप्रसङ्गाच्च । नाप्यपकृष्टपरिमाणं परिमाणस्य विजातीयगुणानारम्भकत्वात् नापि तपनपरिस्पन्दो व्यधिकरणत्वात् किन्तु पिण्डमार्त्तण्डोभयसंयुक्तकिञ्चिद्विभुद्रव्यसंयोग एवापरत्वादिकार्य्ये ऽसमवायिकारणम्, तादृशस्वभावत्वं न गगनादेः, कस्मिंश्चिन्मृदङ्गादावभिघातात् यावन्मृदङ्गेषु शब्दोत्पत्तिप्रसङ्गः किन्तु तादृशस्वभावतया सिद्धं कालनामकं द्रव्यमेवेत्यपरत्वबुद्धिः कालसाधिका । इदमुपलक्षणं परमिति बुद्धिरपि तथेति मन्तव्यं युगपदिति एकस्यां सूरक्रियायां घटादावेकत्वैकपृथक्त्वादय उत्पद्यन्ते इत्यत्र सूरक्रियाया घटैकत्वाद्याधारत्वं प्रतीयते तच्च न साक्षात्-सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वाश्रयसंयुक्तकालसंयोगितपनाश्रितत्वसम्बन्धेनेति तत्सम्बन्धघटकतया कालसिद्धिः उत्पत्तिरूपधात्वर्थस्याधारत्वभानेऽपि स्वाश्रयस्थाने स्वाश्रयाश्रयेति वक्तव्यम् एवं चिरं क्षिप्रमित्यादावप्युन्नेयम् ॥ ६ ॥

कालस्य नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च साधयितुमाह ।

वायुपरमाणोरिह कालस्यापि गुणाश्रयत्वाद्द्रव्यत्वं निरवयवत्वान्नित्यत्वमित्यर्थः ॥ ७ ॥

नित्येष्वभावादनित्येषु भावात् कारणे काल-
स्येति ॥ ६ ॥

कालस्य नानात्वं निराकरोति ।

भावेन सत्तया तत्त्वं तद्वत्त्वम् एकत्वमित्यावत् व्याख्यातमिति वचनविपरिणामादन्वयः कालस्येति शेषः तथाच अनुगतबुद्ध्यादितो लाघवाच्च यथा सत्ताया एकत्वं तथा कालस्यापीति समुदितार्थः । [क्षणलवमुहूर्त्तयामादिव्यवहारस्य तत्तदुपाधिभेदेनैकेन कालेनैव सम्भवात् कालस्य नानात्वमितिभावः॥ ८॥

इदानीं कालस्य जन्यमात्रजनकत्वमाह ।

नित्येषु परमाण्वादिषु अभावात् तदानीं जात इदानीं जात इत्यादि प्रत्ययानामभावात् अनित्येषु द्व्यणुकादिषु तादृशप्रत्ययानां सत्त्वात् कारणे अर्थादनित्यमात्रस्य कारणे कालाख्या कालसंज्ञा, तथाच कार्य्यमात्रं प्रति कालः कारणम् इदानीं घटो जात इत्यादि प्रत्ययानाम् एतत् कालप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वस्य घटादाववगाहनात् नहि कारणत्वं विना कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकत्वं सम्भवतीतिभावः इदमापातः इदानीं घटोजात इत्यादि प्रत्ययेषु एतत् कालवृत्त्युत्पत्तिमत्त्वमेव घटादौ भासते नतु एतत् कालप्रयोज्योत्पत्तिमत्त्वं येन घटादुत्पत्तिप्रयोजकतया कालस्य घटादिकारणत्वं स्यात् न च कालिकसम्बन्धेन कार्य्यत्वावच्छिन्नं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन कालस्य हेतुत्वानङ्गीकारे कार्य्याणां कालिकसम्बन्धेन कालवृत्तित्वं न सम्भवति, अङ्गीक्रियते तु कार-

इत इदमिति यतस्तद्दिश्यं लिङ्गम् ॥ १० ॥

यतावच्छेदकसम्बन्धेन कारणाधिकरणनिरूपितकार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितायां कार्य्यगतायां तादृशकार्य्यकारणभाव एव नियामक इतिवाच्यम्, तथा सति कार्य्यगतानां साक्षात्परम्परारूपनानासम्बन्धावच्छिन्ननानादेशवृत्तित्वानां विलयप्रसङ्गात् नहि कार्य्यं येन येन सम्बन्धेन तिष्ठति तेन तेनैव कार्य्यकारणभावोऽङ्गीकरणीयः तथा सति तद्दण्डाद्यनन्तरजातचैत्रादिघटितस्वाश्रयचैत्राद्याश्रयत्वादिसम्बन्धेन तद्दण्डादेर्भूतलादिवृत्तित्वभङ्गप्रसङ्गात् तद्दण्डोत्पत्तिदशायां चैत्रस्यानुत्पन्नत्वेन तादृशपरम्परासम्बन्धेन कार्य्यकारणभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् एवं संयोगसम्बन्धेन घटादेर्भूतलादिवृत्तित्वमपि विलीयेत उत्पत्तिदशायां द्रव्यस्य गुणाभावेन संयोगेन कुलालस्यसत्त्वात् संयोगसम्बन्धे कार्य्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वस्य स्वीकर्तुमशक्यत्वाच्चेति संक्षेपः । वस्तुतस्तु कालस्य कार्य्यमात्रकारणतायां "कालादुत्पद्यते सर्व्वम्" इत्याद्यागमा एवं मानमिति विभावनीयम् ॥ ९ ॥

इदानीं क्रमप्राप्तदिग्लिङ्गप्रकरणमारभते ।

इतइदमिति परमपरं वेतिशेषः तथाचास्मादिदं दूरमस्मादिदमन्तिकमिति दैशिकपरत्वापरत्वबुद्धिर्यतस्तद्दिश्यं दिग्लिङ्गं तथा च कालवत् दैशिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगाश्रयतया दिक् सिध्यति, सा च एकापि उपाधिभेदात् प्राच्यादिव्यवहारं सम्पादयति उपाधिश्च तदीयोदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तदीयप्राची, तदीयोदयगि-

द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ ११ ॥

तत्त्वभावेन ॥ १२ ॥

कार्यविशेषेण नानात्वम् ॥ १३ ॥

आदित्यसंयोगाद्भूतपूर्वाद्भविष्यतो भूताच्च प्राची ॥ १४ ॥

रित्यवहिता तु तदीयप्रतीची, तदीयसुमेरुसन्निहिता या दिक् सा तदीयोदीची, एवं सुमेरुव्यवहिता अवाची, उदयगिरिसन्निहिता सुमेरुव्यवहिता आग्नेयी सुमेरुव्यवहितोदयगिरिव्यवहिता च नैर्ऋती, सुमेरुसन्निहिता उदयगिरिव्यवहिता च वायवी, सुमेरुसन्निहिता उदयगिरिसन्निहिता च ऐशानी, अदृष्टवदात्मसंयोगजन्याग्निक्रियाजन्यसंयोगाश्रयः ऊर्ध्वम्, पतनजन्यसंयोगाश्रयः अधः । "सर्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थित" इत्यादिवचनात्, एवमेव मुक्तावलीकारः ॥ १० ॥

दिशि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्च कथयति ।

एतत्सूत्रं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ११ ॥

पूर्ववन्नानात्वं निराकरोति ।

एतस्यापि पूर्ववदेव व्याख्यानम् ॥ १२ ॥

दिश एकत्वेऽपि प्राच्यादिव्यवहारमुपपादयति ।

कार्यविशेषेण जन्यमूर्त्तरूपोपाधिना नानात्वं प्राच्यादिनानाव्यवहारः, वस्तुत एकैव दिगित्यर्थः ॥ १३ ॥

कार्यविशेषं दर्शयति ।

आदित्यसंयोगादिति प्राथमिकादित्यादि, भूतपूर्वात्

तथा दक्षिणा प्रतीचो उदीची च* ॥ १५ ॥
एतेन दिगन्तरालानि व्याख्यातानि ॥ १६ ॥

अतीतात्, भूतादिति आदिकर्म्मणि निष्ठाप्रत्ययः वर्त्तमानादित्यर्थः। प्रथममस्तमादित्योऽञ्चतीति प्राची तथाच प्राथमिकादित्यसंयोगाधार एव प्राचीव्यवहारनियामकोपाधिः तादृशसंयोगज्ञानं च पूर्व्वदुररत्र प्रथममादित्यसंयोगो जात इत्याकारकमतीतसंयोगविषयकं कस्यचिद्व्यवहर्त्तुं भवति, कस्यचिच्च इदानीमत्रादित्यसंयोगः प्रथमं भवतीति वर्त्तमानविषयकम् कस्यचिच्चात्रादित्यसंयोगः श्वः प्रथमं भविष्यतीति भविष्यद्विषयकं भवतीति ज्ञापनाय पञ्चस्यन्तत्रयम्, तादृशसंयोगाधारतया ज्ञायमान उदयगिरिस्तत्सन्निहितत्वज्ञानात् प्राचीव्यवहार इति हृदयम्, इदन्त्वबाधतव्यम् उदयगिरावदयगिरिसन्निहितत्वाभावात् कथं प्राचीव्यवहारः न च व्यवधानराहित्यमेव सन्निहितत्वं तच्च तत्राबाधितमिति वाच्यं तथा सति उदयगिरेः स्वापेक्षया प्राचीत्वापत्तेरिति ॥ १४ ॥

प्रतीच्यादिव्यवहारेऽपीयमेव रीतिरित्याह ।

दक्षिणादिव्यवहारेऽपि तथा कञ्चिदुपाधिमादाय निर्व्वाह इत्यर्थः उपाधिस्तु इतइदमित्यादिसूत्रव्याख्यायां द्रष्टव्यः ॥१५॥

अनयैव रीत्या आग्नेय्यादिव्यवहार उपपादनीय इत्याह।

दिगन्तरालानीत्युपलक्षणम् ऊर्द्ध्वमधश्चापि ज्ञेयम् ॥१६॥

इदानीं शब्दं परीक्षितुं परोक्षाङ्गसंशयञ्च कारणं निर्दिशति।

सामान्यप्रत्यक्षाद्विशेषाप्रत्यक्षाद्विशेषस्मृतेश्च संशयः ॥ १७ ॥

दृष्टञ्च दृष्टवत् ॥ १८ ॥

सामान्यस्य साधारणधर्म्मस्य प्रत्यक्षात् ज्ञानात् विशेषस्य एककोटिव्याप्यस्य अप्रत्यक्षात् अज्ञानात् विशेषस्य कोटिद्वयस्य स्मृतेर्ज्ञानात् संशयो भवतीतिशेषः । तथाच संशयं प्रति साधारणधर्म्मज्ञानम् एककोटिव्याप्यनिश्चयाभावः कोटिद्वयज्ञानञ्च हेतुरित्यर्थः, चकारात् न्यायसूत्रोक्तयोः असाधारणधर्म्मज्ञानविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानयोः संग्रहः, साधारणादिधर्म्मज्ञानानां कार्य्यतावच्छेदककोटौ कारणाव्यवहितोत्तरत्वस्य निवेशान्न व्यभिचारः, कारणस्य त्रैविध्यात् संशयस्त्रिविध इतिभावः ॥ १७ ॥

कोटिद्वयसहचरितो धर्म्मः साधारणधर्म्मः स च क्वचिद्धर्म्मिद्वये गृह्यमाणः संशायकः क्वचिच्चैकत्रैव धर्म्मिणीति, तत्राद्यमाह ।

यत्र पुरोवर्त्तिनि वस्तुनि दृष्टे अयं स्थाणुः पुरुषो वेति संशयस्तद्दृष्टं वस्तु, तच्च पूर्व्वं स्थाणुपुरुषयोर्दृष्टं यदूर्द्ध्वत्वादिकं तद्वत् तदाश्रयः तथाच धर्म्मिद्वये कोटिद्वयसहचरितत्वेन गृह्यमाणं यदूर्द्ध्वत्वादिकं तज्ज्ञानादेव पूर्व्वोक्तः संशय इतिभावः ॥ १८ ॥

एकत्र कोटिद्वयसहचरितं धर्म्ममाह ।

भवति हि प्राकृतशिरसि चैत्रे अयं केशवान् निष्केशो वेत्यादिसंशयः तत्कारणञ्च केशतदभावसहचरितचैत्रत्वज्ञानं तदुभयसाहचर्य्यज्ञानञ्च चैत्ररूपैकधर्म्यन्तर्भावेणैव

यथादृष्टमयथादृष्टत्वाच्च ॥ १९ ॥
विद्याऽविद्यातश्च संशयः ॥ २० ॥

चैत्रत्वे भवतीत्याह यथादृष्टमिति केशसहचरितत्वेन दृष्टमेव चैत्रत्वम् अयथादृष्टत्वात् केशाभावसहचरितत्वेन कदाचिद्दृष्टत्वात् संशयप्रयोजकमितिशेषः केशनखादीनां शरीरावयवत्वाभावात् तदपचये न पूर्वशरीरनाशः, यद्यपि बालत्वादिभेदेन चैत्रशरीरं नानातथापत्र चैत्रादिशरीरगतं तत्तद्व्यक्तित्वमेव साधारणो धर्म्म इति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ १९ ॥

प्रामाण्यादिसंशयस्यापि साधारणधर्म्मज्ञानसहकृत सैव विषयसंशायकत्वमित्याह।

अथ षष्ठ्यास्तसिः विद्याऽविद्ययोः प्रमाभ्रमयो र्यः प्रमात्वभ्रमत्वयोः संशयः, कचारात् विषयसंशयश्च सामान्यप्रत्यक्षादेव भवतीतिशेषः तथाच पर्व्वतो वह्निमान् ह्रदोवह्निमानित्यादिप्रमाभ्रमयो र्यः प्रमात्वभ्रमत्वसंशयः स ज्ञानत्वरूपसाधारणधर्म्मज्ञानादेवभवति एवं तादृशसंशयोत्तरं पर्व्वतो वह्निमान्वा ह्रदोवह्निमान्वेत्यादिसंशयोऽपि ज्ञायमानत्वरूपसाधारणधर्म्मज्ञानादेव भवति, प्रमात्वादिसंशयश्चाऽगृहीतप्रामाण्यकविपरीतनिश्चयस्य संशयविरोधितया तद्घटने उपयुज्यते नतु तन्मात्रादिषयसंशय इति भावः ॥ २० ॥

इदानीं शब्दं धर्म्मिणं लक्षणमुखेण व्यवस्थापयति।

श्रोत्रेण गृह्यतेऽसौ श्रवणेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषय इत्यर्थः। शब्दत्वादेरपि तादृशत्वादर्थे इति जातिमानिति

श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः ॥ २१ ॥

तुल्यजातीयेष्वर्थान्तरभूतेषु विशेषस्य उभयथा दृष्टत्वात् ॥ २२ ॥

एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् ॥ २३ ॥

तदर्थस्तथाच श्रवणेन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयवृत्तिगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वमेव शब्दलक्षणं पर्य्यवसितम्, तेनाश्रुतशब्दे नाव्याप्तिर्नवा सत्त्वगुणत्वादिकमादाय गुणान्तरेष्वतिव्याप्तिरित्यञ्च प्रत्यक्षसिद्धः शब्दो धर्म्मी न शक्योऽपलपितुमितिभावः ॥ २१ ॥

केचित्तु सूक्ष्मः शब्दः, महाञ्छब्द इत्यादिव्यवहाराद्द्रव्यमेव शब्द इत्याऊरुन्मत्तं निराकर्त्तुमारभते ।

शब्दे गृह्यमाणस्य शब्दत्वादेर्विशेषस्य तुल्यजातीयेषु रूपादिषु त्रयोविंशतौ गुणेषु, अर्थान्तरेषु द्रव्येषु कर्म्मसु च उभयथा उभयत्र द्रव्यत्वादिमत्तया निश्चितेषु तदभाववत्तया निश्चितेषु च अदृष्टत्वात् अदर्शनात् शब्दो द्रव्यं नवेति संशय इति पूरणीयं तथाच निश्चितोभयकोटिसद्भावादृत्तत्वरूपासाधारण्यस्य शब्दत्वादौ सत्त्वात् तज्ज्ञानं तादृशसंशयं जनयतीति भावः ॥ २२ ॥

इदानीं शब्दस्य द्रव्यत्वं निरस्यति ।

शब्दो न द्रव्यम् एकद्रव्यत्वात् एकमात्राश्रितत्वात् नह्येकमात्राश्रितं किमपि द्रव्यं प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥

शब्दत्वरूपासाधारणधर्म्मज्ञानात् शब्दे सन्दिग्धं द्रव्यत्वमपि निराकरोति ।

नापिकर्म्माऽचाक्षुषत्वात् ॥ २४ ॥
गुणस्य सतोऽपवर्गः कर्म्मभिः साधर्म्यम् ॥२५॥
सतो लिङ्गाभावात् ॥ २६ ॥
नित्यवैधर्म्म्यात् ॥ २७ ॥
अनित्यश्चायं कारणतः ॥ २८ ॥

शब्दो न कर्म्म अचाक्षुषत्वात् चाक्षुषप्रत्यक्षवृत्तियोग्य-जातिमत्त्वात् गन्धादिवदिति पूरणीयं मनःक्रियागतवैजात्यादिवारणाय योग्येति अपिना सत्त्वादिमत्त्वान्न सामान्यादिकर्म्मेति सूचितम् ॥ २४ ॥

ननु शब्दस्याशुविनाशित्वेन कर्म्मत्वं साधनीयमत आह ।

सत उभयवाद्यङ्गीकृतस्य गुणस्य अपीतिशेषः अपवर्गः आशुविनाशः कर्म्मभिः साधर्म्यं ननु स कर्म्मत्वव्याप्यद्रव्यत्वादावुभयवादिसिद्धगुणे व्यभिचारादित्यर्थः ॥ २५ ॥

शब्दो न जन्यते किन्तु नित्य एव सः, कदाचिदप्रत्यक्षत्वन्तु तस्य व्यञ्जकवैधुर्य्यादिति मीमांसकमतं निरस्यति ।

सतो नित्यस्य शब्दस्य लिङ्गाभावात् शब्दनित्यतासाधकप्रमाणाभावादिति फलितार्थः ॥ २६ ॥

साधकाभावमुक्त्वा बाधकमप्याह ।

नित्यवैधर्म्म्यात् विनाशित्वात् शब्दो न नित्यस्तन्नाशस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादितिभावः ॥ २७ ॥

शब्दस्यानित्यत्वे हेत्वन्तरमाह ।

शब्दोऽनित्यः कारणतः कारणात् कारणवत्त्वादिति यावत् नहि नित्यानि कारणवन्ति भवन्ति इत्यर्थः ॥ २८ ॥

नचासिद्धं विकारात् ॥ २९ ॥
अभिव्यक्तौ दोषात् ॥ ३० ॥
संयोगाद्विभागाच्च शब्दाच्च शब्दनिष्पत्तिः ॥३१॥

अत्र स्वरूपासिद्धं निराकरोति ।

शब्दस्य कारणवत्त्वं नासिद्धं विकारात् तीव्रमन्दादिभावात् नहि भेरीदण्डाद्यभिघातस्य तीव्रमन्दादित्वाभावे शब्दस्य तीव्रमन्दादिभावः केनचिदुपलभ्यते नाप्यभिव्यञ्जकस्य तीव्रमन्दादिभावेन शब्दे तीव्रमन्दादिभावो भवितुमर्हति अतो भेरीदण्डाद्यभिघातादिरूपकारणजन्यत्वं शब्दस्याकामेनापि वाच्यमिति नासिद्धिरितिभावः ॥ २९ ॥

अभिव्यक्तिस्वीकारोऽपि न सम्भवतीत्याह ।

अभिव्यक्तिस्वीकारे दोषात् ककारादिभिव्यक्तिदशायां यावद्वर्णाभिव्यक्तिरूपदोषप्रसङ्गात् नच वर्णानां नैक व्यञ्जकं किन्तु प्रतिवर्णं भिन्नभिन्नमेव स्वीकार्यम्, समानेन्द्रियग्राह्याणां समनियतानामेकव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वनियमात् अन्यथा आलोकसंयोगदशायां घटादिगतसंख्यापरिमाणाद्यभिव्यक्तिर्न स्यात् तत्रापि व्यञ्जकभेदप्रसङ्गात् रूपरसगन्धस्पर्शानां समानेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् घटीयपटीयरूपादीनां सत्त्वमनुष्यत्वब्राह्मणत्वादीनाञ्च समनियत्याभावादेव व्यञ्जकभेदस्वीकारादिति संक्षेपः ॥ ३० ॥

अभिघातस्य व्यञ्जकत्वं न सम्भवतीत्याह ।

संयोगात् भेरीदण्डाद्यभिघातात् विभागात् पाट्यमानवंशदलद्वयविभागात् तदुभयजन्यशब्दसन्तानाच्च शब्दनिष्पत्ति

लिङ्गाच्चानित्यः शब्दः ॥ ३२ ॥
द्वयोस्तु प्रवृत्तेरभावात् ॥ ३३ ॥
प्रथमाशब्दात् ॥ ३४ ॥

शब्दोत्पत्तिरित्यर्थः अभिघातमात्रस्य व्यञ्जकत्वस्वीकारे वंशदलद्वयविभागस्थले दूरदेशस्थितभेरीदण्डाद्यभिघातादिस्थले च शब्दस्योपलब्धिर्न स्यात् इति भावः ॥ ३१ ॥

वर्णानित्यतासाधकं हेत्वन्तरमाह ।

शब्द इति वर्णात्मक इत्यादि तथाच वर्णात्मकः शब्दोऽनित्यः सत्त्वे सति श्रवणेन्द्रियग्राह्यत्वात् घटदण्डादिध्वनिवदित्यर्थः ॥ ३२ ॥

मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते ।

द्वयोर्गुरुशिष्ययोः प्रवृत्तेः गुरोरध्यापने प्रवृत्तिः शिष्यस्य तु अध्ययने तयोरभावात् अभावप्रसङ्गात् गुरुः शिष्यान् वेदमध्यापयति शिष्येभ्यो वेदं ददाति इत्यादिवाक्यानामेकार्थकत्वानुभवेन अध्यापनं तथाच दानमेव शब्दस्याशुविनाशित्वे तस्य दानप्रतिग्रहयोरसम्भवात् अध्यापने अध्ययने च प्रवृत्तिर्न स्यात् अतः शब्दस्यावश्यं स्थैर्यं स्वीकार्यं नाशकासुपलब्धेश्च तन्नाशे प्रमाणाभावात् "तावत् कालं स्थिरश्चैनं कः पश्चान्नाशयिष्यति" इतिन्यायेन नित्यतैव फलितेति भावः ॥ ३३ ॥

शब्दनित्यतायां हेत्वन्तरमुपन्यस्यति ।

शब्दस्यावश्यं नित्यत्वमुपेयम् "लिङ्गः प्रथमामन्वाह लिङ्ग-

सम्प्रतिपत्तिभावाच्च ॥ ३५ ॥
सन्दिग्धाः सति बहुत्वे ॥ ३६ ॥

त्तमानन्वाह" इतिश्रुतौ प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योः त्रिरुच्चारणस्य विहितत्वात् नहि स्थैर्य्यमन्तरेण त्रिरुच्चारणं सम्भवतीति पूर्व्वोक्तन्यायेन नित्यतायाः सिद्धिरित्यर्थः ॥ ३४ ॥

इतश्च शब्दनित्यतेत्याह ।

शब्दस्यावश्यं स्थैर्य्यं सम्प्रतिपत्तेः प्रत्यभिज्ञाया भावात् सत्त्वात् यः श्लोकश्चैत्रेण पठितस्तमेव मैत्रः पठति, स एवायं गकारइत्यादिका प्रत्यभिज्ञा शब्दस्य स्थिरतामन्तरेणानुपपन्नेतिभावः ॥ ३५ ॥

मीमांसकमतं दूषयति ।

नृत्यादीनामङ्गक्रियाविशेषाणां बहुत्वेऽपि नानात्वेऽपि अस्थैर्य्येऽपीति यावत्, सति अध्यापनाभ्यासप्रत्यभिज्ञानां दर्शनात् अध्यापनाद्याः स्थैर्य्ये साध्ये सन्दिग्धा अनैकान्तिकाः नृत्यमधीते नर्त्तयति यदेव नृत्यं चैत्रेण कृतं मैत्रस्तदेव करोतीत्यनुभवस्य सर्व्वसिद्धत्वादित्यर्थः ॥ ३६ ॥

ननु वर्णानामनित्यतया नानात्वे पञ्चाशत्त्वसंख्या स्यात्याह उक्त. कथं सङ्गच्छते अत आह ।

सामान्यतः सामान्येषु कत्वखत्वादिषु जातिषु संख्यायाः पञ्चाशत्त्वादिसंख्यायाः भावः सद्भावः तथाच पञ्चाशद्वर्णा इत्यादौ जातिगतैव संख्या विवक्षिता पञ्चमूर्त्ता इत्यादाविवेतिभावः लूनपुनर्जातकेशादौ त एवामी केशा इत्यादिवत् स एवायं गकार इत्यादिका प्रत्यभिज्ञापि सामान्यविषयिण्येव

प्रसिद्धा इन्द्रियार्थाः ॥ १ ॥

न स्थैर्य्यसाधकेति। अपिच शब्दोऽनित्यः कृतकत्वाद्घटादिवदित्याद्यनुमानतः शब्दस्यानित्यत्वं सिद्धयतीति। तत्र शब्दोत्पत्तिर्वीचीतरङ्गन्यायेनेति केचित् तेषां मते भेरीदण्डाद्यभिघातात् तद्देशावच्छेदेन आद्यशब्दस्योत्पत्तिः अनन्तरं तद्गहि दशदिगवच्छेदेन प्रथमशब्दात्तद्व्यापको द्वितीयः शब्दः, ततस्तद्गहिर्दशदिगवच्छिन्नस्तृतीयः शब्दो द्वितीयशब्दाद्भवतीत्येवं क्रमेण चतुर्थादिशब्दानामप्युत्पत्तिर्बाध्या केचित्तु कदम्बगोलकन्यायात् शब्दस्योत्पत्तिरित्याहुः एतन्मते द्वितीयादिशब्दोनैको नवा दशदिगवच्छिन्नः किन्तु दशसु दिक्षु द्वितीयाद्याः शब्दा दश उत्पद्यन्ते इति विशेषः ॥२७॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन कृतायां कणादरहस्यविवृतौ द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥

समाप्तश्चायं द्वितीयाध्यायः ॥

यदीयकरुणां विना वहति जाड्यजालं जनस्तथान्तरतमोऽर्णवं तरति यत् कृपालेशतः।
कणादनयनीरधौ मम निमज्जतः साधुना
निहन्तु विपदान्ततिं विबुधवासि वाग्देवता ॥ १ ॥

उद्देशक्रमप्राप्तामात्मपरीक्षामिदानीमारभते।

इन्द्रियार्थाः रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः, प्रसिद्धाः प्रत्यक्षनिश्चयविषया इत्यर्थः तथाच रूपादिविषयकः साक्षात्कारः सर्व्वसिद्ध इतिभावः ॥ १ ॥

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्यो ऽर्थान्तरस्य हेतुः ॥ २ ॥

सोऽनपदेशः ॥ ३ ॥

कारणाज्ञानात् ॥ ४ ॥

एतावतात्मनः किमायातमित्यत आह ।

इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः रूपादिसाक्षात्कारः इन्द्रियार्थेभ्यः इन्द्रियेभ्यः अर्थेभ्यश्च अर्थान्तरस्य भिन्नस्यात्मनामकद्रव्यस्य हेतुः साधिकेत्यर्थः तथाच रूपादिसाक्षात्कारो द्रव्याश्रितो गुणत्वाद्रूपवदित्यनुमानेन इतरबाधसहकृतेन आत्मनः सिद्धिरिति भावः । यद्यपि प्रसिद्धः पञ्चतया हेतुत्वकथनमसङ्गतं तथापि हेतुपदमत्रानुमितिजनकपरामर्शविशेष्यपरमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ २ ॥

ननु रूपादिप्रसिद्धिर्देहाश्रिता तत्कार्य्यत्वात् तदीयरूपादिवदित्यनुमानेन देहवृत्तित्वे सिद्धे नाऽतिरिक्तात्मसिद्धिरित्यत आह ।

सः देहवृत्तित्वसाधको हेतुः, अनपदेशः देहकार्य्यत्वस्य घटपटादौ सत्त्वेन तत्र देहाश्रितत्वाभावात् उक्तहेतोर्व्यभिचारित्वान्न प्रसिद्धे र्देहवृत्तित्वसिद्धिरित्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु ज्ञाननिष्ठं यद्देहकार्य्यत्वं तदेव हेतुर्भविष्यति व्यतिरेकेण घटादेर्दृष्टान्तत्वसम्भवादित्यत आह ।

कारणेषु देहकारणेषु अवयवेषु अज्ञानात् ज्ञानाभावात् तथाच ज्ञानं न शरीरविशेषगुणः अपाकजत्वे सति अकार-

कार्य्येषु ज्ञानात् ॥ ५ ॥
अज्ञानाच्च ॥ ६ ॥

णगुणपूर्व्वकत्वात् शब्दवदित्यनुमानेन ज्ञानसामान्यस्य देहवृत्तित्वाभावसिद्धिः प्रागुक्तशरीरकार्य्यत्वहेतोरप्रयोजकत्वमेवेति भावः ॥ ४ ॥

ननु शरीरावयवेषु सूक्ष्मज्ञानक्रमेण शरीरे स्फुटतरं ज्ञानं कारणगुणपूर्व्वकमेव स्वीकार्य्यमतः प्रागुक्तहेोः स्वरूपासिद्धत्वान्न देहावृत्तित्वसाधकत्वमत आह ।

यदि शरीरे चैतन्यं कारणगुणपूर्व्वकं स्वीक्रियते तदा तत्परमाणुष्वप्यवश्यं ज्ञानं स्वीकार्य्यं तथाच शरीरनाशे तत्परमाणुारब्धेषु कार्य्यान्तरेष्वपि ज्ञानात् ज्ञानप्रसङ्गात् गन्धादिवदित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु तत्तत्कार्य्येषु सूक्ष्ममेव ज्ञानं स्वीकार्य्यमतोनोपलब्धिरित्यत आह ।

अज्ञानात् केनापि प्रमाणेन तत्तत्कार्य्येतज्ज्ञानस्य ज्ञानाजननात् तथाच निष्प्रमाणकत्वान्न तत्तत्कार्य्येषु ज्ञानमित्यर्थः चकारो गौरवं समुच्चिनोति तथाच नानावयवेषु नानाचैतन्यकल्पनापेक्षया चैतन्याधारतया एकं द्रव्यान्तरमेव कल्पयितुमुचितमितिभावः । इदमुपलक्षणं देहे चैतन्यस्वीकारे बालेऽनुभूतस्य यौवनादौ स्मरणानुपपत्तिस्तदानीमनुभवितुरभावात् परिमाणनाशेन बालशरीरनाशाभ्युपगमस्यावश्यकत्वात् एवं अद्यजातबालकस्य स्तनपाने प्रवृत्तिर्न स्यात् प्रवृत्तिजनकस्य इष्टसाधनत्वानुभवस्य तदानीमसम्भवात् एवं गर्भनिःसरणदशायां वानरशिशुनां शाखावलम्बने

अन्यदेवहेतुरित्यनपदेशः ॥ ७ ॥
अर्थान्तरं ह्यर्थान्तरस्याऽनपदेशः ॥ ८ ॥

प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते तदानीमिष्टसाधनत्वानुभावकाभावात् अतिरिक्तचेतनवादिमते च जन्मान्तरीयेष्टसाधनत्वानुभवजनितसंस्कारवशात् स्मरणसम्भवेन स्तनपाने शाखावलम्बने च पूर्वोक्ताप्रवृत्तिर्नोपपन्ना नच जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि स्मरणं कथं न भवतीति वाच्यम् उद्बोधकाभावात् अत्र त्वनायत्ता जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्पते अन्यथा शुष्ककाष्ठतया ऊर्ध्वपतनेन च बालस्य मरणप्रसङ्गादित्यादिकं द्रष्टव्यमिति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ज्ञानस्य गुणत्वहेतुना द्रव्याश्रितत्वं कथं सिद्ध्यति अतदात्मनस्तदुत्पन्नस्य वा तत्साधकत्वादिति सांख्यैकदेशिनामाशङ्कां निरस्यति ।

अन्यदेव साध्यादन्यदेव वस्तु हेतुर्भवति इति हेतौ यतः साध्याभिन्नोऽनपदेशः हेत्वाभासः, साध्यस्यासिद्धत्वेन तदभिन्नस्याप्यसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

ननु साध्यादनुत्पन्नस्य गुणत्वस्य कथमनुमापकत्वम्, तथा सति धूमादिना वाह्न्यादेरिव रासभादेरप्यनुमानापत्तेरित्यत आह ।

हि हेतौ यतोऽर्थान्तरं वस्त्वन्तरम् अर्थान्तरस्य वस्त्वन्तरस्य अनपदेशः अहेतुः रासभादेर्व्याप्तिशून्यो हि धूमादिः रासभादौ साध्ये हेत्वाभासः नतु वह्न्यादौ, तद्व्याप्यत्वस्य तत्र सत्त्वात् प्रकृतेतु व्याप्तिरूपत्वान्नागमकत्वमितिभावः ॥ ८ ॥

संयोगिसमवाय्येकार्थसमवायिविरोधि च ॥९॥
कार्यं कार्यान्तरस्य ॥ १० ॥
विरोध्यभूतं भूतस्य ॥ ११ ॥

ननु गुणत्वहेतौ व्याप्यत्वमपि दुर्घटं व्याप्यत्वस्य तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतत्वादित्यत आह।

संयोगि संयोगानुयोगि लिङ्गमिति सर्व्वशेषः । तथाच संयोगानुयोगि संयोगप्रतियोगिनो लिङ्गं व्याप्यं कथमन्यथा अयं देशः सारथिमान् विलक्षणगतिमद्रथादित्यादावनुमितिः साध्यतावच्छेदकसम्बन्धश्च स्वसंयुक्तसंयोगः एवं समवाय्यपि समवेतस्य लिङ्गं कथमन्यथा पक्षाद्यवयवमात्रदर्शनदशायां विशिष्टावयवेनावयविनः पक्षादेरनुमितिः नचावयवचक्षुःसंयोगदशायामवयविन्यपि संयोगसत्त्वात् तस्यापि प्रत्यक्षं दुर्व्वारमितिवाच्यं तथापि सिषाधयिषया तादृशानुमानसम्भवात् तथाच सारथ्यादिभिन्नस्य सारथ्याद्यकार्य्यस्य च रथादेः सारथ्यादेर्व्याप्यत्वात् व्याप्यत्वं न तादात्म्यतदुत्पत्तिनियतमिति भावः ॥ ९ ॥

एकार्थसमवायिनोलिङ्गस्योदाहरणं स्वयमेव दर्शयति।

कार्यं पृथिव्याः कार्यं गन्धादिकं कार्यान्तरस्य रसादेर्लिङ्गमितिशेषः एकार्थसमवायः समवायघटितसामानाधिकरण्यम् एवं नित्यरसादिकमपि नित्यरूपादेर्लिङ्गं द्रष्टव्यम् तथाच गन्धादे रसाद्यभेदस्य रसादिजन्यत्वस्य चाऽभावात् व्याप्तेस्तदुभयनैयत्यं बाधितमेवेति भावः ॥ १० ॥

भूतमभूतस्य ॥ १२ ॥

भूतोभूतस्य ॥ १३ ॥

प्रसिद्धिपूर्व्वकत्वादपदेशस्य ॥ १४ ॥

विरोधिनो व्याप्यत्वमुदाहरति ।

अभूतम् असन्निहितं विरोधि विरोध्यसन्निधानमिति यावत् भूतस्य जातस्य स्थितस्य वा विरोधिनोलिङ्गमित्यशेषः; अयमनुमानप्रकारः अयं काष्ठो दाहवान् वह्निसंयुक्तत्वे सति मण्याद्यसन्निधानात् भस्मीभूतवल्लन्तरवत् अयं देशो निर्भयाहिमान् अहिमत्त्वे सति नकुलशून्यत्वात् तादृग्निश्चितदेशान्तरवदित्यादि ॥ ११ ॥

विरोध्यन्तरमुदाहरति ।

भूतमुत्पन्नं स्थितं वा अभूतस्य विरोधिनो विरोध्यसन्निधानस्य लिङ्गमित्यर्थः यथायं काष्ठो मण्याद्यसन्निहितो दाहवत्त्वात् अयं देशो नकुलशून्यः भीतिरहितात्महिमत्त्वादित्यादि ॥ १२ ॥

सद्विरोधिनः सद्विरोधिलिङ्गत्वमुदाहरति ।

भूतो वर्त्तमानो विरोधी भूतस्य वर्त्तमानस्य विरोधिनो लिङ्गमित्यर्थः यथा विस्फूर्ज्जनवद्दृढदर्शनेन गुल्माद्यन्तरितस्य विद्यमानस्य नकुलस्यानुमानम् ॥ १३ ॥

ननूक्तस्थलेषु अनुमितिर्न भवत्येव व्याप्तिविरहादित्यत आह ।

प्रसिद्धिर्व्याप्तिप्रमा तत्पूर्व्वकत्वात् तदधीनत्वात् अपदेशस्य सद्धेतूद्भावनस्य तथा चोक्तस्थलेषु सन्न्यायप्रयोगस्य कथकसम्प्रदायसिद्धत्वात् तन्निर्व्याढकव्याप्तिप्रमोपपादकव्या-

अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः ॥
॥ १५ ॥

स्वीकार आवश्यक इति भावः। व्याप्तिश्च साध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नं यत् साध्यवत्त्वं तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकस्याऽन्योन्याभावस्य स्वप्रतियोगितावच्छेदकवत्त्वबुद्धिविरोधितावटकसम्बन्धेन यदधिकरणं तन्निरूपितहेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तितानवच्छेदकहेतुतावच्छेदकधर्म्मवत्त्वं, केवलान्वयिस्थले सत्तावान् जातेरित्यादिस्थले च व्याप्यत्वमादायाऽनुमितिः आकाशादिहेतौ व्याप्यत्वमेव परन्तु पक्षधर्म्मत्वविरहादसद्धेतुत्वव्यवहारः अथवा यादृशप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावदन्यत्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नहेतुतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावत्त्वनिरूपितसाध्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नावच्छेदकतान्यूनं यत् साध्यतावच्छेदकं तदवच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणतावद्वृत्तिवृत्ति यत् हेतुतावच्छेदकं तद्वत्त्वं व्याप्तेः गुरुधर्म्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वस्वीकाराच्च कम्बुग्रीवादिमत्त्वान् द्रव्यत्वादित्यादौ नातिव्याप्तेः, कालो घटवान् महाकालत्वादित्यादौ महाकालान्यत्वविशिष्टघटाद्यभावप्रतियोगितामादाय लक्षणसमन्वयः, उक्तयो र्लक्षणयोः सम्बन्धादिनिवेशव्यावृत्तिः सुधीभिरूहनीया विस्तरभयात् परित्यक्ताऽस्माभिः ॥ १४ ॥

प्रसङ्गात् हेत्वाभासं निरूपयति ।

अप्रसिद्धः अप्रमितः व्याप्या पक्षधर्म्मतया च तथात्व यत्र व्याप्तिः पक्षधर्म्मत्वं वा नास्ति स असिद्ध इतियावत्, असन् साध्यवतीत्यादि साध्यवदवृत्तिर्विरुद्ध इति फलितार्थः सन्दिग्ध इति यतः पक्षे साध्यरूपोधर्म्म इत्यादिः तथाच साध्यसन्देहजनकपक्षधर्म्मतान्नानविषय इत्यर्थः सव्यभिचार इति तु फलितार्थः । चकारादनुक्तयोः गौतमीयतन्त्रोक्तयोः सत्प्रतिपक्षबाधितयोः संग्रहः तथाच हेत्वाभासाः पञ्च असिद्धविरुद्धसव्यभिचारसत्प्रतिपक्षबाधिताः तादृशपक्षान्यतमत्वं हेत्वाभाससामान्यलक्षणमित्यर्थः । "विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्" इत्यत्राप्युपलक्षणं ज्ञेयम् एवमेव वृत्तिकारः । हेतुवदाभासन्ते इति व्युत्पत्त्या हेत्वाभासपदं दुष्टहेतुपरं, हेतोराभासा इति व्युत्पत्त्या तु हेतुदोषबोधकमेव तत्, तत्र दोषा अपि पञ्च, तत्र दोषसामान्यलक्षणं प्रकारान्तरमपि सम्भवति, तथाहि अनाहार्य्याप्रमाणज्ञानानास्कन्दितनिश्चयवृत्तित्वविशिष्टयादृशविशिष्टविषयिताव्यापिका पक्षः साध्यवान् साध्यव्याप्यहेतुमांश्चेति समूहालम्बनानुमितित्वव्यापकप्रतिबध्यतानिरूपितप्रतिबन्धकता तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम्, अत्र तादृशविशिष्टान्तराघटितत्वे सतीति विशेषणं देयं तेन, प्रमेयत्वविशिष्टव्यभिचारादौ नातिप्रसङ्गः यद्यपि विशेषणसामान्याभाववान् द्वितीयक्षणावच्छिन्नो घटो गुणसामान्याभाववानित्यादौ बाधघटितायां आश्रयसिद्धेरसंग्रहस्तथापि स्वावच्छिन्नविषयकत्वावच्छिन्न यत्किञ्चित् प्रतिबन्धकतावच्छेदकविष-

यिताकविशिष्टनिरूपितविषयितात्वव्यापकस्वावच्छिन्ननिरूप्यताकधर्म्मवत्त्वं हेतुदोषत्वमित्यस्य विवक्षितत्वान्न दोषः लक्षणसङ्गमनादिकन्तु सुधीभिः स्वयमूहनीयं विस्तरभयादुपेक्षितमस्माभिः। निर्व्वह्निः पर्व्वतो वह्निमानित्यादौ तु हेतुदोषो न स्वीक्रियते अविज्ञाताख्यनिग्रहेणैव वादिनस्तत्र निग्रहात् अथवा यादृशी शिष्टविषयकानाहार्य्यप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितनिश्चयोत्तरानुमितित्वव्यापकः विरोधिविषयतायुक्तः पक्षविशेष्यतानिरूपितसाध्यप्रकारत्व तादृशी शेष्यतानिरूपितसाध्यव्याप्यहेतुप्रकारत्वोभयाभावः तादृशविशिष्टत्वं हेतुदोषत्वम् अत्रापि निरुक्तबाधघटितव्यासिद्धिसंग्रहाय प्रमेयत्वादिविशिष्टदोषवारणाय च स्वविषयतायोज्यशिष्टान्तरविषयत्वायोज्य तादृशोभयाभावप्रयोजकाभावाधिकरणताकत्वं विवक्षणीयं लक्षणसङ्गमनादिकं सुधीभिः स्वयमूहनीयं ग्रन्थगौरवभयाद्विरम्यते स्माभिः। तत्रासिद्धिदोषस्त्रिविधः स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिभेदात् पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः पक्षे पक्षतावच्छेदकाभाव आश्रयासिद्धिः व्यर्थविशेषणघटितं हेतुतावच्छेदकं साध्ये साध्यतावच्छेदकाभावः साधने साधनतावच्छेदकाभावश्च व्याप्यत्वासिद्धिः यत्र योऽसिद्धिरुक्तस्तद्व्याप्योऽप्यसिद्धिरेव तावदन्यतमत्वम् असिद्धित्वम् हेतौ साध्यसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यौ साध्ये हेतुसामानाधिकरण्याभावतद्व्याप्यौ च विरोधः तदन्यतमत्वं विरोधित्वम् साधारण्यासाधारण्यानुपसंहार्य्यभेदात् व्यभिचारस्त्रिविधः हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वतद्व्याप्यौ साधारणं साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगिप्रसक्तहेतुरसाधारणम् अत्यन्ताभावाप्र-

यस्माद्विषाणी तस्मादश्वः ॥ १६ ॥

यस्माद्विषाणी तस्माद्गौरिति चानैकान्तिकस्योदाहरणम् ॥ १७ ॥

तियोगिसाध्यादिकं हेतौ व्यतिरेकव्याप्तभावश्चानुपसंहार्यम् अत्रापि व्याप्योविवक्षणीयः साधारण्यादित्रितयान्यतमत्वं व्यभिचारत्वम् साध्याभावव्याप्यवान् पक्षः स्वप्रतिपक्षः साध्याभाववान् पक्षोबाधः असिद्धादिपञ्चदोषान्यतमत्वं हेतुदोषत्वं स्वज्ञानविषयप्रकृतहेतुतावच्छेदकवत्त्वसम्बन्धेन दोषवान् हेतुर्दुष्ट इत्यपि केचित् ॥ ॥१५॥

हेत्वाभासानामुदाहरणमाह ।

यत्र शृङ्गादिः पक्षः अश्वत्वं साध्यं विषाणित्वं हेतुस्तत्र पक्षश्च हेतुदोषाः सन्ति तत्समन्वयः स्वयमूहनीयः ॥ १६ ।

सव्यभिचारस्योदाहरणमाह ।

अत्र यदि गोपिण्डस्य पक्षता तदा बाधः सत्प्रतिपक्षत्वं नास्ति यदि महिषपिण्डादिः पक्षः तदा तावपि विद्येते अत्र गोत्वाभाववद्वृत्तिविषाणित्वं साधारण्यम् गोत्वव्यतिरेकव्याप्तभाववद्विषाणित्वम् अनुपसंहार्यम् असाधारण्यं तु अत्र नास्ति एवं गोत्वव्याप्तभाववद्विषाणित्वं व्याप्यत्वासिद्धिरत्र वर्त्तते हेत्वाभासविशेषाणां लक्षणम् उदाहरणञ्च स्वयमूह्यं विस्तरभयात्त्यक्तमस्माभिः ॥ १७ ॥

आत्मनि प्रमाणान्तरमपि दर्शयति । यद्वात्मसाधकोहेतुर्न हेत्वाभास इत्याह ।

आत्मरूपो य इन्द्रियार्थस्तत्र यः सन्निकर्षः अर्थान्मनसः आत्ममनःसंयोग इति यावत् तस्मात् यज्ज्ञानमुत्पद्यते

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् ॥
॥१८॥

प्रवृत्तिनिवृत्ती च प्रत्यगात्मनि दृष्टे परत्र लिङ्गम् ॥ १९ ॥

अहं सुखीत्याद्याकारकं तदन्यत् तत् ज्ञानम् अनुमानादन्यत् आत्मनि प्रमाणमितिशेषः आत्ममनःसंयोगजन्यज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वज्ञापनाय एवं वक्तोक्तिः इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति प्रत्यक्षलक्षणात् यद्यपि तादृशप्रत्यक्षं न शरीरादिभिन्नात्मसाधकं तथाप्यात्ममात्रसाधकतायास्तत्र निराबाधतैवेतिभावः अथवा यन्निष्पद्यते इत्यनेन ज्ञानमेव प्रतिपाद्यते तदन्यदित्यस्य च तत् ज्ञानम् आत्मानुमापकं हेत्वाभासादन्यत् इत्यर्थः तथाच ज्ञानं द्रव्याश्रितं गुणत्वादित्यस्माकं य आत्मसाधकोहेतुः स न हेत्वाभासः किन्तु ज्ञानं शरीराश्रितं तत्कार्यत्वादित्यादिना त्वयोद्भावितोहेतुरेव हेत्वाभास इतिभावः ॥१८॥

परात्मनि प्रमाणमाह ।

प्रवृत्तिरुत्कटरागजन्यः प्रयत्नविशेषः निवृत्तिरुत्कटद्वेषजन्योयत्नविशेषः ते च प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि दृष्टे साक्षात्कृते परत्र परात्मनि लिङ्गमिति सौत्रमेकवचनं परात्मसाधकानुमितिसम्पादिके इत्यर्थः चैत्रशरीरादिगता चेष्टा चेतनप्रयत्नसाध्या चेष्टात्वात् मच्छरीरचेष्टावदित्यनुमाने साध्यतावच्छेदककोटौ परात्मनः सिद्धेरिति । यद्यपि गमनादिक्रियायां प्रवृत्तिरेव हेतु र्दृश्यते नतु निवृत्तिरिति

आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावेऽभावश्च मनसोलिङ्गम् ॥१॥

तथापि हिंसादिनिवृत्तितो गन्तव्यदेशावस्थितानां क्षुद्र-जन्तूनां व्यजनादिना अपमारणादिरूपा चेष्टाऽपि दृश्यत एवेति नानुपपत्तिरिति संक्षेपः ॥१६॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ तृतीयाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

आत्मपरीक्षाप्रसम्पादकं मनोनिरूपणमारभते । आत्मा च इन्द्रियञ्च अर्थश्च ते आत्मेन्द्रियार्थास्तेषु यः सन्निकर्षस्तस्मिन् सतीत्यर्थः अत्रात्मनि इन्द्रिये च मनसः संयोगरूपः सन्निकर्षः अर्थे च रूपादौ चक्षुरादेः सन्निकर्षो बोध्यः तथाच चक्षुर्मनोयोगदशायां सत्यां रासनप्रत्यक्षसामग्र्यां चाक्षुषमेव भवति न रासनादिकमिति तन्नियामकतयाऽवश्यं अणु मनः स्वीकार्यं ; तथाच मनसोऽणुतया नैकदा द्वाभ्यामिन्द्रियाभ्यां योगः किन्तु येन योगस्तदेव प्रत्यक्षं जनयति नेतरत् न च ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनोयोगस्य हेतुतया चक्षुर्मनोयोगदशायां कथं त्वङ्मनोयोग इति वाच्यं त्वगिन्द्रियस्य देहव्यापित्वेन मनसश्चक्षुषा संयोगदशायां त्वचापि संयोगसम्भवात् नच चाक्षुषकाले त्वाचापत्तिरिति वाच्यं त्वाचं प्रति चाक्षुषसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वस्यानायत्त्या कल्पनात् चर्म्ममनःसंयोगस्यैव ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुतायाः पक्षधर्मिताद्यवच्छेदकत्वेनोक्तापत्तेरसम्भवाच्चेति संक्षेपः ॥१॥

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना व्याख्याते ॥ २ ॥
प्रयत्नायौगपद्याज्ज्ञानायौगपद्याच्चैकम् ॥३॥

ननु भवतु मनसः सिद्धिस्तथापि मनसो नित्यत्वं द्रव्यत्वञ्च कथं स्वीकर्त्तव्यमित्यत आह।

यथा वायवीयपरमाणौ आरम्भकसंयोगादिरूपगुणवत्वाद् द्रव्यत्वं तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावान्नित्यत्वं तथा ज्ञानजनकसंयोगादिरूपगुणवत्त्वात् तदुत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावाच्च मनस्यपि द्रव्यत्वं नित्यत्वञ्चेत्यर्थः ॥२॥

प्रतिशरीरं मनस एकत्वं व्यवस्थापयति ।

यदङ्गेन मनसः संयोगो यदा भवति तदा तदङ्गावच्छेदेन प्रयत्न उत्पद्यते नान्यावच्छेदेन एवञ्च मनसो नानात्वे एकदाऽङ्गद्वयेनापि एकैकस्य मनसः संयोगसम्भवात् प्रयत्नद्वयमुत्पद्येत नच विंशत्यङ्गुलयवच्छेदेन एकदैव विंशतिः प्रयत्ना उत्पद्यन्ते कथमन्यथा एकदैव तेषां क्रिया उत्पद्यन्ते इति वाच्यम् उत्पलपत्रशतव्यतिभेद इव तासु यौगपद्यप्रतीतेर्भ्रमरूपत्वात् मनस आशु सञ्चारादेव भिन्नभिन्नक्षणेषु तासामुत्पादात् एवं मनसो नानात्वे युगपदेव घ्राणरसनादिभिः सह तेषामेकैकस्य संयोगसम्भवात् घ्राणज रासनादीनामपि युगपदुत्पादापत्तिरतः प्रतिशरीरं मन एकमेव नतु नानेत्यर्थः। ननु छिन्नदृश्चिकादिखण्डद्वय एव क्रियादर्शनान्मनसो नानात्वमावश्यकमिति चेन्न तदानीमदृष्टेन मनोन्तरसन्निवेशादेव तत्सम्भवात् अन्यत्र प्रयत्नायौगपद्यस्य ज्ञानायौगपद्यस्य च प्रामाणिकत्वेन मनसो-

प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तरविकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि ॥ ४ ॥

नानात्वस्वीकारस्य कर्त्तुमशक्यत्वादिति । कूर्म्मशरीरादिवत् मनसः सङ्कोचविकाशाभ्यामेव प्रयत्नानां ज्ञानानाञ्च यौगपद्यायौगपद्ययोर्निर्व्वाहः वस्तुत एकमेवैकस्मिन् शरीरे मन इति केचित् तदपि न मनोरमम् अनन्तावयवानां तत्प्रागभावानां तत्प्रध्वंसानाम् अनन्ततत्परमाणूनाञ्च कल्पने महागौरवादिति संक्षेपः । एकमित्यनेन प्रथमसूत्रस्थस्य मनस इत्यस्य विभक्तिविपरिणामेन प्रथमान्ततयाऽन्वयः ॥ ३ ॥

आत्मसाधकानि लिङ्गान्तराण्यपि सन्तीत्याह ।

प्राणादयोऽपि आत्मनो लिङ्गानि तथाहि तिर्य्यग्गमनस्वभाववायुविशेषस्य प्राणस्योर्द्ध्वगमनम् अपानस्याधोगमनं वा चेतनप्रयत्नसाध्यम् ऊर्द्ध्वगतित्वात् अधोगतित्वाद्वा लोष्टादूर्द्ध्वाधोगतिवत् इत्यनुमानेनात्मसिद्धिः, न च सुषुप्तौ प्रयत्नाभावेन तदानीन्तनतादृशक्रियायामसंशयतोबाध इति वाच्यं तदानीमपि जीवनयोनियत्नस्य सत्त्वात् एवमक्षिपक्ष्मणोः संयोगजनकं कर्म्म निमेषः तयोर्विभागजनकं कर्म्म उन्मेषस्तयोरपि दारुपुत्रकनर्त्तनदृष्टान्ते चेतनप्रयत्नसाध्यत्वानुमानं बोध्यम्, तथा जीवनं देहस्य दृढिम्नसंरोहणादिकं जीवनकार्य्यमित्यर्थः तच्चाधिष्ठातारमनुमापयति यथा गृहाधिष्ठाता तृणं गृहं वर्द्धयति भग्नञ्च

तस्य द्रव्यत्वनित्यत्वे वायुना वाख्याते ॥ ५ ॥

यज्ञदत्त इति सन्निकर्षे प्रत्यक्षाभावाद्दृष्टं लिङ्गं न विद्यते ॥ ६ ॥

संस्कुरुते तथा देहस्याहारादिना वृद्धिं जनयति भग्नञ्च करचरणादिकम् औषधादिना संरोहयति कश्चिच्चेतनोऽधिष्ठातेति, एवमणुतया व्यवस्थितस्य मनसोऽभिलषितज्ञानसाधनेन्द्रिये गतिरपि चेतनाभिलाषाधीनेति साप्यात्मनि लिङ्गं यथा गृहकोणावस्थितो बालकः कन्दुकादिकं गृहमध्य एव इतस्ततः प्रेरयति तथात्माऽपि देहावस्थिते इन्द्रिये मनः प्रेरयतीति । ननु इन्द्रियेष्वेव चैतन्यं स्वीकार्य्यं देहाधिष्ठातृत्वमपि तेषामेवेत्यत आत्मन इन्द्रियातिरिक्तत्वं साधयति इन्द्रियान्तरविकारा इति चिरविल्लाद्यम्लद्रव्ये दृष्टे तद्रसस्मरणात् दन्तोदकसंप्लवरूपरसनेन्द्रियविकारादिन्द्रियव्यतिरिक्त आत्मा सिध्यतीत्यर्थः सुखादीनां पञ्चानामात्मलिङ्गत्वं ज्ञानवदेव बोध्यम् ॥ ४ ॥

सिद्धे इन्द्रियादिव्यतिरिक्ते आत्मनि तस्य नित्यद्रव्यत्वमतिदेशेन साधयति ।

यथा वायुपरमाणोर्निरवयत्वात् गुणवत्त्वाच्च नित्यद्रव्यत्वं तथात्मनोऽपीत्यर्थः ॥ ५ ॥

पूर्व्वोक्तमात्मानुमानमाक्षिपति ।

यज्ञदत्तशरीरे चक्षुरादिसन्निकर्षे सत्यपि तदधिष्ठातुरात्मनश्चाक्षुषाद्यभावात् दृष्टं व्याप्यत्वेन प्रत्यक्षविषयीभूतं लिङ्गं नास्तीत्यतः कथमात्मानुमानं सुघटम्, वह्न्यादौ सन्निकर्षे तत्प्रत्यक्षानन्तरं तद्व्याप्तिप्रत्यक्षाद्वह्न्याद्यनुमानन्तु निराबाधमेवेतिभावः ॥ ६ ॥

तस्मादागमिकः ॥ ८ ॥

अहमितिशब्दस्य व्यतिरेकान्नागमिकम् ॥९॥

यदि दृष्टमन्वक्षमहं देवदत्तोऽहं यज्ञदत्त इति ॥ ॥ १० ॥

सामान्यतोदृष्टाच्चाविशेषः ॥ ७ ॥

ननु द्रव्यत्वरूपेण द्रव्यान्तरस्य प्रत्यक्षाद्द्रव्याश्रितत्वव्याप्यत्वस्य गुणत्वादौ प्रत्यक्षसम्भवादात्मानुमानं न दुर्घटं सामान्यधर्म्मावच्छिन्नव्याप्यत्वज्ञानादपि इतरबाधादिस्थले विशेषधर्म्मप्रकारेणानुमितिसम्भवादित्यत आह ।

सामान्यतोदृष्टात् सामान्यधर्म्मावच्छिन्नव्याप्यत्वग्रहात् अविशेषः विशेषधर्म्मप्रकारेण नानुमितिः व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहस्यैवानुमितिविधेयतावच्छेदकत्वे तन्त्रत्वादित्यर्थः ॥७॥

पूर्व्वपक्षी उपसंहरति ।

आगमिक इत्यस्य आत्मेत्यादि यतो गृहीतव्याप्तिकलिङ्गाभावादात्मनोऽनुमितिर्न सम्भवति अत आत्मा आगममात्रप्रमाणक इत्यर्थः । तथा चागमननार्थमेतच्छास्त्रं विफलमितिभावः ॥ ८ ॥

समाधत्ते ।

आगमिकमिति आत्मवस्तु इतिशेषः आत्मरूपं वस्तु न आगमिकम् आगममात्रप्रमाणकम् अहमिति शब्दस्य व्यतिरेकात् पृथिव्यादिषु अष्टसु द्रव्येषु अप्रयोगात् तथाचाहमिति पदं स्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् साधुपदत्वात् घटपदवदित्यनुमानादहम्पदे आत्मत्वावच्छिन्नशक्तत्वस्य सिद्धौ आत्मापि सिध्यतीत्यर्थः न चात्मापि सामान्यधर्म्मो व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहा-

दृष्टयात्मनि लिङ्गे एक एव दृढत्वात् प्रत्यक्षवत् प्रत्ययः ॥ ११ ॥

द्वित्वेषधर्म्मप्रकारेण कथमनुमितिरिति वाच्यम् इतरबाधादिस्थले व्यापकतावच्छेदकत्वेनागृहीतस्यापि विशेषधर्म्मस्य विधेयतावच्छेदकत्वस्वीकारात् अन्यथा महानसीयवह्नीतरवह्न्यभाववान् पर्व्वत इत्यादीतरबाधसहकृतेन वह्निपरामर्षेन जनितायां अनुमितेर्भ्रमत्वमानुपपत्तेरिति संक्षेपः । दृष्टमुपलक्षणं पूर्व्वोक्तानि ज्ञानादिलिङ्गकान्यनुमानान्यपि दृष्टितरोत्यात्मनि प्रमाणानि वेदितव्यानि ॥ ९ ॥

ननु मनःसंयोगरूपसन्निकर्षेण आत्मनो लौकिकमानसप्रत्यक्षमेवात्मनि प्रमाणमस्तीति प्रमाणान्तरगवेषणं व्यर्थमित्याशङ्कते ।

अत्रेदं प्रत्यक्षं दृष्टं दर्शनं ज्ञानमिति यावत् भावे निष्ठाप्रत्ययात् तद्यथा अहं देवदत्तः अहं यज्ञदत्तः सुखी दुःखी वेत्याद्याकारकं प्रत्यक्षमेव ज्ञानं यदि वर्त्तते तदा भवतामनुमानप्रयासः किमर्थमिति समुदितार्थः, सिद्धिदशायां विशेषधर्म्मविषयानुमितेः सम्भवेऽपि तस्या अनावश्यकत्वात् तत्रेच्छैव नोदेति तदुक्तं तात्पर्य्यटीकायां वाचस्पतिमिश्रैः नहि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातार इति ॥ १० ॥

आशङ्कां निरस्यति ।

दृष्टे मनसा गृहीते आत्मनि लिङ्गे अनुमाने सति प्रत्यक्षवत् प्रत्यक्षसमानकारक एक एव सुख्य एव प्रत्ययः भवतीतिशेषः सुख्यत्वं कुतः दृढत्वात् अप्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तकत्वात् सुख्यत्वञ्च गृहीतप्रामाण्यकत्वम्, यथा दूरस्थे सरोवरादिस्थलिने दृष्टेऽपि मरीचिकादिसन्देहात्तादृशप्रत्यक्षेऽप्रामाण्य-

देवदत्तो गच्छति यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचाराच्छरीरे प्रत्ययः ॥ १२ ॥

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १३ ॥

शङ्का उदेति, ततो बलाकादिलिङ्गेन तदनुमाने सति संवादेन तत्र प्रामाण्यग्रहात्तादृशशङ्का निवर्त्तते, तथात्मनि दृष्टेऽपि विपरीतसम्भावनादिना तज्ज्ञानेऽप्रामाण्यशङ्का सञ्जायते ततोऽनुमानेनात्मनि गृहीते संवादेन तत्र प्रामाण्यग्रहात्प्रामाण्यशङ्कानिवर्त्तनत्वमत्वरूपं दृढत्वं तादृशग्रहस्य सुघटमेव तदुक्तं मिश्रैः प्रत्यक्षपरिकलितमप्यनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिका इति ॥ ११ ॥

ननु अहं यज्ञदत्त इत्यादिप्रत्यक्षं यद्यात्मविषयकं तदा यज्ञदत्तो गच्छतीति प्रत्ययः कथं स्यादात्मनि गतिमत्त्वस्याभावादित्यत आह ।

देवदत्तो गच्छतीति वाक्यजन्यप्रत्ययः देवदत्तादिपदस्य शरीरे लक्षणग्रहाद्भवति देवदत्तो जानाति इच्छति करोति द्वेष्टीत्यादि प्रयोगानां मुख्यतया देवदत्तादिपदस्य विजातीयशरीरावच्छिन्नात्मनि शक्तेरावश्यकत्वात्तदर्थं भूरिप्रयोगसत्त्वेन गौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् गच्छतीत्यत्राख्यातस्य यत्नार्थकत्वे तादृशप्रयोगस्य मुख्यत्वमपि सम्भवतीत्यपि द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

ननु देवदत्तो जानातीति प्रयोगस्यौपचारिकत्वं देवदत्तो गच्छतीत्यस्य वेत्यत्र किं विनिगमकमित्याशङ्क्यते ।

उपचारः सन्दिग्धः देवदत्तादिपदस्यात्मनि शरीरे वौपचारिकत्वमिति सन्देहः तुशब्द आशङ्काद्योतकः ॥ १३ ॥

अहमिति प्रत्यगात्मनि भावात् परत्राभावादर्थान्तरप्रत्यक्षः ॥ १४ ॥

समाधत्ते ।

अहमितीति अहं यज्ञदत्तः सुखीत्यादिव्यवहारः अर्थान्तरप्रत्यक्षः अर्थान्तरस्य शरीरादिभिन्नस्य प्रत्यक्षं ज्ञानं यस्मात् शरीरादिभिन्नविषयकशाब्दबोधजनक इति फलितार्थः तथाच शरीरादिभिन्न एवात्मनि तादृशप्रयोगो मुख्यः शरीरे त्वौपचारिकः, कुत एवमत आह प्रत्यगात्मनि स्वात्मनि भावात् अर्थात् सुखादेः सत्त्वात् परत्र शरीरेऽभावात् सुखादेरसत्त्वात् तथाच भूरिप्रयोगस्यात्मन्येव सत्त्वात्तत्रैव तादृश प्रयोगस्य मुख्यत्वं शरीरादावौपचारिकत्वमिति न सन्देहगन्धोऽपीति, न चाहं सुखीत्यादौ अवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखादेर्वैशिष्ट्यं शरीरे भासत इति वाच्यम्, करोऽहं सुखीत्यादेरपि प्रामाण्यापत्तेः करादेरप्यवच्छेदकतासम्बन्धेन सुखादिमत्त्वात् अहमित्यस्मच्छब्दस्यात्मन्येव शक्तितया शरीरादौ तदभेदस्यासम्भवाच्च ॥ १४ ॥

पुनराक्षिपति ।

अहङ्कारः अहमितिप्रयोगः शरीरप्रत्यक्षः शरीरस्य प्रत्यक्षं प्रतिपत्तिर्यस्मात् सः शरीरप्रतिपादक इति यावत्, तथाच यज्ञदत्तोऽहमिति सामानाधिकरण्यानुभवात् यज्ञदत्तादिपदमपि शरीरप्रतिपादकमेव तावदितिहेतौ तस्मात् यज्ञदत्तो गच्छतीत्युपचारादिति यदुक्तं तदभिमानात् नतु तद्वास्तवं भवितुमर्हति अहं गौरः अहं स्थूल इत्यादिभूरिप्रयोगाणां शरीरपरतायां आवश्यकतया

देवदत्तो गच्छतीत्युपचारादभिमानात्तावच्छरीरप्रत्यक्षोऽहङ्कारः ॥ १५ ॥

सन्दिग्धस्तूपचारः ॥ १६ ॥

ननु शरीरविशेषाद् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानं विषयः ॥ १७ ॥

अस्मच्छब्दस्य तत्समानाधिकरणयदच्छादिशब्दस्य च शरीरे प्रवृत्तत्वादिति पर्यवसितार्थः ॥ १५ ॥

आशङ्कां निरसितुमाह ।

उपचारः सन्दिग्धः, किं यज्ञदत्तो गच्छतीत्यत्रोपचारः उत यज्ञदत्तोऽहं सुखीत्यत्र, शरीरे आत्मनि च भूरिप्रयोगस्याविशिष्टत्वेनैकशेषस्य कर्तुमशक्यत्वादित्यर्थः, तुशब्दः सिद्धान्तद्योतनार्थः ॥ १६ ॥

ननु सन्देह एव किं भवतां सिद्धान्तः, किञ्च यज्ञदत्तो गच्छतीत्यत्रोपचारो भवद्भिः पूर्वमभिहितस्तत्र प्रतिज्ञाहानिरुदवस्थैवेत्यत आह ।

ननु नहि शरीरविशेषात् शरीरविशेषविषयकत्वात् यज्ञदत्तविष्णुमित्रयोर्ज्ञानमपि विषयो भवति शरीरसाक्षात्कारे इत्यर्थः ज्ञानपदं योग्यात्मविशेषगुणसामान्यपरम्, तथाच यथाऽस्माकमात्मसाक्षात्कारे ज्ञानादिकं विषयो भवति अहं जानामि इच्छामि यते सुखी दुःखी द्वेष्मीत्याद्यनुभवस्य सर्वसिद्धत्वात् तथा शरीरचाक्षुषादावपि ज्ञानादिर्भानं स्यात् यदि शरीरमहम्पदवाच्यं ज्ञानादिगुणकञ्च स्यात्, नहि स्थूलो यज्ञदत्तोऽहं जानामीति चाक्षुषप्रत्यक्षं

अहमिति मुख्ययोग्याभ्यां शब्दवद्व्यतिरेकाव्यभिचारादिशेषसिद्धे नौगमिकः ॥ १८ ॥

कस्यचिद्भवति, तस्माच्छरीरेऽहमादिव्यवहार औपचारिक एवेति नास्माकं प्रतिज्ञाहानिरितिभावः ॥ १७ ॥

वेदान्तिनस्तु नित्यविज्ञानमेवात्मा अविनाशी वाऽरेऽयमात्मा सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इतिश्रुतेः स च वस्तुगत्या एकोऽपि मायाकार्याणां अन्तःकरणरूपोपाधीनां भेदान्नानेव प्रतिभाति एकमेवाद्वितीयम् इति एकस्तथा सर्व्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इत्यादिश्रुतेरित्याऽऽस्तन्मतं दूषयति।

अहमितीति प्रत्ययविषय इतिशेषः, तथाचाहं सुखीत्यादिलौकिकमानसप्रत्यक्षविषयः न आगमिकः सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म इत्याद्यागमप्रतिपाद्येश्वराभिन्नः अत्र हेतुमाह मुख्ययोग्याभ्यामित्यादि. मुख्यं सत् यद्योग्यं सुखं दुःखञ्च ताभ्यां विशेषसिद्धेरीश्वरभेदसिद्धेः, द्वेष्टु सुखस्य मुख्यत्वम् अन्येच्छानधीनेच्छाविषयत्वात्, दुःखस्य तु द्विष्टेषु मुख्यत्वम् अन्यद्वेषानधीनद्वेषविषयत्वात्, योग्यत्वञ्च प्रत्यक्षविषयत्वम् एतत्कथनञ्च हेत्वसिद्धिशङ्कानिरासार्थम् ईश्वरे नित्यसुखाङ्गीकारपक्षे व्यभिचारवारणार्थञ्च नित्यसुखस्यायोग्यत्वात् तथाच जन्यं सुखं दुःखञ्च जीवस्येश्वरभेदसाधकम्। उपलक्षणञ्चैतत् जन्या ज्ञानेच्छायत्ना द्वेषश्च ईश्वरभेदसाधका द्रष्टव्याः। ननु अहमिति प्रत्यक्षविषय आत्मा ईश्वरभिन्नः जन्यसुखवत्त्वादित्यादौ दृष्टान्ताभावेन अन्वयसहचाराग्रहात् व्याप्तिज्ञानं दुर्घटमत उक्तं व्यतिरे-

सुखदुःखज्ञाननिष्पत्तिविशेषादेकात्मम् ॥१९॥

काद्यभिचारादिति व्यतिरेकव्याप्तेरित्यर्थः, प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थस्तस्य च विशेषसिद्धावन्वयः तथाचान्वयदृष्टान्ताभावेऽपि व्यतिरेकेण ईश्वरस्य दृष्टान्तत्वसम्भवेन व्यतिरेकसहचारग्राहीनव्यतिरेकव्याप्तिग्रहादेवोक्तस्थलेऽनुमितिः सम्भवतीतिभावः, ननु व्यतिरेकव्याप्तेरीश्वरभेदसाधकत्वं न दृष्टचरमित्याशङ्कानिरासायोक्तं शब्दवदिति शब्दादिवेत्यर्थः आकाशस्य यथा शब्दरूपाङ्गेतो व्यतिरेकव्याप्तिप्रकाशेन ज्ञायमानादीश्वरभेदसिद्धिस्तथात्मनो जन्यसुखादिमत्त्वात् तत्सिद्धिरित्यर्थः ॥१८॥

ननु एकमेवाद्वितीयम् तत्त्वमसि श्वेतकेतो इत्यादिश्रुतिबलात् जीवेश्वरयोरभेदोऽवश्यं स्वीकार्यः, नचोक्तानुमानाङ्गेदसिद्धिरिति वाच्यं सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्म्मत्वेन स्वरूपासिद्धत्वात् तथाच श्रुतिः कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाऽश्रद्धाधृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरेतत् सर्व्वं मन एव इति, अत्र कामशब्दस्य सुखपरत्वात् धीशब्दस्य वृत्तिरूपज्ञानपरत्वाच्च, दुःखस्यापि सुखसामानाधिकरण्येन प्रतीतेरात्मधर्म्मत्वाभावादित्याशङ्कते ।

सुखदुःखज्ञानानां निष्पत्तेः निश्चयेन अविशेषात् जीवात्मनः ईश्वरभिन्नत्वासिद्धेः उक्तश्रुत्या मनस्त्वेव तेषां सिद्धत्वेन आत्मन्यसिद्धत्वादितिभावः ॥१९॥

आशङ्कां निरस्यति ।

नानानात्मैक्यं जीवात्मा न ईश्वरभिन्न इति यावत्, कुतः व्यवस्थातः व्यवस्थाः निश्चयः तस्याः सुखदुःखज्ञानानामात्मनीतिशेषः; नहि सुखादयो मनसो धर्म्मा तस्य

व्यवस्थातो नाना ॥ २० ॥
शास्त्रसामर्थ्यच्च ॥ २१ ॥

महत्त्वाभावेन सुखादीनामप्रत्यक्षत्वापत्तेः ज्ञानायौगपद्यनियामकतया मनसोऽणुत्वस्यावश्यमङ्गीकार्यत्वात् कामः सङ्कल्पः इत्यादिश्रुतिस्तु आयुर्घृतम् इत्यादिवत् मनसः कामादिजनकत्वमवगमयति नतु तदाधारत्वं तद्भेदं वेति ॥ २० ॥

इतोऽपि जीवस्येश्वरभिन्नत्वमित्याह ।

शास्त्रस्य श्रुतेः सामर्थ्यात् जीवेश्वरयो भेदबोधकत्वात् तथाहि द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन् अन्योऽभिचाकशीति इत्यादिश्रुतेः जीवेश्वरयो भेदोऽवश्यमङ्गीकार्यः । नच तत्त्वमसि श्वेतकेतो ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति इत्यादि श्रुतीनां का गतिरिति वाच्यं तत्त्वमसि इति श्रुतेस्तदभेदेन तदीयत्वप्रतिपादनेनाभेदभावनापरत्वात् ब्रह्मविद् ब्रह्मैव इति श्रुतिश्च निर्दुःखत्वादिनेश्वरसाम्यं जीवस्याभिधत्ते नतु तदभेदम् निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति इतिश्रुतेर्गत्यन्तरासम्भवात् अस्ति हि लौकिकवाक्येषु सम्यदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्तं इत्यादिषु सादृश्यपरेषु अभेदोपचारः । नच मोक्षदशायामज्ञाननिवृत्तौ अभेदो नाश्यते इति वाच्यं भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात् भेदनाशाङ्गीकारेऽपि व्यक्तिद्वयावस्थानस्यावश्यकत्वाच्चेति संक्षेपः भेदसाधकानि युक्त्यन्तराणि श्रुत्यन्तराणि च ग्रन्थगौरवभिया परित्यक्तानि ॥ २१ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ तृतीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ * ॥

समाप्तश्चायं तृतीयाध्यायः ॥ ३ ॥

—◎—

सदकारणवन्नित्यम् ॥ १ ॥

तस्य कार्यं लिङ्गम् ॥ २ ॥

यः शङ्करोऽपि प्रलयं करोति स्थाणुस्तथा यः परपुरुषोऽपि ।
उमागृहीतोऽप्यनुमागृहीतः पायादपायात् सहि नः स्वयम्भुः ॥
असतः सज्जायते इति केचिद्वदन्ति तेषामयमभिप्रायः, बीजादिर्नाङ्कुरादिकार्य्यजनकः तथा सति कुम्भूलस्यबीजादेरप्यङ्कुराद्यापत्तेः किन्तु क्षेत्रादौ स्थितस्य बीजस्यावयवविभागेन प्रध्वंसानन्तरमेवाङ्कुरोत्पादात् बीजादिप्रध्वंस एवाङ्कुरादेः कारणमिति तथाच गौतमीयं पूर्व्वपक्षसूत्रम् अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्य प्रादुर्भावात् इति तदेतन्मतं तिरस्कुर्व्वन्नेव घटमौलवादिक्रमेणारम्भवादं दृढयति ।

सत् भावरूपं किञ्चित्, अकारणवत् अजन्यं, नित्यं विनाशाप्रतियोगि वस्तु, अवयविनां मूलकारणं नासत् इत्यर्थः प्रध्वंसस्य कारणत्वे चूर्णीकृतादपि बीजादङ्कुरापत्तेरितिभावः ॥ १ ॥

ननु तादृशे मूलकारणे किं मानमत आह ।

तस्य मूलकारणस्य, कार्य्यं त्रसरेण्वादिकार्य्यद्रव्यम्, लिङ्गम् अनुमापकम्, तथाहि अवयवावयविधारायां अनन्तत्वे मेरुसर्षपयोरपि साम्यप्रसङ्गः अनन्तावयवारब्धत्वाविशेषात् अतः क्वचिद्विश्रामो वाच्यः नच त्रसरेणौ विश्रामः,

कारणभावात् कार्य्यभावः ॥ ३ ॥

अनित्य इति विशेषतः प्रतिषेधभावः ॥४॥

अविद्या ॥५॥

त्रसरेणुः सावयवः चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवदित्यनुमानेन द्व्यणुकरूपतदवयवसिद्धेः, नापि द्व्यणुक एव विश्रामः, त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महद्वयवत्वात् कपालवदित्यनुमानेन द्व्यणुकावयवस्य परमाणुरूपस्य मूलकारणस्य सिद्धेः, नचैवं क्रमेण तदवयवधाराऽपि सिद्धेदत्, अनवस्थाभयेनानुकूलतर्काभावेन च तत्कल्पनाया असम्भवात्, ननु अनेकद्रव्यवत्त्वप्रयोज्यं त्रसरेणोर्ज्ञान्यमहत्त्वमेवानुकूलतर्कसम्पाद्यमिति संक्षेपः ॥ २ ॥

अभावस्य मूलकारणत्वे बाधकमाह ।

कारणस्य मूलकारणस्य भावात् कार्य्याणाम् अवयविनां भावः सत्ता, अन्यथा असदुपादानकस्य शशशृङ्गवत् असदुपादानकत्वेन कार्य्याणामवयविनामसत्त्वप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ३ ॥

सर्व्वमेवानित्यं नहि किञ्चिदपि नित्यमिति मतं निरस्यति। अ इति नञ्समानार्थकमव्ययम्, तथाच न नित्य इति प्रतिषेधस्य भावो भवनं विशेषतः वस्तुविशेषमाश्रित्य तथाचावयवी न नित्य इति प्रतिषेधो भवति नतु सर्व्वः पदार्थो न नित्य इति सामान्यतः प्रतिषेधः सम्भवति, प्रतियोगिनो नित्यस्य सिद्धासिद्धिभ्यां पराहतत्वादिति समुदितार्थः ॥ ४ ॥

ननु परमाणुनित्यः द्रव्यत्वात् मूर्त्तत्वात् रूपवत्त्वात्

महत्यनेकद्रव्यवत्त्वात् रूपाच्चोपलब्धिः ॥६॥

सत्यपि द्रव्यत्वे महत्त्वे रूपसंस्काराभावाद्वायोरनुपलब्धिः ॥७॥

सावयवत्वात् अव्याप्यवृत्तिसंयोगाश्रयत्वाद्वा घटवदित्याद्यनुमानसाम्राज्यात् परमाणोरनित्यत्वं सेत्स्यतीत्यत आह ।

अविद्या अप्रमा अर्थात् परमाणोरनित्यत्वानुमितिः दुष्टहेतुजन्यत्वात् पूर्वोक्तानां हेतूनामनैकान्तिकत्वादितिभावः ॥ ५ ॥

ननु परमाणोः सत्त्वे कथं तस्य न चाक्षुषादिकमत आह ।

उपलब्धिः चाक्षुषं स्पार्शनञ्च प्रत्यक्षम्, महति महत्परिमाणवति भवतीतिशेषः तथाच परमाणोर्महत्त्वाभावान्न प्रत्यक्षमिति भावः । ननु वायुादेरपि महत्परिमाणसत्त्वात् कथं न प्रत्यक्षमत उक्तं रूपादिति उद्भूतरूपादित्यर्थः तेन चक्षुरादौ रूपसत्त्वेपि न प्रत्यक्षम्, ननु त्रसरेणवादावेव कथं महत्त्वं न परमाणावित्यत उक्तम् अनेकद्रव्यवत्त्वादिति तथाच जन्यमहत्त्वं प्रति अनेकद्रव्यवत्त्वस्य प्रयोजकत्वात् परमाण्वादौ च तदभावान्न महत्त्वम् अनेकद्रव्यवत्त्वञ्च अनेकसमवेतसमवेतत्वमिति अनेकद्रव्यवत्त्वादिति पञ्चम्याः प्रयोज्यत्वमर्थः अन्वयश्चास्य महत्परिमाणे तत्र च उपलब्धिप्रयोजकत्वं तात्पर्यबलात् परात्क्रमेण भासते अतो न चकारासङ्गतिरिति ध्येयम् ॥ ६ ॥

ननु समवाय एक एव स्पर्शस्य रूपस्य च तथाच वायौ स्पर्शसत्त्वेन रूपवत्त्वमप्यावश्यकं सम्बन्धसत्तायां सम्बन्धिसत्ताप्रयोजकत्वात्, द्रव्यञ्च कथं न वायोः प्रत्यक्षमत आह ।

अनेकद्रव्यसमवायात् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः ॥८॥

रूपसंस्कारः संस्कृतं रूपं इद्विहित इतिन्यायात् उद्भूतानभिभूतरूपमिति यावत् तदभावात् तादृशरूपत्वावच्छिन्नाधिकरणत्वाभावान्न वायोः उपलब्धिः प्रत्यक्षमित्यर्थः। न च सम्बन्धसत्तायाः सम्बन्धिसत्तानियामकत्वात् कथं न वायौ रूपाधिकरणत्वमिति वाच्यं वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षसिद्धेन रूपाभावेन विरोधित्वात् वायू रूपवानिति प्रत्ययासत्त्वेन तदधिकरणतायां साधकाभावाच्च, यत्र तु न बाधकं किन्तु साधकान्तरं तत्रैव सम्बन्धसत्ता सम्बन्धिसत्तानियामिका इत्यभ्युपगमसापेक्षकत्वात्, द्रव्यत्वंसत्त्वकथनन्तु रूपसम्बन्धसत्त्वज्ञापनार्थम्, महत्परिमाणसत्त्वाभिधानन्तु प्रत्यक्षकारणसम्पत्त्यर्थम्, उद्भूतत्वविशेषणं भर्ज्जनकपालादिस्थवह्निग्रीष्मोष्मचक्षुरादिप्रलब्धिवारणार्थम्, अनभिभूतत्वविशेषणम् मध्यन्दिनोल्काप्रकाशादिप्रत्यक्षवारणार्थमिति संक्षेपः ॥ ७ ॥

ननु परमाणवादीनां प्रत्यक्षं नभवतु तद्रूपस्य तु प्रत्यक्षं कथं न भवति वह्निद्रव्यप्रत्यक्ष एव महत्परिमाणोद्भूतानभिभूतत्वयोर्हेतुत्वादन्यथा घटरूपादीनामपि प्रत्यक्षं न स्यादित्यतो गुणप्रत्यक्षताप्रकरणमारभते।

अनेकं द्रव्यमाश्रयो यस्य तदनेकद्रव्यम् अनेकाश्रितमित्यर्थः तत्समवायात् अनेकसमवेतसमवेतत्वादिति यावत् तादृशसमवेतत्वञ्च जन्यमहत्त्वप्रयोजकमिति महत्परिमाणमेवात्र विवक्षितम्, रूपविशेषउद्भूतानभिभूतरूपम्, तस्मात् पञ्चम्यर्थो जन्यत्वं तथाच रूपप्रत्यक्षे महत्परिमाणमुद्भूता-

तेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥९॥
तस्याभावाद्व्यभिचारः ॥ १० ॥

नभिभूतरूपञ्च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणं तत्कार्य्यतावच्छेदकन्तु बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षत्वम् तथाच परमाणुरूपादौ महत्त्वस्य ग्रीष्मोष्मादिरूपादौ उद्भूतानभिभूतरूपस्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनासत्त्वात् न तेषां प्रत्यक्षमिति भावः ॥ ८॥

परमाणवादिगतगुणान्तराणामपि प्रत्यक्षमतएव न भवतीत्याह ।

तेन रूपस्यलीयहेतुकथनेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं प्रत्यक्षं व्याख्यातमुक्तप्रायमित्यर्थः तथाच परमाणुद्व्यणुकगतानां रसगन्धस्पर्शानां महत्त्वाभावान्न प्रत्यक्षम्, यद्यपि रूपस्य कार्य्यतावच्छेदकं नोक्तप्रत्यक्षत्वं वायुपनीतसुरभिभागादेर्गन्धस्य वायादेः स्पर्शस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेस्तथापि द्रव्यसमवेतचाक्षुषं प्रति उद्भूतानभिभूतं रूपं सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कारणम्, तथाविधरासनं प्रति उद्भूतानभिभूतरसः तथाविधघ्राणजं प्रति उत्कटगन्धः तादात्म्यसम्बन्धेन तथाविधस्पार्शनं प्रति उद्भूतानभिभूतस्पर्शः सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन हेतुरिति विशेष्यैव कार्य्यकारणभावो वक्तव्यः ॥ ९ ॥

ननु गुरुत्वादेः कथं न प्रत्यक्षं महत्त्वस्य उद्भूतरूपस्य च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्र सत्त्वादित्यत आह ।

अत्र तत्पदेन प्रक्रान्तस्यापि कारणकलापस्य परामर्शः कार्य्योत्पत्तिप्रयोजकतया तस्य प्रसिद्धत्वात् तथाच तस्य कारणकलापस्य अभावात् असत्त्वात् अव्यभिचारः

संख्या परिमाणानि पृथक्त्वं संयोगविभागौ परत्वापरत्वे कर्म्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि ॥ ११ ॥

अरूपिष्वचाक्षुषाणि ॥ १२ ॥

उद्भूतरूपादेः कार्य्यकारणभावकल्पनायां गुरुत्वादौ गान्धर्व्यभिचार इत्यर्थः तथाच लौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षसामान्यं प्रत्येवातीन्द्रियाणां गुरुत्वादीनां गुरुत्वत्वादिना प्रतिबन्धकतास्वीकारस्यावश्यकत्वेन तदन्योन्याभावस्य गुरुत्वादावसत्त्वेन सामग्र्यभावान्न गुरुत्वादेः प्रत्यक्षमितिभावः । वल्लभाचार्य्यैस्तु एतत्सूत्रमन्यथैव व्याख्यातं स्वीकृतञ्च गुरुत्वादेः सार्शनप्रत्यक्षमिति संक्षेपः ॥ १० ॥

इन्द्रियग्राह्यानाह ।

चाक्षुषाणीत्यत्रापि पूर्व्ववकारो योजनीयः तेन सङ्ख्यादीनि कर्म्मपर्य्यन्तानि रूपवद्द्रव्यसमवेतानि चाक्षुषाणि सार्शनानि चेत्यर्थः । कर्म्मचेति चकारात् उद्भूतरूपवद्द्रव्याणां योग्यगतानां स्नेहवेगद्रवत्वानां जातीनाञ्च संग्रहः । रूपिपदं योग्यपरं तेन परमाणवादिगतानामेतेषामप्रत्यक्षत्वेऽपि नाव्याप्तिः ॥ ११ ॥

अयोग्यसमवेतानामेतेषामचाक्षुषत्वमर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह ।

अरूपिषु अयोग्येषु एतानि अचाक्षुषाणि असार्शनानि चेत्यर्थः आत्मैकत्वस्य मानसप्रत्यक्षोदयात् अप्रत्यक्षाणीति नोक्तम् ॥ १२ ॥

एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

तत्पुनः पृथिव्यादिकार्य्यद्रव्यं त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयसंज्ञकम् ॥ १ ॥

सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यत्वमाह ।

भावः सत्ता, सर्वेन्द्रियं सर्वेन्द्रियजन्यम्, ज्ञानं प्रत्यक्षं तथाच तयोः सर्वेन्द्रिययोग्यवृत्तित्वात् सर्वैरेकेन्द्रियैस्ते गृह्येते इति भावः ॥ १२ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ चतुर्थाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥ * ॥

परमाणुरूपमूलकारणपरीक्षां प्रथमाह्निके समाप्य कार्य्यद्रव्यं विभजते ।

अत्र शरीरत्वम् अन्त्यावयविमात्रवृत्तिचेष्टावद्वृत्तिजातिमत्त्वं कृत्स्नपृथिवीत्वद्रव्यत्वसत्त्वादिवारणाय प्रथमवृत्तान्तम्, घटत्वादिवारणाय चेष्टावद्वृत्तीति, घटशरीरसंयोगादिवारणाय जातीति मनुष्यत्वचैत्रत्वादिजातिमादाय मानुषादिशरीरे लक्षणसमन्वयः वृक्षादावपि चेष्टाश्रयेण आध्यात्मिकवायुसम्बन्धात् अन्यथा भग्नवृक्षसंरोहणादिकं न स्यात्, कल्पभेदेन वृक्षशरीरस्य नानात्वात् वृक्षत्वजातिमादाय तत्र लक्षणसमन्वयः नतु शरीरत्वं जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करात्, नापि चेष्टाश्रयत्वम्, निश्चेष्टशरीरेऽव्याप्तेः । इन्द्रियत्वमपि न जातिः पृथिवीत्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् किन्तु शब्देतरोद्भूतविशेष-

प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् पञ्चात्मकं न विद्यते ॥ २ ॥

गुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम् इन्द्रियमनःसंयोगचर्म्ममनःसंयोगात्ममनःसंयोगा ज्ञानकारणानीति चर्म्मण्यात्मनि चातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तम्, श्रोत्रेऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति व्याघ्रादिनयनरश्मेश्चक्षुष्ट्वस्वीकारे तु रूपेतरेत्यपि वक्तव्यम् घ्राणादौ गन्धादिसत्त्वादुद्भूतेति शुक्लत्वादिव्याप्यम् अनुद्भूतत्वं जातिर्नानैव तदभत्वकूटवत्त्वमुद्भूतत्वं तच्च संयोगेऽप्यस्तीत्यसम्भवनिवारणाय विशेषेति कालदिगादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति चक्षुरवयवविषयसंयोगस्यापि चक्षुर्विषयसंयोगद्वारा ज्ञाननजनकत्वस्वीकारात् चक्षुरवयवादौ चक्षुःसंयुक्तकालविशेषणतायाः कालादौ रूपाभावेनाप्रसिद्धजनकतया तद्घटकसंयोगस्यापि स्वाश्रयविशेषणतासम्बन्धेन चाक्षुषकारणत्वात् तस्मादाद्य कालादौ चातिव्याप्तिवारणाय मनःपदम् । विषयत्वञ्च साक्षात्परम्परया बोधभोगसाधनत्वे सति जन्यद्रव्यत्वम्, तस्य शरीरेन्द्रियवृत्तित्वेऽपि शिष्यबुद्धिवैद्यार्थं तयोः पृथगुक्तिर्नमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वं पाञ्चभौतिकत्वञ्च निराकुरुते ।

"गन्धवत्पृथिवी कार्य्यावकाशदानेभ्यः पाञ्चभौतिकम्" इति न्यायपुष्पाञ्जलिसूत्रं मानुषादिशरीरेषु गन्धादीनां भूतपञ्चककार्य्याणां पञ्चानां सत्त्वात् तानि पाञ्चभौतिकान्येवेति केचिद्वदन्ति, तन्मतं खण्डयति, पञ्चात्मकं शरीरं न विद्यते प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां संयोगस्याप्रत्यक्षत्वात् तदारब्धस्या-

गुणान्तराप्रादुर्भावाच्च न तत्त्वान्तरम् ॥ ३ ॥
अणुसंयोगस्त्वप्रतिषिद्धः ॥ ४ ॥

अप्रत्यक्षतापत्तेः नहि वाय्वोराकाशस्य वा प्रत्यक्षं कस्यचिद्भवति तस्माच्छरीरं न पाञ्चभौतिकमित्यर्थः, चातुर्भौतिकत्वमपि अनया युक्त्या खण्डनीयम् ॥ २ ॥

ननु पृथिव्यादीनां त्रयाणां प्रत्यक्षत्वात् त्रैभौतिकत्वमेव मानुषादिशरीराणामङ्गीकार्यमित्यत आह।

चकारस्त्वर्थे मानुषादिशरीरं न तत्त्वान्तरं पृथिव्यादित्रयारब्धम्, गुणान्तरस्य स्नेहस्य चित्ररूपस्य चित्तस्पर्शस्य चाप्रादुर्भावादनुत्पत्तेः यथा स्नेहवदवयवारब्धस्यावयविनः स्नेहः कारणगुणपूर्वको दृश्यते, यथा वा नानावर्णावयवैरारब्धस्यावयविनश्चित्ररूपमुत्पद्यते तथा मानुषादिशरीरेऽपि कथं न भवति कारणस्याविशेषात् ॥ ३ ॥

ननु कथं तर्हि शरीरे गन्धक्लेदपाकाः भूतत्रयजन्या अनुभूयन्ते इत्याशङ्क्याह।

अणूनां पार्थिवजलीयतैजसानां परस्परं संयोगस्तु न प्रतिषिद्धः नास्माभिर्निषिध्यते किन्तु तादृशसंयोगरूपादसमवायिकारणाद्द्रव्यान्तरमेवेत्यर्थः तथाच मानुषादिशरीरस्यापि जलादिपदार्थकत्वस्वीकारात् क्लेदपाकादीनां नासङ्गतिः. एकस्य शरीरस्य त्रयात्मकत्वे पृथिवीत्वजलत्वादिजातीनां परस्परसाङ्कर्यप्रसङ्गादिति भावः। न च साङ्कर्यभयात् किं पार्थिवत्वं स्वीकार्यम् उत जलीयत्वं वेत्यत्र किं विनिगमकमिति वाच्यं स्वाभाविकगन्धवत्त्वस्यैव पार्थिवत्वे विनिगमकत्वात् अनुभूयते हि शुष्कशरीरेऽपि

तत्र शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजञ्च ॥५॥
अनियतदिग्देशपूर्व्वकत्वात् ॥ ६ ॥

गन्धः नतु क्षोदादिरिति गन्धस्य स्वाभाविकत्वम्, तथाच नोतमस्त्रत्वम् "पार्थिवं तद्विशेषगुणोपलब्धेः" इति ॥ ४ ॥

पार्थिवं शरीरं विभजते।

योनिजमाद्यं द्विविधं जरायुजमण्डजञ्च जरायुजं मनुष्यपश्वादीनाम् अण्डजं पक्षिसर्पादीनाम्। अयोनिजं स्वेदजोद्भिज्जादिकं स्वेदजं दंशमशकादीनाम्, उद्भिज्जं तरुगुल्मादीनाम्, मानसञ्च शरीरं सप्तर्षीणाम् मन्वादीनाञ्च तैजसमेव नतु पार्थिवम्, वृक्षादीनां शरीरत्वे मानञ्च "शरीरजैः कर्म्मदोषैर्याति स्थावरतां नरः" इति मनुवचनम्।

"शुष्कं त्वङ्मृत्य ऊङ्मृत्य विप्रं निर्ज्जत्य वादतः।
भस्माने जायते वृक्षः कङ्कगृध्रादिसेवितः"॥

इत्यादिवचनञ्चेति संक्षेपः ॥ ५ ॥

ननु मन्वादीनामयोनिजं शरीरं कथमुत्पद्यते शुक्रशोणितारब्धकपरमाणूनामेव विशिष्टशरीरारम्भकत्वेन नत्र तदभावा इत्याशङ्काकायामाह।

अनियतौ दिग्देशौ येषां ते अनियतदिग्देशाः परमाणवस्तत्पूर्व्वकत्वात् तदधीनत्वात्, "सन्त्ययोनिजाः" इति दशमसूत्रेण पञ्चम्यन्तानां चतुर्णां सूत्राणामन्वयः। तथाच वरुणलोकादौ अयोनिजा आप्या तैजसा वायवीया मानसाश्च देहाः सन्ति तेषां शुक्रशोणितादनपेक्षोत्पत्तिकानामारम्भकाः परमाणवः कुत आगच्छन्ति योनिजेषु

धर्म्मविशेषाच्च ॥ ७ ॥

समाख्याभावाच्च ॥ ८ ॥

शुक्रशोणितपरमाणव एवारम्भका दृष्टा इत्याशङ्कानिरासार्थमुक्तमिदम्, पार्थिवा जलीया तैजसा वायवीयाश्च परमाणवः सर्व्वासु दिक्षु सर्व्वेषु देशेषु च सन्ति तेषां दिग्देशनियमाभावात् अयोनिजशरीरोत्पत्तौ न परमाणुदुर्भिक्षम्, नहि शुक्रशोणितपरमाणुभिन्ना परमाणवो न देहारम्भकाः दंशमशकतृणगुल्मादिदेहानुत्पत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः ॥ ६ ॥

नन्वयोनिजशरीरारम्भकपरमाणूनां द्व्यणुकारम्भकसंयोगेषु असमवायिकारणानां तादृशपरमाणुकर्म्मणां कथमुत्पत्तिस्तदसमवायिकारणस्याभावादत आह।

धर्म्मविशेषात् सृज्यमानप्राणिनां पुण्यविशेषादेव तेषामयोनिजानि शरीराण्युत्पद्यन्ते, तादृशादृष्टवदात्मसंयोगेन परमाणूनां क्रिया भवन्ति, ततः परमाणूनां द्व्यणुकारम्भकाः संयोगा जायन्ते, ततो द्व्यणुकादिक्रमेणायोनिजानि शरीराण्युत्पद्यन्ते इत्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वयोनिजशरीराणां संज्ञा कथम्भवति पित्रादेनाभावात् अनुभूयन्ते हि लोके चैत्रमैत्रादिसंज्ञाः पित्रादिनिवेशिता इत्याशङ्कायामाह।

समाख्या संज्ञा तस्याभावात् सत्त्वात् बीजिपित्रादिकं विनैवेतिशेषः । नहि सर्व्वाः संज्ञाः पित्रादिनैव निवेशिता घटपटादिसंज्ञानान्तथात्वाभावात् तथाच येनेश्वरेण घटपटाद्यचेतनेषु संज्ञा निवेशितास्तेनैव मनुमरीच्यादिसंज्ञा अयोनिजेषु शरीरेषु निवेशिता इति भावः ॥ ८ ॥

संज्ञाया आदित्वात् ॥ ९ ॥
सन्त्ययोनिजाः ॥ १० ॥
वेदलिङ्गाच्च ॥ ११ ॥

ननु ईश्वरे प्रमाणाभावात् कथं घटपटादिसंज्ञानां तत्कृतत्वमित्यत आह।

संज्ञाया आदित्वात् कारणत्वात् ईश्वरस्येतिशेषः तथाच "संज्ञाकर्म्मत्वमाद्यिशिष्टानां लिङ्गम्" इति सूत्रेण संज्ञाकर्त्तृत्वेनेश्वरसिद्धेरुक्तत्वादीश्वरस्य संज्ञाकर्तृत्वं निराबाधमेवेति भावः ॥ ९ ॥

इदानीं चतुर्णामुक्तानां सूत्राणां साध्यं निर्दिशति।

मनुमरीच्यादीनां देहविशेषा इतिशेषः ॥ १० ॥

अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे वेदा अपि प्रमाणतामासादयन्तीत्याह।

वेदरूपं यल्लिङ्गं ज्ञापकं तस्मात् तथा "ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्" स मुखतो ब्राह्मणमसृजत्" इत्यादिकेभ्यो वेदेभ्य एव अयोनिजाः शरीरविशेषाः सन्तीति ज्ञायते। परन्तु जलीयतैजसवायवीयशरीराणां पार्थिवभागोपष्टम्भादुपभोगसाधनत्वम्। पार्थिवम् इन्द्रियं घ्राणं तच्च गन्धस्य गन्धगतजातीनाञ्च ग्राहकम्, घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकघृतादिवत् वायूपनीतसुरभिभागवद्वा, रसनेन्द्रियं जलीयं परकीयरूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति परकीयरसव्यञ्जकत्वात् सक्तुरसाभिव्यञ्जकोदकवत् एतच्च रसस्य तद्गतजातीनाञ्च ग्राहकं द्रव्यग्रहणे घ्राणरसनयोर्न सामर्थ्यम्, चक्षुरिन्द्रियं तैजसं

मन्यादव्यञ्जकत्वे सति रूपव्यञ्जकत्वात् दीपप्रभावत्, दृश्यत्वं इन्द्रियं संयोगरूपसन्निकर्षेण उद्भूतरूपवन्ति महत्त्वविशिष्टानि च द्रव्याणि गृह्णाति, संयुक्तसमवाय-रूपसन्निकर्षेण तादृशद्रव्यवृत्तीनि रूपसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगस्नेहद्रवत्वकर्म्मसामान्यानि च गृह्णाति, संयुक्तसमवेतसमवायरूपसन्निकर्षेण योग्यवृत्तिवृत्तीनि सामान्यानि गृह्णाति, संयुक्तविशेषणतासंयुक्त-समवेतविशेषणतादिभेदयोग्यप्रतियोगिकान् संसर्गाभावान् योग्यगतान् अयोग्यप्रतियोगिकानन्योन्याभावान् गृह्णाति, कारणादन्यत्र समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति। त्वगिन्द्रियं देहव्यापि उद्भूतस्पर्शग्राहकं तद्गतसामान्यग्राहकञ्च एवं रूपभिन्नान् रूपमात्रगतसामान्यभिन्नांश्च चक्षुर्ग्राह्यान् गृह्णाति, वायुमपि गृह्णातीति नव्याः। सन्निकर्षस्तु पूर्ववत्, तदेतदिन्द्रियं वायवीयं रूपाद्यव्यञ्जकत्वे सति स्पर्शव्यञ्जकत्वात् अङ्गसङ्गिरुलिलशैत्यव्यञ्जकव्यजनयानवदित्यादिरनुमानप्रकारः। सर्वेषूक्तानुमानेषु आत्ममनःप्रभृतिषु व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, एवं सन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय द्रव्यत्वे सतीति विशेषणं देयम्, कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रमिन्द्रियं तच्च समवायेन शब्दान् समवेतसमवायेन तद्गतानि सामान्यानि च गृह्णाति, यदिन्द्रियं यद्ग्राहकं तत्प्रतियोगिकसंसर्गाभावानां तद्गतानामन्योन्याभावानाञ्च ग्राहकमपि तदिन्द्रियं भवति इति बाह्येन्द्रियाणि पञ्च, मनस्तु अन्तरिन्द्रियं तच्च संयोगेन आत्मानं विशेषगुणोपरक्तं च गृह्णाति, संयुक्तसमवायेन बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषयत्नान् आत्मत्वजातिञ्च गृह्णाति

आत्मसंयोगप्रयत्नाभ्यां हस्ते कर्म्म ॥ १ ॥

*संयुक्तसमवेतसमवायेन बुद्ध्यादिगतानि सामान्यानि गृह्णातीत्यन्यत्र विस्तरः ॥११॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ चतुर्थाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥*॥

समाप्तश्चायं चतुर्थाध्यायः।

"सरस्वती मम महती विवर्द्धताम्,
तथा मतिः स्फुरतु गभीरगाहिनी।
कृपावती भवतु भवप्रिया सदा,
ददातु नः शुभनिवहं भवोऽभवः"॥

कर्म्मपरीक्षामारभमाण आह।

आत्मनः संयोगेन प्रयत्नेन च शरीरे तदवयवे च चेष्टारूपं कर्म्म भवतीत्यर्थः हस्ते इत्युपलक्षणम् अत्र चेष्टारूपकर्म्मणि शरीरतदवयवादिकं समवायिकारणम्, आत्मसंयोगोऽसमवायिकारणम्, प्रयत्नो निमित्तकारणम्। यदुक्तम्।

आत्मजन्या भवेदिच्छा इच्छाजन्या भवेत् कृतिः।
कृतिजन्या भवेच्चेष्टा तज्जन्यैव क्रिया भवेत्"॥

इति ॥ १ ॥

---

*आत्मैकत्वमपि गृह्णातीति केचित्।

तथा हस्तसंयोगाच्च मुषले कर्म्म ॥ २ ॥

अभिघातजे मुषलादौ कर्म्मणि व्यतिरेकाद-कारणं हस्तसंयोगः ॥ ३ ॥

तथात्मसंयोगो हस्तकर्म्मणि ॥ ४ ॥

चेष्टाजन्यां क्रियामाह ।

तथा हस्तसंयोगात् प्रयत्नवदात्मसंयुक्तचेष्टावद्धस्तसंयोगात् मुषले कर्म्म भवतीतिशेषः चकारेणानुक्तस्य गुरुत्वादेः संग्रहः । तथाच मुषलकर्म्मणि मुषलं समवायिकारणम् तादृशहस्तसंयोगोऽसमवायिकारणम्, आत्मप्रयत्नहस्तचेष्टादीनि निमित्तकारणानीत्यर्थः ॥ २ ॥

हस्तचेष्टादिकं विनाऽपि मुषले उत्पतनाख्यं कर्म्म भवतीत्याह । उदूखलाद्यभिघातजन्ये मुषस्योत्पनाख्ये कर्म्मणि हस्तसंयोगोऽकारणं नासमवायिकारणम्, संयोग इत्युपलक्षणं प्रयत्नचेष्टा च न निमित्तकारणमित्यपि बोध्यम् । अत्र हेतुमाह व्यतिरेकादिति विलक्षणहस्तसंयोगप्रयत्नचेष्टाव्यतिरेकेऽपि जायमानत्वात् । दृढतरहस्तसंयोगप्रयत्नविशेषविलक्षणहस्तचेष्टानां सत्त्वे प्रत्युत मुषलस्योत्पतनमेव न भवतीति तेषां प्रतिबन्धकत्वमेव नतु कारणत्वं प्रयत्नजन्यं मुषलस्योदूखलादुत्पतनन्तु आकस्मिकोत्पतनात् विलक्षणमेवेतिभावः ॥ ३ ॥

उदूखलाभिहतमुषलेन सह हस्तस्य यदाकस्मिकमुत्पतनं तत्र प्रयत्नवदात्मसंयोगो न कारणमित्याह ।

हस्तकर्म्मणि उदूखलप्रतिहतमुषलसंयुक्तस्य हस्तस्य उत्पतनाख्ये कर्म्मणि आत्मसंयोगः प्रयत्नवदात्मसंयोगस्तथा नासमवायिकारणमित्यर्थः तथा शब्देन पूर्वसूत्रे प्रका-

अभिघातान्मुषलसंयोगाद्धस्ते कर्म्म ॥ ५ ॥
आत्मकर्म्म हस्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥

न्तस्य अकारणस्य परामर्शात्, इदमुपलक्षणं प्रयत्नोऽपि नासाधारणनिमित्तमित्यपि बोध्यम् ॥ ४ ॥

किन्तर्हि तादृशकर्म्म कारणमित्यत आह।

अभिघातादिति प्रयोज्यत्वं पञ्चम्यर्थः तच्च स्वजन्यमुषलगतवेगजन्यत्वम् अत्वयश्चास्य कर्म्मणि तथाच उदूखलाभिघातान्मुषले वेगो जायते वेगवन्मुषलसंयोगाच्च हस्तेऽपि वेगो भवतीति तेन हस्तोत्पतनम्, एवञ्च वेगवन्मुषलसंयोगो वेगश्च द्वयमेव हस्तोत्पतनस्य कारणं नतु प्रयत्नस्तद्दात्मसंयोगो वेतिभावः ॥ ५ ॥

ननु शरीरतदवयवकर्म्मसु प्रयत्नवदात्मसंयोगस्यासमवायिकारणतानियमो भज्येतेत्यत आह।

आत्मशब्दस्यात्र चेष्टाश्रयोऽर्थः।

"आत्मा यत्नोधृतिर्बुद्धिः स्वभावोब्रह्म वर्ष्म च"

इतिकोषात् वर्ष्मपदमपि चेष्टावत्त्वेन शरीरतदवयवपरं तथाच शरीरतदवयवकर्म्म प्रयत्नवदात्मसंयोगात् वेगवद्द्रव्यसंयोगाच्च भवति, हस्तेन संयोगोहस्तस्य संयोगो वा हस्तसंयोगः हस्तपदं चेष्टावत्परं चेष्टावद्वेगवद्द्रव्ययोः संयोग इति फलितार्थः तथाच व्यभिचारादुक्तनियमोऽप्रामाणिक इति भावः ॥ ६ ॥

प्रयत्नवदात्मसंयोगं विनाऽपि गुरुत्वहेतोः पतनाख्यकर्म्मणोनिष्पत्तेर्नोक्तनियमः प्रामाणिक इत्याह।

वृक्षाद्यूर्द्ध्वदेशारूढस्य देहस्य अवलम्बनशाखादिभङ्गेन

संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ७ ॥
नोदनविशेषाभावान्नोर्द्ध्वं न तिर्य्यग्गमनम् ॥
॥८॥

दैवात् स्खलनादिना वा यत् पतनं भवति तत्र गुरुत्वमेव कारणं नतु प्रयत्नवदात्मसंयोगः तस्य पतनाप्रयोजकत्वात् क्वचित् प्रतिबन्धकत्वाच्च अतएव विहायसि विहरतां विहङ्गमादीनां प्रयत्नवदात्मसंयोगादेव प्रतिबन्धान्न पतनम् एवं प्रयत्नवदीश्वरसंयोगात् प्रतिबन्धादेव भूरादिलोकानां न पतनम्, यत्र तु प्रतिबन्धकसंयोगादिकं नास्ति तत्र पतनकर्म्मणि गुरुत्वमसमवायिकारणं भवतापि स्वीकार्य्यमित्युक्तनियमे व्यभिचारः स्फुट एवेति भावः ॥ ७ ॥

ननु गुरुत्वस्यापि पतने कारणत्वं न सम्भवति गुरुत्ववतोऽपि लोष्टादेरुत्क्षिप्तस्योर्द्ध्वगमनदर्शनात् एवञ्च दृष्टादितः स्खलितदेहादेः कथं लोष्टादिवत् तिर्य्यग्गमनमूर्द्ध्वगमनं वा न भवतीत्यत आह।

स्खलितस्य देहादेर्नोर्द्ध्वगमनं न वा तिर्य्यग्गमनम्। नोदनविशेषस्य वाणादेस्तिर्य्यग्गमनप्रयोजकसजातीयस्य लोष्टादेरूर्द्ध्वगमनप्रयोजकसजातीयस्य वा नोदनस्याभावात् तथाचोर्द्ध्वगमनादिहेतुभूतस्य नोदनविशेषस्यासत्त्वात् तत्कार्य्यमूर्द्ध्वगमनादिकं न भवति, यत्र तु तादृशनोदनादिकं वर्त्तते भवत्येव तत्रोर्द्ध्वगमनादिकमितिभावः ॥ ८ ॥

ननु स्खलितदेहादौ नोदनविशेष एव कथं न जायते नोदनविशेषस्योर्द्ध्वगमनादौ हेतुत्वं वा कथमङ्गीक्रियते इत्याशङ्कायां सूत्रद्वयमुपतिष्ठते ॥

प्रयत्नविशेषान्नोदनविशेषः ॥ ९ ॥
नोदनविशेषादुदसनविशेषः ॥ १० ॥
हस्तकर्म्मणा दारकर्म्म व्याख्यातम् ॥ ११ ॥
तथा दग्धस्य विस्फोटने ॥ १२ ॥

प्रयत्नविशेषात् ऊर्द्ध्वमुत्क्षिपामीत्यादीच्छाजनितात् विलक्षणप्रयत्नात् नोदनविशेषो जायते इति तादृशप्रयत्नाभावात् स्खलनादिस्थले न नोदनविशेष इत्यर्थः ॥ ९ ॥
नोदनविशेषात् पूर्व्वोक्तप्रयत्नजनितविजातीयनोदनात् उदसनमूर्द्ध्वोत्क्षेपणम् ऊर्द्ध्वगमनं भवतीत्यर्थः तथाचान्वयव्यतिरेकाभ्यां नोदनविशेषस्य ऊर्द्ध्वगमनहेतुत्वं सिध्यतीति उदसनमित्युपलक्षणं तिर्य्यग्गमनादिकमपि बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु क्रीडस्थितस्य बालकस्य करचरणादिक्रिया तिर्य्यगूर्द्ध्वगमनरूपा कथमुत्पद्यते तत्कारणस्य नोदनविशेषस्य तत्रासत्वादित्यत आह।

लोष्टोत्क्षेपणकालीनेन हस्तकर्म्मणा उत्क्षेपणाद्यात्मकेन दारकस्य बालकस्य कर्म्म करचरणाद्युत्क्षेपणं व्याख्यातम् उपपादितं तथाच उदसनमात्रे न नोदनविशेषोहेतुः किन्तु उदसनविशेषएवेति न बालकस्य करचरणाद्युत्क्षेपणानुपपत्तिः अन्यथा लोष्टाद्युत्क्षेतुः कराद्युत्क्षेपणानुपपत्तेरित्यर्थः ॥ ११ ॥

ऊर्द्ध्वमुत्क्षिपामीत्यादीच्छाजनितप्रयत्नविशेषानधीननोदनादपि क्वचित् उत्क्षेपणादिकर्म्म भवतीत्याह।

दग्धस्य शरीर फलादेर्विस्फोटने तदवयवानां

यत्नाभावे प्रसुप्तस्य चलनम् ॥ १३ ॥
तृणे कर्म्म वायुसंयोगात् ॥१४॥
मणिगमनं सूच्यभिसर्पणमदृष्टकारणम्॥१५॥

तिर्य्यगूर्द्ध्वगमने तथा न प्रयत्नविशेषजनितनोदनं हेतुरित्यर्थः ॥ १२ ॥

प्रयत्नानधीनं कर्म्मान्तरमपि दर्शयति ।

ऊर्द्ध्वं क्षिपामीत्यादीच्छाजनितप्रयत्नाभावेऽपि प्रसुप्तस्य सुषुप्तावस्थान्वितस्य शरीरस्य चलनं तिर्य्यगूर्द्ध्वाङ्गचालनादिकर्म्म उत्पद्यते इत्यर्थः तथाच प्रयत्नविशेषो न सर्व्वत्र हेतुरितिभावः ॥ १३ ॥

अन्यान्यपेतादृशानि कर्म्माणि दर्शयति ।

प्रयत्नविशेषाभावेऽपि वायुसंयोगात् तृणे कर्म्म उत्पद्यते तृणपदमन्येषामप्युपलक्षकम् ॥ १४ ॥

प्रयत्नविशेषानधीनानि अदृष्टविशेषाधीनानि कर्म्माणि प्रदर्शयति ।

मणिपदेन जलपूर्णकाञ्चनादिमयपात्राण्यभिप्रेतानि चौर्य्यधनलब्धये तादृशपात्रे मान्त्रिकैर्मन्त्रप्रयोगः क्रियते, तादृशपात्रन्तु भूमौ तिष्ठति तदुपरि अपरेण केनचिद्विषहस्तः स्थाप्यते मन्त्रसामर्थ्यात् तत्पात्रं तादृशहस्तसहितमेव चौर्य्यधनावस्थानस्थानाभिमुखं गच्छति तत्र स्थाने गत्वा स्थिरं भवतीति प्राचां किंवदन्ती तादृशपात्रगमने न प्रयत्नविशेषोहेतुः किन्तु पूर्व्वस्वामिनः सुकृतं चोरस्य दुष्कृतं वा निमित्तकारणम्, तादृशादृष्टवद्धना तादृशपात्रस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, तादृशपात्रन्तु समवायि-

इषावयुगपत्संयोगविशेषाः कर्म्मान्यत्वे हेतुः ॥
॥ १६॥

नोदनाद्याभिषोः कर्म्म तत्कर्म्मकारिताच्च

कारणम्, एवं अयस्कान्तसन्निधाने सति सूचीनां लोहशलाकाणां यदयस्कान्ताभिमुख गमनंभवति तत्रापि अदृष्टमेव हेतुः, ननु कस्यादृष्टेन सूच्यादीनां गमनमिति चेत् तद्गमनेन यस्य हितमहितं वा भवति तददृष्टस्यैव तत्र हेतुत्वम्, सूचीत्युपलक्षणम् अयस्कान्ताकृष्टलोहमात्रमभिप्रेतम्, तृणकान्तमण्याकृष्टानां तृणानां गमने, वह्नेरूर्द्ध्वज्वलने वायोस्तिर्य्यग्गमने सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्म्मणि चादृष्टकारणकत्वमूहनीयमिति रुंचेपः ॥ १५ ॥

विच्छिन्नशरादौ यत्कर्म्म जायते तत् शरपतनपर्य्यन्तमेकं नाना वेत्यत्राह ।

इषौ धनुर्मुक्तशरे अयुगपत् नानासमयोत्पन्ना ये संयोगविशेषा उत्तरसंयोगा जायन्ते त एव कर्म्मान्यत्वे शरगतकर्म्मणां नानात्वे हेतुरित्येकवचनमार्षं हेतव इति विवक्षणीयम्, तथाच कर्म्मणः स्वजन्यस्य चतुर्थक्षणोत्पन्नोत्तरसंयोगनाश्यत्वनियमात् पञ्चमादि-क्षणेष्ववस्थानासम्भवेन शरस्याद्यगमनमारभ्य पतनपर्य्यन्तमेकस्य कर्म्मणोऽवस्थानासम्भवात् भिन्नभिन्नानि स्वस्वजन्योत्तरसंयोगनाश्यानि कर्म्माणि जायन्ते इत्यवश्यमङ्गीकार्य्यमिति भावः ॥ १६ ॥

ननु विच्छिन्नशरादेराद्यं यत् कर्म्म तज्जनकस्य धनुर्गा नोदनस्य तेनैव कर्म्मणा स्वदृतीयक्षणे नाशोत्पादात् नोदनाभावेन पञ्चमादिक्षणे कथं कर्म्मान्तराण्युत्पद्यन्ते इत्यत आह ।

संस्कारादुत्तरं तथोत्तरमुत्तरञ्च ॥ १७ ॥
संस्काराभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ १८ ॥

नोदनात् आकृष्टया पतञ्जिकया सह इषोर्नोदनाख्यसंयोगात्, इषोः शरस्य, आद्यं प्राथमिकम्, कर्म्म गमनरूपम्, तत्कर्म्मकारिताच्च आद्यकर्म्मजनितात्तु, संस्कारादेर्गाख्यात्, उत्तरं द्वितीयम्, तथा तत्संस्कारात्, उत्तरमुत्तरञ्च तृतीयचतुर्थादिकञ्च कर्म्म जायते इत्यर्थः तथाच प्राथमिके कर्म्मणि नोदनमसमवायिकारणम्, द्वितीयादौ तु वेग एवेति न द्वितीयादिकर्म्मोत्पादानुपपत्तिरितिभावः। अत्र पतनपर्य्यन्तमिषोरेक एव वेगो नतु नाना इति सूचयितुं संस्कारादित्येकवचनम् उत्तरमित्यस्त्रिरभिधानञ्च, नहि कर्म्मसन्ताने इव वेगसन्ताने.पि किञ्चिन्मानमस्ति येन स स्वीकरणीय इति ॥ १७ ॥

नन्वेवं शरश्चिरमेव गच्छेत् कदाचिदपि न पतेदित्यत आह।

संस्कारस्याद्यकर्म्मजनितस्य वेगस्य अभावे नाशे सति गुरुत्वात् कारणादेव पतनं शरादौ जायते इत्यर्थः, यादृशवेगविशेषो यावन्तं कालन्तिष्ठति तावानेव कालोऽन्तिमक्षणावच्छिन्नस्तादृशं वेगं नाशयति क्वचित्तु द्रव्यान्तरसंयोगोऽपि वेगनाशकः तथाच प्रतिबन्धकस्य वेगस्य सत्त्वादेव पूर्व्वं शरादेर्न पतनं किन्तु गतिसन्तान एवाभूत् उत्तरकालन्तु गमनकर्म्मणः कारणविनाशान्न गमनं किन्तु प्रतिबन्धकाभावात् पतनमेव भवतीति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ १८ ॥

नोदनाभिघातात् संयुक्तसंयोगाच्च पृथिव्यां कर्म्म ॥ १ ॥

तद्विशेषेणादृष्टकारितम् ॥ २ ॥

इति श्रीजयनारायण तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्यकृतायां कणादसूत्रविवृतौ पञ्चमाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ।

नोदनाद्यधीन कर्म्मपरीक्षामारभते ।

पृथिव्यां वंशादौ कदाचिद्वल्ल्यादिनोदनात् कर्म्म जायते कदाचिच्च कुठाराद्यभिघातात् एवं संयुक्तसंयोगात् चलदृक्षादिसंयुक्तरज्जुसंयोगात् रथादौ कर्म्म जायते तत्र प्रथमे वंशादिकर्म्मणि वल्ल्यादिनोदनमसमवायिकारणम्, वंशादिः समवायिकारणम्, अदृष्टादिकं निमित्तकारणम्, द्वितीये कुठाराद्यभिघातोऽसमवायिकारणं तृतीयेऽक्ष-संयुक्तरज्जुसंयोगोऽसमवायिकारणमिति ॥ १ ॥

नोदनादिव्यतिरेकेऽपि यङ्कूकम्पादिकं जायते तत्र किमसमवायिकारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

तेषां नोदनाभिघातसंयुक्तसंयोगानां विशेषेण व्यतिरेकेण जातं यत् भूकम्पादिकं कर्म्म तत् अदृष्टकारितं अदृष्टद्वारासंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः भूकम्पेन यस्य सुखं दुःखं वा भवति तदृष्टस्य तत्रासाधारणकारणत्वादिति भावः ॥ २ ॥

अपां संयोगाभावे गुरुत्वात् पतनम् ॥ ३ ॥
द्रवत्वात् स्यन्दनम् ॥ ४ ॥
नाड्यो* वायुसंयोगादारोहणम् ॥ ५ ॥

जलादिकर्म्म परीक्षामारभते ।

अपां धूमज्योतिः सलिलमरुत्संघातात्मकमेघगतानां जलानां संयोगाभावे पतनप्रतिबन्धकसंयोगस्य नाशे सति गुरुत्वादसमवायिकारणात् पतनम् अधःसंयोगानुकूलं कर्म्म भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु भूमौ पतितानां जलबिन्दूनां मिलनेन स्रोतोरूपेण यद्दूरदेशगमनरूपं स्यन्दनं जायते तत्र किमसमवायिकारणमित्याकाङ्क्षायामाह ।

जलादीनां यत् स्यन्दनाख्यं कर्म्म तत्र द्रवत्वमेवासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु मेघसम्भवकं जलानामूर्द्ध्वगमनं कथं भवतीत्यत आह ।

ताड्यः सूर्य्यखरकरा वायुसंयोगात् आरोहणम् अपामित्यनुवर्त्तते जनयन्तीतिशेषः वायुसंयुक्ताः ये तीक्ष्णाः सूर्य्यकराः त एव भूमिगतानां जलानामूर्द्ध्वगमनं जनयन्तीत्यर्थः । नाड्यवायुसंयोगादिति पाठोऽपि क्वचिद्दृश्यते तत्र नाड्यः नाड्यां भवो यो वायुसंयोगः नाड्योर्वायोः संयोग इति यावत् तस्मादपाम् आरोहणं भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

---

* नाड्य इति क्वचित् पाठः ।

नोदनापीडनात् संयुक्तसंयोगाच्च ॥ ६ ॥
वृक्षाभिसर्पणमित्यदृष्टकारितम् ॥ ७ ॥
अपां संघातो विलयनञ्च तेजःसंयोगात् ॥८॥

ननु सूरकराणां कथमीदृशसामर्थ्यमत्राह ।

नोदनेन वेगवद्वायुनोदनेन आपीडनात् सम्बन्धात् तथाच वेगवद्वायुसंयोगादेव सूर्य्यकराणामूर्द्ध्वगमनसामर्थ्यम्, ननु सूर्य्यकरस्थो यो वायुसंयोगः स सूर्य्यकरस्यैवोर्द्ध्वगमनेऽसमवायिकारणं नतु जलानां व्यधिकरणत्वादत आह संयुक्तसंयोगाच्चेति वायुसंयुक्ताः ये सूर्य्यकरास्तत्संगोगादित्यर्थः तथाच जलानामूर्द्ध्वगमने वायुसंयुक्तसूर्य्यकरसंयोग एवासमवायिकारणं सूर्य्यकरादिगतवायुसंयोगस्तु निमित्तकारणमिति न किञ्चिदनुपपन्नम् ॥ ६ ॥

ननु वृक्षादे र्मूलस्थानां कथं वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वगमनम् उक्तहेतोरसत्त्वाभावादत आह ।

वृक्षवर्द्धनेन यस्य सुखं दुःखं वा भवति अदृष्टवत्तदात्मसंयोग एव मूलस्थजलानां वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वगमनेऽसमवायिकारणं तादृशादृष्टं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु हिमकरकादीनां कथं प्रतिरुद्धद्रवत्वं कथं वा तद्विलयनमित्यत आह ।

अपां संघातः विलक्षणसंयोगो हिमकरकादिगतस्तेजः संयोगात् विलक्षणदिव्यतेजःसंयोगात् भवति, एवं विलयनं शिथिलाख्यसंयोगोऽपि तेजःसंयोगात् पूर्व्वोक्ततेजोभिन्नतेजःसंयोगाद्भवति, दिव्यतेजःसंयुक्तजलपरमाणुभ्यां यद्द्व्यणुकमारभ्यते तत्रानुद्भूतं द्रवत्वं जायते उष्मणा विलयनस्थले

तत्र* विस्फुर्ज्जथुर्लिङ्गम् ॥ ९ ॥

वैदिकञ्च ॥ १० ॥

अपां संयोगाद्विभागाच्च स्तनयित्नोः ॥ ११ ॥

दिव्यतेजःसंयोगरहितत्वादेवोङ्गू तद्रूवत्वं द्व्यणुकादौ जायते, हिमकरकादौ काठिन्यप्रतीतिस्तु भमरूपा कठिनपार्थस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वात् हिमकरकादौ यदनुङ्गू तद्रूवत्वं तत्राद्दष्टविशेषो पि हेतुरिति, केचित्तु हिमकरकादिस्थले दिव्यतेजःसंयोगेन प्रतिबन्धाद्द्रवत्वं नोत्पद्यत एवेत्याङ्गः ॥८॥

ननु जले दिव्यतेजःसंयोगे किं मानमित्यत्राह।

विस्फुर्ज्जथुर्वज्जनिर्घोषः तत्र दिव्यतेजःसंयोगे लिङ्गम्, आदौ विद्युत्प्रकाशस्ततोविस्फुर्ज्जथुस्तत्समकालमेव करकापतनं भवति अतोदिव्यतेजःसंयोगेन करका जाता इत्यनुमीयत इति, केचित्तु बलवद्दिव्यतेजसाऽनुङ्गू तरूपवत्तेजोविशेषो यदा जलान्निःसार्य्यत तदैव जलस्य द्रवत्वं नश्यति तादृशतेजोविशेषस्तु हिमकरकादिभिन्नेषु जलेषु सर्व्वदैवास्ति अनुङ्गू तरूपवत्त्वात्तु तस्य न प्रत्यक्षमित्याङ्गः ॥९॥

दिव्यतेजःसंयोगे प्रमाणान्तरं दर्शयति।

वैदिकञ्च वाक्यं दिव्यतेजःसंयोगे लिङ्गं प्रमाणं तद्वाक्यञ्च "आपस्ता अग्निं गर्भमादधीरन् या अग्निं गर्भं दधिरे सुवर्णा" इत्यादि ॥ १० ॥

ननु शब्दकारणस्याभिघातस्य विभागविशेषस्य चानुभवात् विस्फुर्ज्जथुः कथमुत्पद्यते इत्यत्राह।

अपां जलानां संयोगात् अर्थाद्वायुना अभिघातात्, स्तनयित्नोर्मेघाच्च विभागात् विस्फुर्ज्जथुर्भवतीत्यर्थः ॥ ११ ॥

---

* तत्रावस्फुर्ज्जथुरिति क्वचित् पाठः।

पृथिवीकर्म्मणा तेजःकर्म्म वायुकर्म्मच व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

अग्नेरूर्द्ध्वं ज्वलनं वायोस्ति*र्य्यक्पवनमणूनामनसश्चाद्यं कर्म्मादृष्टकारितम् ॥ १३ ॥

हस्तकर्म्मणा मनसः कर्म्म व्याख्यातम् ॥१४॥

प्रसङ्गात् करकादिकमुक्त्वा पुनरदृष्टवदात्मसंयोगाधीनं कर्म्म प्रदर्शयति ।

भूकम्पादेरदृष्टविशेषाधीनत्वकथनेन दिग्दाहादिजनकस्य तेजःकर्म्मणः वृक्षादिक्षोभजनकस्य वायुकर्म्मणश्च अदृष्टाधीनत्वं व्याख्यातमित्यर्थः ॥ १२ ॥

एतादृशं कर्म्मान्तरं दर्शयति ।

पवनं गमनम्, आद्यमिति ज्वलनपवनयोरप्यन्वितम्, सर्गाद्यकालीनमिति तदर्थः, अदृष्टकारितमदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकमित्यर्थः तदानीं कारणान्तरस्याभावादितिभावः ॥ १३ ॥

कर्म्मान्तरं दर्शयति ।

अनाद्यानि मनःकर्म्माणि प्रयत्नाधीनान्येव यथा मुषलाद्युत्क्षेपणादौ हस्तकर्म्माणि, मनसोऽतीन्द्रियत्वेऽपि तद्वहनाड्यास्त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात् तद्गोचरप्रयत्नेन मनसः कर्म्म सम्भवति प्राणवहनाडीगोचरप्रयत्नेन प्राणादिक्रियाविशेषवत् ॥ १४ ॥

---

*स्तिर्य्यग्गमनमिति क्वचित् पाठः ।

आत्मेन्द्रियमनोऽर्थसन्निकर्षात् सुखदुःखे॥१५॥

तदनारम्भ आत्मस्थे मनसि शरीरस्य दुःखाभावः स योगः॥१६॥

ननु मनसि कर्म्मोत्पादे किं मानमत आह।

आत्मेन्द्रियोमनोऽर्थानां सन्निकर्षात् सुखदुःखे भवतः तत्रात्मना मनसः सन्निकर्षः इन्द्रियैश्च मनसः सन्निकर्षः अर्थेन विषयेण सह इन्द्रियाणां सन्निकर्षो विवक्षितः तथाच मित्रं दृष्ट्वा सुखं वैरिणं दृष्ट्वाच दुःखं भवति तादृशदर्शनञ्च न चक्षुर्मनोयोगमात्ममनोयोगञ्चान्तरेण तादृशयोगोऽपि न मनःक्रियामन्तरेणेति सिद्धं मनसः कर्म्म, सुखदुःखे इत्युपलक्षणम् आत्मविशेषगुणसामान्यन्तु विवक्षितं सर्व्वत्रात्ममनःसंयोगस्यासमवायिकारणत्वादिति। "चञ्चलं हि मनः कृष्ण प्रमाथिबलवद्दृढम्" इत्याद्यागमा अपि मनसः कर्म्मणि मानमिति॥१५॥

ननु मनश्चेत् चञ्चलस्वभावं तदा तस्य निरोधो न सम्भवति तथाच योगमन्तरेणात्मसाक्षात्कारस्यासम्भवादपवर्गस्यासम्भवेन मननशास्त्रं निष्प्रयोजनमापद्येतेत्याशङ्कायामाह।

आत्मस्थे मनसि षडङ्गयोगेन इन्द्रियादिकं परित्यज्य मनो यदा आत्ममात्रे तिष्ठति तदा तदनारम्भः तस्य मनःकर्म्मणः अनारम्भः अनुत्पादः, तदा मनो निश्चलं भवति, तदवस्थायां शरीरस्य दुःखभावः शरीरावच्छेदेन दुःखं न जायते, स आत्मना वाच्यव्यावृत्तमनसः संयोगो योग उच्यते।

अपसर्पणमुपसर्पणमग्नितपीतसंयोगाः कार्यान्तरसंयोगाश्चेत्यदृष्टकारितानि ॥ १७ ॥

तदभावे संयोगाभावोऽप्रादुर्भावश्च मोक्षः॥१८॥

"वाताहतं तथा चित्तं तस्मात्तस्य न विभ्रमेत् ।
अतोऽनिलं निरुन्धीत चित्तस्य स्थैर्यहेतवे ॥
मरुन्निरोधनार्थाय षडङ्गं योगमभ्यसेत् ।
आसनं प्राणसंरोधः प्रत्याहारश्च धारणा ॥
ध्यानं समाधिरेतानि योगाङ्गानि भवन्ति षट्" ॥

इति स्कन्दपुराणवचनमपि तथा प्रमापयति ।

यथाच तदनन्तरमात्मसाक्षात्कारोदयेन मिथ्याज्ञानादिनिवृत्तौ सत्यामपवर्गो निष्प्रत्यूह एवेति न मननशास्त्रं निष्फलमितिभावः ॥ १६ ॥

अदृष्टाधीनं कर्म्मान्तरं दर्शयति ।

अपसर्पणं मरणावस्थायां देहान्मनस उत्क्रमणम्, उपसर्पणं देहान्तरोत्पत्तौ तत्र मनसः प्रवेशः, अग्नितपीतयोरन्नजलयोः संयोगाः कार्यान्तराणामिन्द्रियप्राणानां देहेन सह संयोगाश्च यस्मात् कर्म्मणो भवन्ति इति पूरणीयम् इति एतानि कर्म्माणि अदृष्टकारितानि अदृष्टवदात्मसंयोगासमवायिकारणकाणि ॥ १७ ॥

ननु देहप्रवाहस्यानाद्यनन्तत्वादपवर्गस्यासम्भवस्तदस्य एवेत्यत आह ।

तदभावे तस्यादृष्टस्याभावे सति प्रारब्धेतरादृष्टानामात्मसाक्षात्कारेण प्रारब्धानाञ्च भोगेन क्षये सतीति यावत्, संयोगाभावः देहप्रवाहसम्बन्धस्य विच्छेदस्तदनन्तरञ्च

द्रव्यगुणकर्म्मनिष्पत्तिवैधर्म्म्यादभावस्तमः ॥१९॥
तेजसो द्रव्यान्तरेणावरणाच्च ॥ २० ॥

अप्रादुर्भावः अर्थाद्दुःखस्यानुत्पत्तिर्देहरूपस्यादृष्टरूपस्य च कारणस्य विरहादिति तदानीमेव मोक्षः अपवर्गः सम्भवतीति नापवर्गस्य शशविषाणसमानतेतिभावः ॥ १८ ॥

नन्वन्धकारस्यापि कर्म्मानुभयते नीलं तमश्चलतीति-प्रतीतेस्तत्र च कर्म्मणि किमसमवायिकारणं कर्म्मासमवायिकारणत्वेनोक्तानां नोदनादीनामन्यतमस्य तत्राभावादित्याशङ्कायामाह ।

तमोऽभाव एव नतु भावः द्रव्यगुणकर्म्मनिष्पत्तिवैधर्म्म्यात् निष्पन्नानां जन्यानां द्रव्यगुणकर्म्मणां वैधर्म्म्यादित्यर्थः कृद्विहित इति न्यायात्, जन्यद्रव्यं हि अवयवारब्धं भवति तमस्तु नावयवारब्धमालोकापसरणे सहसैवानुभूयमानत्वात् स्पार्शनाभावाच्च पृथिव्यामुद्भूतरूपस्योद्भूतस्पर्शव्याप्यत्वेनोद्भूतरूपस्य तमसि स्वीकर्त्तॄणामनुद्भूतस्पर्शस्वीकारस्यासम्भवात् गन्धशून्यत्वाच्च न तमः पृथिवी नापि जलादावस्यान्तर्भावः नीलरूपवत्त्वस्वीकारात् अतएव न गुणे न वा कर्म्मण्यस्यान्तर्भावः आलोकनिरपेक्षचाक्षुषविषयत्वाच्च, तर्हि द्रव्यन्तरं भवतु, आवश्यकतेजोऽभावेनैव तमःप्रतीत्युपपत्तौ द्रव्यान्तरकल्पनाया अन्याय्यत्वादिति॥१९॥

ननु तमसोऽभावरूपत्वे कथं चलतीति प्रतीतिरित्यत्राह।

द्रव्यान्तरेण तेजस आवरणादाच्छादनात्, यतः स्थानादालोकोऽपसरति तत्रैव तमश्चलतीतिप्रतीतिर्भवति तादृशप्रतीतिश्चालोकापसरणौपाधिकी भ्रान्तिरेव नहि भ्रमाद्वस्तुसिद्धिरिति अभावस्तम इति सुष्ठूक्तम् ॥ २० ॥

दिक्कालावाकाशञ्च क्रियावद्वैधर्म्म्याान्निष्क्रियाणि ॥ २१ ॥

एतेन कर्म्माणि गुणाश्च व्याख्याताः ॥२२॥

निष्क्रियाणां समवायः कर्म्मभ्योनिषिद्धः॥२३॥

कारणत्वसमवायिनो गुणाः ॥ २४ ॥

कर्म्मशून्यताप्रकरणमारभते ।

क्रियावद्वैधर्म्म्यात्र परममहत्परिमाणमपकृष्टपरिमाणराहित्यं वा, चकार आत्मसमुच्चायकः, एतानि द्रव्याणि निष्क्रियाणीत्यर्थः ॥ २१ ॥

निष्क्रियान्तरमाह ।

एतेन क्रियावद्वैर्म्म्येण अपकृष्टपरिमाणशून्यत्वेन निर्व्वेगत्वेन वा, व्याख्याताः निष्क्रियत्वेन कथिताः, चकारात् सामान्यादिसंग्रहः ॥ २२ ॥

ननु गुणकर्म्मणो निष्क्रियत्वे तयोः सम्बन्धः कथं द्रव्ये भवति सम्बन्धस्य कर्म्माधीनत्वात् दृश्यते हि श्येनादेः कर्म्मणा शैलादौ सम्बन्धोत्पत्तिरित्यत आह ।

निष्क्रियाणां गुणादीनां द्रव्ये समवायः सम्बन्धः सतु नित्य एवातः कर्म्मभ्यो निषिद्धः न जात इत्यर्थः ॥ २३ ॥

ननु गुणस्य कर्म्मशून्यत्वे तस्य कर्म्मकारणता कथं सम्भवति नहि पटशून्यस्य कपालस्य पटकारणता केनापि सम्भावितेत्यत आह ।

गुणास्तु असमवायिनः कारणं सौत्रत्वादेकत्वं कारणानीत्यर्थः, तथाच गुणानां कर्म्मणि समवायिकारणता-

गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २५ ॥

कारणेन कालः ॥ २६ ॥

विरहेऽपि असमवायिकारणता निराबाधैव यथाऽवयवसंयोगानामवयव्याद्यनाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता यथा वा अवयवरूपादीनामवयविरूपाद्यनाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता तथा गुणानां कर्म्मानाधारत्वेऽपि तदसमवायिकारणता न विरुद्धा समवायिकारणे समवायस्वसमवायिसमवायान्यतरसम्बन्धेन वृत्तित्वे सति कार्यत्वस्यैवासमवायिकारणलक्षणत्वादितिभावः ॥ २४ ॥

ननु प्राच्यां गच्छति इदानीं गच्छतीति प्रतीतौ कर्म्माधारतया दिक्कालयोर्भानात् कथं तौ निष्क्रियावत आह ।

यथा गुणेषु क्रिया नास्ति अमूर्त्तत्वात् तथा दिश्यपि नास्ति प्राच्यां गच्छतीति प्रतीतेः प्राच्यां रौतीतिवत् दिक्कृतविशेषणतासम्बन्धावच्छिन्नाधारतावगाहित्वादित्यर्थः ॥ २५ ॥

उक्तयुक्त्या कालस्यापि न सर्म्म समवायित्वमित्याह ।

कारणेन निमित्तकारणेन अभेदे तृतीया धान्येन धनवानित्यादिवत्, काल इति गुणैर्निष्क्रियत्वेन व्याख्यात इति लिङ्गविपरिणामेनानुषङ्गो बोध्यः तथाच यथा गुणानां निष्क्रियत्वमपकृष्टपरिमाणशून्यत्वात् तथा कालस्यापि इदानीं गच्छतीत्यादिप्रतीतिषु इदानीं रथीतीत्यादिप्रतीतिवत् कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधाराधेयभावमवगाहते न तु समवायसम्बन्धावच्छिन्नमिति सकलमकलङ्कम् ॥ २६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य कृतायां कणादसूत्रविवृतौ पञ्चमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ॥ ॥

समाप्तश्चायं पञ्चमाध्यायः ।

बुद्धिपूर्व्वा वाक्यकृतिर्वेदे ॥ १ ॥
ब्राह्मणे संज्ञाकर्म्म सिद्धिलिङ्गम् ॥ २ ॥
बुद्धिपूर्व्वो ददातिः ॥ ३ ॥

सन्मतः कुमुदज्ञानिगुणनिहत् श्यामलः शशी ।
उदेतु कोऽपि हृदयाकाशे मम तमोहरन् ॥

"अथातोधर्म्मं व्याख्यास्यामः" इति सूत्रेण प्रतिज्ञातं परीक्षारूपं धर्म्मस्य निरूपणमिदानीमारभमाणो धर्म्मस्य वेदप्रमाणकतया वेदस्य प्रामाण्योपपादकं गुणजन्यत्वं साधयति ।

वेदे इति सप्तम्यर्थाघटकत्वं तस्य वाक्यकृतावन्वयः वाक्यरूपा या कृतिः कार्य्यमित्यर्थः एतेन मीमांसकाभिमतं शब्दनित्यत्वं निराकृतम्, वेदघटकं यद्वाक्यरूपं कार्य्यं तद्बुद्धिपूर्व्वं स्वार्थविषयकयथार्थज्ञानरूपगुणजन्यं प्रमाणशब्दत्वात् महाभारताद्यन्तर्गतवाक्यवदित्यनुमानाकारः वेदत्वञ्च शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणागम्यार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम् ऋग्यजुःसामाथर्व्वान्यतमत्वं वा ॥ १ ॥

इतोऽपि बुद्धिपूर्व्वकाणि वेदवाक्यानीत्याह ।

ब्राह्मणे वेदभागविशेषे यत् संज्ञाकर्म संज्ञारूपं कार्य्यं तत् सिद्धिलिङ्गं संज्ञाकर्तुर्वाक्यार्थबोधस्य लिङ्गम्, यथा लोके लम्बकर्णादिनामकरणं कर्तुस्तदर्थबोधस्य लिङ्गमिति ॥ २ ॥

प्रकारान्तरेण दर्शयति ।

"अमावास्यायां पितृभ्यो दद्यात्" इत्यादौ यद्यागप्रति

तथा प्रतिग्रहः ॥ ४ ॥
आत्मान्तरगुणानामात्मान्तरेऽकारणत्वात्॥५॥

पादनं तद्दानेऽसाधनत्वाज्ज्ञानाधीनमिति ददातिरिति धातुबोधकस्य तदर्थपरत्वम् ॥ ३ ॥

अन्यदपि दर्शयति।

प्रतिग्रहपदेन तद्घटितवाक्यमुपलक्षयति "याजनाध्यापनप्रतिग्रहैर्ब्राह्मणोधनमर्জ्जयेत्" इत्यादिवाक्यं वक्तुस्तदर्थज्ञानं साधयति यद्यपि प्रथमसूत्रेणैतत् सर्व्वं गतार्थं तथापि कतिपयधर्म्मप्रदर्शनार्थमेतावानारम्भः ॥ ४ ॥

धर्म्मादेः सामानाधिकरण्येन स्वर्गादिसाधनत्वं दर्शयति।

आत्मान्तरस्य गुणानां पुण्यपापानामात्मान्तरे अकारणत्वात् स्वर्गादिफलस्येति शेषः "आत्मदेशितं फलमनुष्ठातरि" इति जैमिनिर्यत्तन्त्रोक्तं सूत्रशेषे पूरणीयमन्यथा पञ्चम्या अन्वयानुपपत्तेरिति तथा च यागहिंसादिकार्य्याणां धर्म्माधर्म्मौ प्रति फलीभूतसुखदुःखे प्रति च स्वानुकूलकृतिमत्त्वसम्बन्धेन हेतुता धर्म्माधर्म्मयोश्च सुखदुःखे प्रति समवायेनैवेतिभावः, न च गयाश्राद्धादितः पितृगतं पुत्रेष्टादितः पुत्रगतं फलं न स्यात् तयोः कर्म्मकर्त्तृत्वाभावादिति वाच्यं कारणतावच्छेदकसंसर्गघटककृतिमत्त्वस्य फलभागितयोद्देश्यत्वसम्बन्धेन विवक्षितत्वात् निष्कामकृतकर्म्मणोपि मोक्षरूपफलभागितया उद्देश्यत्वं कर्त्तरि निष्प्रत्यूहमेव, आत्मपुत्रेष्टादिस्थले फलभागितयोद्देश्यत्वं न कर्त्तुः किन्तु पितापुत्रयोरिति न काप्यनुपपत्तिरेवमन्यत्रापूह्यम्। केचित्तु "आत्मदेशितं फलमनुष्ठातरि" रेतत्सूत्रं; आद्धा-

तद्दुष्टभोजने न विद्यते ॥ ६ ॥
दुष्टं हिंसायाम् ॥ ७ ॥
तस्य समभिव्याहारतोदोषः ॥ ८ ॥

दिफलबोधकवाक्यन्तु तदपवादकमित्याहुः वृत्तिस्तु पित्तलघ्नादिफलं न श्राद्धादेः किन्तु तत्र भोजनादिना लघ्नानां ब्राह्मणानामाशीर्वचनस्यैव, विषहारकमन्त्रस्य विषहरणवत्, श्राद्धादेः फलन्तु भोज्यभोजनशक्त्यादिरूपं कर्त्तुरेव तस्य निष्कामत्वे मोक्षस्यैव फलत्वमित्याहुः कर्त्तुर्मुक्तत्व इव उद्देश्यस्य मुक्तत्वेऽपि कर्म्म फलं न जनयतीति विभावनीयम् ॥ ५ ॥

सम्यगनुष्ठितश्राद्धादिकर्म्मभ्य एव धर्म्मरूपं फलं भवति नान्यथेत्याह ।

तत् साङ्गश्राद्धादिफलं निमन्त्रितदुष्टब्राह्मणभोजनस्थले न भवति तत्र कर्म्मणो यथाविध्यनिष्पत्तेरित्यर्थः ॥ ६ ॥

दुष्टाः के इत्याकाङ्क्षायामाह ।

हिंसापदं निषिद्धकर्म्ममात्रपरम् तथाच निषिद्धकर्म्मणि व्यासक्तं ब्राह्मणं दुष्टं विद्यादित्यर्थः ॥ ७ ॥

तादृशब्राह्मणसंसर्गात् पापमपि भवतीत्याह ।

तस्य निषिद्धकर्म्मासक्तब्राह्मणस्य समभिव्याहारतः संसर्गात् दोषः पापं भवतीत्यर्थः संसर्गश्च यौनमौखशौचादिर्नानाविधः तस्य लघुत्वे पापस्य लघुत्वं गुरुत्वे तु पापस्य गुरुत्वमिति विशेषः ॥ ८ ॥

तददुष्टे न विद्यते ॥ ९ ॥

पुनर्विशिष्टे प्रवृत्तिः ॥ १० ॥

समे हीने वा प्रवृत्तिः ॥ ११ ॥

एतेन हीनसमविशिष्टधार्म्मिकेभ्यः परस्वादानं व्याख्यातम् ॥ १२ ॥

निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु न दोष इत्यर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह ।

तदिति बुद्धिस्थं पापं परामृशति निर्दोषब्राह्मणसंसर्गे तु पापं न भवतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

ननु यत्र दुष्टब्राह्मणेन श्राद्धादिकं सम्पादितं तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत्राह ।

पुनर्विशिष्टे अदुष्टब्राह्मणादिद्वारा श्राद्धादिसम्पादने प्रवृत्तिर्विधेया पूर्व्वकृतं श्राद्धन्तु प्रायेणमेवेतिभावः ॥१०॥

ननु यत्र सापेक्षया उत्कृष्टो ब्राह्मणो न लभ्यते तत्र किं कर्त्तव्यमित्यत्राह ।

समे श्राद्धकर्त्तृतुल्ये, हीने स्वापेक्षया न्यूने वा अदुष्टे ब्राह्मणे प्रवृत्तिः तेन श्राद्धं सम्पादनीयम्, दुष्टास्तु सर्व्वथैव त्याज्या इति भावः ॥ ११ ॥

श्राद्धदानादौ अपादानस्य सादृगुण्यादपि सम्प्रदानस्य धर्म्मविशेषो भवतीत्याह ।

एतेन दानस्थलीयन्यायेन परस्वादानं प्रतिग्रहोऽपि व्याख्यातम् उक्तप्रायमेव तथाच न्यूनसमविशिष्टेभ्यः प्रतिग्रहः कर्त्तव्यस्थलेऽपि फलतारतम्यं नतु कदाचिददुष्टादिति

तथा विरुद्धानां त्यागः ॥ १३ ॥

हीने वरे त्यागः ॥ १४ ॥

समे आत्मत्यागः परत्यागोवा ॥ १५ ॥

समुदितार्थः। परस्मात् स्वस्य धनस्यादानं नतु परस्यादानं चौर्यादिना परधनस्य ग्रहणं तस्य निषिद्धत्वात्, वृत्तिकारैस्तु प्राणसंशयादिसमये चौर्यस्यापि कर्त्तव्यताबोधकमिदं सूत्रमित्युक्तमिति ॥ १२ ॥

कानिचिन्निन्दितकर्म्मण्यपि पापं नोत्पादयन्तीत्याह।

विरुद्धानां हन्तुमुद्यतानां त्यागो वधस्तथा न निषिद्ध इत्यर्थः "आततायिनमायान्तं हन्यादेवाविचारयन्" इति वचनात् ॥ १३ ॥

तत्रापि विशेषमाह।

हीने स्वापेक्षया हीनवर्णे परे शत्रौ त्यागो वध इत्यर्थः ॥ १४ ॥

अहीने शत्रौ किं कर्त्तव्यमित्यत्राह।

समे स्वसमानवर्णे समगुणे च परे इत्यनुषज्यनीयम् आत्मत्यागः आत्मावसादः, कर्त्तव्यः तत्रापि ताडयपरो यदि पुत्रादिसहितं तं हन्तुमुद्यतस्तदा समस्यापि वधः कार्य्य इति। यद्वा,

"अग्निदोगरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापहा।

क्षेत्रदारापहारी च षडेते आततायिनः" ॥

इति वचनोक्तानामाततायिनां धनक्षेत्राद्यपहारकेषु आत्मत्यागः आत्मधनादित्यागः; अग्निदादीनां हन्तुमुद्यतानां पुनर्वध इत्यर्थः ॥ १५ ॥

विशिष्टे आत्मत्यागः इति ॥ १६ ॥

स्वापेक्षया उत्तमवर्णे गुणाधिके आततायिनि किं कर्त्तव्यमित्यत्राह ।

विशिष्टे स्वापेक्षया उत्तमवर्णे गुणाधिके च वैरिणि आत्मत्यागः आत्मावसाद एव कार्य्यो नतु विद्यागुणसम्पन्नब्राह्मणस्य वैरिणोवध इत्यर्थः । न च

"गुरुं वा बालवृद्धं वा ब्राह्मणं वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्तं हन्या देवाविचारयन्" ॥

इति वचनेन विरोध इति वाच्यं तस्य कैमुतिकन्यायोपष्टम्भकतया मिताक्षराकारैर्व्याख्यातत्वात्, अतएव "यापमेवाश्रयेदस्मान् हत्वैतानाततायिनः" इति भगवद्गीतावचनमपि संगच्छते, पूर्वसूत्रे समे इति द्वयो ब्राह्मणत्वे इतिबोध्यं तत्रापि परत्यागो वेति पारिभाषिकबधपरम् ।

"वपनं द्रविणादानं स्थानान्निर्यापणं तथा ।
एषहि ब्रह्मबन्धूनां बधोनान्योऽस्ति दैहिकः" ॥

इतिवचनादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् आह्निकसमाप्तिसूचनायेतिकारः ॥ १६ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य कृतायां कणादसूत्रविवृतौ षष्ठाध्यायस्य प्रथमाह्निकम् ॥*॥

दृष्टादृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोजनमभ्युदयाय ॥ १ ॥

इदानीं विशेषतो धर्म्मपरीक्षार्थं कर्म्मफलं विवेचयति। दृष्टादृष्टानि प्रयोजनानि येषां कर्म्मणां तन्मध्ये दृष्टाभावे दृष्टप्रयोजनाभावे अभ्युदयाय स्वर्गाय स्वर्गफलकं यत् प्रयोजनं धर्म्मरूपं तदेव कल्पनीयम्। दृष्टप्रयोजनानि कर्षणबीजवपनदोहनपचनादीनि, अदृष्टप्रयोजनानि यागदानहोमार्च्चनादीनि, यागादीनां दृष्टप्रयोजनासम्भवात्। न च यागादौ दृष्टं दुःखमेव फलम्, तस्य प्रयोजनत्वाभावने यागादेरनुष्ठानापत्तेः, नापि पूजाख्यातिरूपं दृष्टं फलम्, तदप्रेप्सुभिरपि यागाद्याचरणात्, नापि यागादीनां निष्फलत्वम्, सर्व्वेषां परलोकार्थिनां तेषु प्रवृत्त्यनुपपत्तेः। न च केनचित् स्वर्गफलकतया यागादिकं प्रकल्प्य परप्रतारणार्थं स्वयमनुष्ठाय धन्विता लोका यागादिषु प्रवर्त्तन्ते वस्तुतो यागादिकर्म्माणि निष्फलान्येवेति वाच्यं परप्रतारणार्थं बद्धवित्तव्ययायाससाध्ययागाद्यनुष्ठानस्यासम्भवात् क एवं लोकोत्तरः यः परप्रतारणामात्रार्थं बद्धवित्तव्ययायासोपवासादिनात्मानमवसादयेत् तस्मात् स्वर्गादिफलमवश्यं यागादेरङ्गीकार्य्यम्, तज्जनकत्वाच्चाश्रुविनाशिनां कर्म्मणां न सम्भवतीति तद्द्वारीभूतं श्रुततापूर्व्वमवश्यं कल्पनीयमिति संक्षेपः ॥ १ ॥

अभिषेचनोपवासब्रह्मचर्य्यगुरुकुलवासवानप्र-
स्थयज्ञदानप्रोक्षणदिङ्नक्षत्रमन्त्रकालनियमाश्च-
दृष्टाय ॥ २ ॥

चातुराश्रम्यमुपधा अनुपधाश्च ॥ ३ ॥

भावदोषउपधाऽदोषोऽनुपधा ॥ ४ ॥

तत्रादृष्टफलकानि कानिचित्कर्म्माणि प्रदर्शयति ।

एतानि कर्म्माणि अदृष्टाय अदृष्टजनकानि । तत्र अभिषेचनमभिषेकोराज्ञाम्, उपवासः शिवरात्र्युपवा-सादिः, ब्रह्मचर्य्यमष्टविधमैथुनादिवर्জ্জনम्, गुरुकुलवासो ब्रह्मचारिणां वेदाध्ययनाद्यर्थः, वानप्रस्थं वयः शेषे वन प्रस्थितानां पुटपाकादिकर्म्म यज्ञोराजसूयादिः, दान-माषाढ्यादौ, प्रोक्षणं व्रीहिपशवादीनाम्, दिक् प्राङ्मुख-भोजनादि, नक्षत्रं मघाश्राद्धादिः मन्त्रः प्रणवगायत्र्यादि जपः, कालः चातुर्मास्यव्रतादिः, नियमाः शौचसन्तोषतपः-स्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि, चकारादनुक्तानि औतरात्र्या-न्यपि ॥ २ ॥

प्रसङ्गादधर्म्मालक्षादृष्टसाधनमप्याह ।

ब्रह्मचारिगृहिवानप्रस्थभिक्षुरूपेषु चतुर्षु आश्रमेषु विहितं यत्कर्म्म तत् चातुराश्रम्यं पूर्वसूत्रमितिशेषः । उपधा भावदोषाः अनुपधा भावादोषाश्च धर्म्माधर्म्म-साधनानीत्यर्थः ॥ ३ ॥

उपधादिलक्षणमाह ।

कामक्रोधलोभमोहमदमात्सर्य्यादयो भावदोषा उपधाः,

यदिष्टरूपरसगन्धस्पर्शं प्रोक्षितमभ्युक्षितञ्च तच्छुचि॥ ५ ॥

अशुचीति शुचिप्रतिषेधः ॥ ६ ॥

अर्थान्तरञ्च ॥ ७ ॥

अयतस्य शुचिभोजनादभ्युदयो न विद्यते नि-

नञ्शब्दवाच्याः अज्ञाऽप्रमादानालस्यमनःप्रसादादयोऽदोषा अनुपधाशब्दवाच्या इत्यर्थः ॥ ४ ॥

अनुपधाशब्देन शुचयेऽपि बोध्यते किं तत् शुचीत्याह।

दृष्टा श्रुतिस्मृतिविहिता रूपरसगन्धस्पर्शा यत्र द्रव्ये तत् यथा सोमक्रयादावारुण्यादि, प्रोक्षितं मन्त्रेण जलसिक्तम्, अभ्युक्षितं तूष्णीं जलसिक्तं चकारात् वाक्प्रयुक्त-याजनादिलब्धमूल्यक्रीतादीनां संग्रहः ॥ ५ ॥

एतद्विपरीतमशुचीत्याह।

शुचिप्रतिषेधः शुचिभिन्नमित्यर्थः, तच्च अविहितरूपादिमदप्रोक्षितानभ्युक्षितान्यायोपार्जितवित्तादि ॥ ६ ॥

अन्यदप्यशुचीत्याह।

अर्थान्तरं वस्त्वन्तरं चकारः पूर्वोक्तसमुच्चायकः तथाच शुचिद्रव्यमपि वाग्दुष्टं भावदुष्टञ्चेत्यशुचीत्यर्थः ॥ ७ ॥

शुचिद्रव्यभक्षणं यमसङ्कृतं धर्मं तदसङ्कृतञ्चाधर्मं जनयतीत्याह।

अयतस्य पाणिपादप्रक्षालनाचमनादिरहितस्य शुचिद्रव्यभक्षणात् अभ्युदयस्यजनकसुकृतापूर्व्वम् आयुर्घृतमितिवत् न विद्यते न भवति नियमाभावात् यमरूपसङ्कारिविरहात्, संयतस्य तु भवेदेव सुकृतमित्याह विद्यते वेति

यमाभावात् विद्यते वाऽर्थान्तरत्वाद्यमस्य ॥८॥

असति चाभावात् ॥ ९ ॥

सुखाद्रागः ॥ १० ॥

तन्मयत्वाच्च ॥ ११ ॥

भवत्येवेत्यर्थः "वा स्याद्विकल्पोपमयोरेवार्थे वा समुच्चये" इत्यमरकोषात् यमस्यार्थान्तरत्वात् सहकारित्वात् तथाच यमसहितं शुचिभोजनं धर्म्मं जनयति तद्रहितन्तु पापं जनयतीतिभावः ॥ ८॥

नन्वेवं यमसहितमशुचिभोजनं धर्म्मजनकं नवेत्यत्राह।

असति अप्रशस्ते "सत्ये साधौ विद्यमाने प्रशस्तेऽभ्यर्हिते च सत्" इति कोषात् अशुचिद्रव्यभक्षणे इति यावत् अभावात् अभ्युदयसाधनस्य धर्म्मस्याभावात् तथाच निन्दितत्वेनाशुचिद्रव्यभोजनं यमसहकृतमपि धर्म्मं न जनयति किन्त्वधर्म्ममेवेतिभावः ॥ ९ ॥

दोषस्यापि धर्म्माधर्म्मकारणत्वात् तत्कारणं दर्शयति।

सुखात् सुखभोगादनन्तरं तत्साधने स्रक्चन्दनवनितादौ राग इच्छा भवतीतिशेषः एवं दुःखभोगानन्तरमपि तत्साधनेऽहिकण्टकादौ द्वेषो जायते इति बोध्यं मोहोऽपि रागद्वेषकारणमिति रागद्वेषद्वारा मोहोऽपि प्रवर्त्तक इति रागद्वेषमोहास्त्रय एव दोषाः धर्म्माधर्म्मयोः सहकारिकारणानि तदुक्तं गौतमीये "प्रवर्त्तनालक्षणा दोषाः" इति "तन्त्रैराश्यं रागद्वेषमोहार्थान्तरभावात्" "तेषां मोहः पापीयान्ना मूढ्ढेतरोत् पत्तेः" इति च ॥ १० ॥

योजकान्तरमाह।

अदृष्टाच्च ॥ १२ ॥

जातिविशेषाच्च ॥ १३ ॥

इच्छाद्वेषपूर्विका धर्माधर्मप्रवृत्तिः ॥ १४ ॥

तन्मयत्वात् विषयभोगाभ्यासजनितदृढतरसंस्काराच्च रागादयोभवन्तीत्यर्थः ॥ ११ ॥

कारणान्तरमपि दर्शयति ।

अदृष्टविशेषात् जन्मान्तरकृतादृष्टविशेषात् कस्यचित् कस्मिंश्चिदनुरागोद्वेषो वा भवति यथा दमयन्त्यादेर्नलादौ, यथा वा दुर्योधनादेर्भीमादौ तदुक्तं "जन्मान्तराधिगतकर्मविपाकजन्मैवोन्मीलति क्वचन कस्य च नानुरागः" इति ॥ १२ ॥

अन्यदप्याह ।

जातिविशेषात् मनुष्यजातीयानामन्नादौ उष्ट्रादिजातीयानां कण्टकादौ रागः नकुलजातीयानां भुजङ्गमे अहिनजातीयानां तुरङ्गमे द्वेषश्च जातिकृत एव, यद्यप्यदृष्टमेव जातिद्वारा रागाद्युत्पादकं तथापि साक्षान्निमित्तकत्वं जातेरेवेति ॥ १३ ॥

रागादेर्धर्माधर्मोत्पादने बीजमाह ।

धर्माधर्मौ तज्जनकयागहिंसादिकर्मणो उपचारात् तत्र या प्रवृत्तिः इच्छाद्वेषपूर्विका इच्छाद्वेषजन्या तथाच रागाद्ययागादौ प्रवृत्तिस्ततो यागादिना धर्मो जायते तथा द्वेषाद्धिंसायां प्रवृत्तिस्ततोहिंसादिनाऽधर्मो भवतीति रागादेः प्रवृत्तिद्वारकमेव धर्मादिजनकत्वमिति औलू-

तत्संयोगोविभागः ॥ १५ ॥
आत्मकर्म्मसु मोक्षो व्याख्यातः ॥ १६ ॥

र्मिकाभिप्रायेणेदं तेन रागद्वेषादिकं विनाऽपि आकस्मिकगङ्गाजलसंसर्गादिना धर्म्मादिजननेऽपि न क्षतिरिति ॥ १४ ॥

धर्म्माधर्म्मयोः कार्य्यं प्रेत्यभावमाह ।

तत्संयोगः ताभ्यां जनितः संयोगः सम्बन्धः अर्थात् अपूर्व्वशरीरप्राणयोराद्यः संयोगः जन्मेति यावत् एवं विभागः शरीरचरमप्राणसंयोगध्वंसः मरणमिति यावत् तदपि धर्म्माधर्म्माधीनमेव तदेवं धर्म्माधर्म्माधीनो जन्ममरणप्रवाहः प्रेत्यभावः स एव पुंसां बन्धलक्षणः तस्य चाजरच्छरीरभाव इति नामान्तरमार्गमे प्रसिद्धम्, तदुक्तं गौतमीये "पुनरुत्पत्तिः प्रेत्यभावः" इति ॥ १५ ॥

नन्वेवमनादिरयं प्रेत्यभावः पुरुषं किं न जहातीत्यत्राह ।

आत्मकर्म्मसु श्रवणमनननिदिध्यासनात्मसाक्षात्कारेषु सत्सु मोक्षो व्याख्यातः आगमेऽभिहितः । तत्र आत्मतत्त्वसाक्षात्कारेणापहृते मोहात्मके देहाद्यात्माभेदविषयके मिथ्याज्ञाने रागद्वेषलक्षणस्य दोषस्यापायो भवति ततः प्रवृत्तेर्धर्म्माधर्म्मालिकायाश्चोच्छेदस्तदभावाच्चापूर्व्वशरीराद्यप्राणसंयोगरूपजन्मोच्छेदस्तत आत्यन्तिकतापत्रयविनाशो भवतीति स एव मोक्षस्तत्र मननशास्त्रमिदं परम्परयोपयुज्यते इति तथाच गौतमीयं सूत्रं "दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः" इति, अधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ॥ १६ ॥

उक्ता गुणाः ॥ १ ॥

पृथिव्यादिरूपरसगन्धस्पर्शा द्रव्यानित्यत्वाद-नित्याश्च ॥ २ ॥

एतेन नित्येषु नित्यत्वमुक्तम् ॥ ३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-कृतायां कणादसूत्रविवृतौ षष्ठाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं षष्ठाध्यायः ।

तदीयसूत्रसंहतिं विवृण्वतामधीमताम् ।
अभाय सन्तु सन्ततं कणादपादरेणवः ॥

सप्तमे गुणान् परीचिचिषुस्तदुद्देशलक्षणे स्मारयति । गुणा उक्ता उद्दिष्टा लक्षिताश्चेत्यर्थः ॥ १ ॥

रूपादीनाञ्चतुर्णां यथासम्भवमनित्यत्वमभिधत्ते ।

पृथिव्या रूपरसगन्धस्पर्शाः, जलस्य रूपरसस्पर्शाः, तेजसो रूपस्पर्शौ, वायोः स्पर्शः, एतेषामनित्याश्रितानामनित्यत्वम् आश्रयनाशनाश्यत्वात्, चकारादेकत्वैकपृथक्त्व परिमितिगुरुत्वसांसिद्धिकद्रवत्वस्नेहानां संग्रहः, तेऽपि अनित्यगता अनित्या एवेत्यर्थः ॥ २ ॥

ननु नित्यगता रूपादयः किमनित्या नित्या वेत्यत्राह ।

एतेन आश्रयानित्यत्वहेतुकानित्यत्वकथनेन नित्येषु आश्रयेषु रूपादीनां नित्यत्वमुक्तमुक्तप्रायमर्थायातत्वादित्यर्थः । नित्येष्वनित्यत्वमिति वृत्तिकारसम्मतः पाठः, तन्मते नित्येषु पार्थिवपरमाणुषु रूपादीनामनित्यत्वमग्निसंयोगनाश्यत्वादित्यर्थः, किन्तु तादृशपाठे एतेनेति उक्तमिति च सङ्गतं न भवतीति ध्येयम् ॥ ३ ॥

अप्सु तेजसि वायौ च नित्या द्रव्यनित्यत्वात् ॥ ४ ॥

अनित्येष्वनित्या द्रव्यानित्यत्वात् ॥ ५ ॥

कारणगुणपूर्व्वकाः पृथिव्यां पाकजाः ॥ ६ ॥

ननु पार्थिवपरमाणुगतानां रूपादीनामग्निसंयोगनाश्यत्वात् कथं नित्येष्विति सामान्यत उक्तमतो नित्यानि विशेषयति ।

न खलु नित्यपृथिवीगता रूपादयोनित्याः किन्तु नित्यजलतेजोवायुगता एव ते नित्याः पूर्व्वसूत्रे उक्ता इत्यर्थः ॥ ४ ॥

ननु रूपादिभिन्ना अनित्यगता गुणाः किं नित्यारब्धाश्च संयोगादिकमपि नित्यं स्यादित्यत आह ।

अनित्येषु ये गुणा वर्त्तन्ते ते सर्व्व एवानित्या आश्रयानित्यत्वात्, तथाचानित्येषु नित्या गुणा न सन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु रूपरसगन्धस्पर्शाः किमसमवायिकारणका इत्याकाङ्क्षायामाह ।

रूपरसगन्धस्पर्शाः अवयवगता" इति विवक्षणीयं कारणगुणपूर्व्वकाः स्वाश्रयस्य यानि कारणानि अवयवा इति यावत् तेषां ये गुणाः स्वसजातीयगुणाः तेभ्यः प्रादुर्भवन्तीत्यर्थः तथा चावयविवृत्तिरूपरसगन्धस्पर्शानामसमवायिकारणानि अवयवगता रूपरसगन्धस्पर्शास्तेषां समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वन्तु स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनेतिबोध्यम्, ननु श्यामघटादौ बलवदग्निसंयोगानन्तरं

कथं रक्ताद्युत्पत्तिरित्यत उक्तं पृथिव्यां पाकजा इति अपीतिशेषः तथाच पृथिव्यां रूपरसगन्धस्पर्शाः पाकजा अपि, पाकस्तु रूपादिपरावृत्तिफलकविजातीयतेजः-संयोगः, सोपि रूपादेरसमवायिकारणमवति, तत्र च परमाणावेव पाकाद्रूपादिपरावृत्तिर्नावयविनीति पीलुपाकवादिनः, तन्मते विजातीयाग्निसंयोगादारम्भकसंयोगनाशेन द्व्यणुकपर्य्यन्तावयविनाशे सति परमाणौ रक्ताद्युत्पत्तिस्ततोविजातीयाग्निसंयोगादारम्भकसंयोगानुगुणक्रियाद्युत्पत्तारम्भकसंयोगादिक्रमेण पुनर्द्व्यणुकादिमहावयविपर्य्यन्तानामुत्पत्तिर्भवतीति। पिठरपाकवादिनस्तु अवयविनां सच्छिद्रतया विजातीयाग्निसंयोगात् तेषामपि रूपादिपरावृत्तिर्भवति नतु तत्रावयविनां नाशः प्रत्यभिज्ञाविरोधादित्याहुः। अत्र च पाकप्रक्रिया ग्रन्थगौरवभिया परित्यक्ताऽन्यत्रानुसन्धेया। ये तु नीलरूपादिव्यक्तय एकैका एव नित्या इत्याहुस्तन्मते नीलरूपं नष्टं श्यामरूपमुत्पन्नमित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोरनुपपत्तिः समवायस्यैकस्य नित्यतया तद्विषयता तयोरुपपत्तेरसम्भवात् अन्यथा घटादीनामपि नित्यत्वमेकत्वञ्चापद्येत, घटस्य रूपमिति भेदप्रत्ययात् गुणगुणिनोर्नाभेदः नीलपीतादिनानातन्तुद्वारब्धे पटादौ चित्ररूपमेव जायते तादृशपटस्य नीरूपत्वे तच्चाक्षुषानुपपत्तेः, नव्यास्तु तत्र पटे तत्तदवयवावच्छेदेन नानैव रूपाणि भवन्ति। अत एव

"लोहितो यस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोदृष उच्यते" ॥

एकद्रव्यत्वात् ॥ ७ ॥

अणोर्महतश्चोपलब्ध्यनुपलब्धी नित्ये व्याख्याते ॥ ८ ॥

इत्यादिकं सङ्गच्छते इत्याऽऽः, रसगन्धयोस्तु न चित्रत्वं मानारम्भादिमदवयवारब्धानामवयविनां नीरसत्वादिस्वीकारेऽपि चित्रत्वभावात्, चित्रसर्गस्तु रूपस्थलीययुक्त्या स्वीकरणीय एवेति संक्षेपः ॥ ६ ॥

ननु कारणगुणानां कार्य्येऽसत्वात् कथं कार्य्यगुणजनकत्वं वैयधिकरण्यादित्याशङ्क्याहाह ।

एकं द्रव्यमधिकरणं यस्य तत्त्वात् सामानाधिकरण्यादित्यर्थः, तथाच कारणगुणानां साक्षात्समवायसम्बन्धेन कार्य्येऽसत्त्वेऽपि स्वसमवायिसमवायरूपसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन कार्य्ये सत्त्वात्तद्गुणजनकत्वं नानुपपन्नमितिभावः ॥ ७ ॥

संख्यायां बहुत्वादिविप्रतिपत्तिकत्वेन क्रमसुल्लङ्घ्य प्रथमं श्लोकटाङ्कन्यायेन परिमाणपरीक्षामारभते ।

उपलब्ध्यनुपलब्धी इति द्वन्द्वसमासेऽल्पस्वरत्वादुपलब्धिशब्दस्य पूर्वनिपातः तेन महत उपलब्धिः अणोश्चानुपलब्धिरिति द्वन्द्वक्रमेणैवान्वयः, नित्ये नित्यप्रतिपादके चतुर्थाध्याये व्याख्याते कथिते इत्यर्थः, मानव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्चाणु महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति चतुर्विधम्, तत्राणुपरिमाणं परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति, तत्रापि परमाणावणुपरिमाणं परमं विभु चतुर्थ्ये महत्परिमाणं परमं त्रसरेण्वादिमहावयविपर्य्यन्तद्रव्येषु अवान्तरजन्यमहत्परिमाणम् ॥ ८ ॥

कारणबहुत्वाच्च ॥ ९ ॥

अतोविपरीतमणु ॥ १० ॥

अणु महदिति तस्मिन् विशेषभावात् विशेषा-

जन्यमहत्परिमाणस्यासमवायिकारणं दर्शयति।

कारणस्य स्वाश्रयसमवायिकारणस्य यद्बहुत्वं तस्माद्-समवायिकारणात् जन्यमहत्परिमाणं जायते इतिशेषः, चकारात् प्रचयमहत्परिमाणयोः संग्रहः त्रसरेणुमहत्परिमाणं प्रति द्व्यणुकगतं नित्यरूपं बहुत्वमसमवायिकारणं यत्र तूलकपिण्डाभ्यां प्रचयवद्भ्यां तूलकपिण्डान्तरमारब्धं तत्र शिथिलाख्यसंयोगरूपः प्रचयस्तद्भावयविपरिमाणस्यासमवायिकारणम्, घटादिगतमहत्परिमाणे तु कपालादिगतं महत्परिमाणसमवायिकारणमित्यर्थः॥ ९ ॥

अणुपरिमाणमाह।

अतो महत्परिमाणाद्विपरीतं वैधर्म्म्यवदणुपरिमाणम्, वैधर्म्म्यञ्च लौकिकप्रत्यक्षाविषयत्वं कारणबहुत्वादजन्यत्वञ्च तथाच परमाणौ द्व्यणुके चाणुपरिमाणं वर्त्तते तस्य प्रत्यक्षं न भवति, परमाणुपरिमाणन्तु नित्यं द्व्यणुकपरिमाणन्तु परमाणुगतद्वित्वसंख्याजन्यम्, एवमणुत्वरूपा परिमाणगता जातिरपि वैधर्म्म्यं बोध्यम् ॥ १० ॥

ननु विल्वादामलकमणु गुञ्जाफलादामलकं महदित्यादिप्रत्ययात् महत्परिमाणेऽपि प्रत्यक्षविषयत्वमापेक्षिकमणुत्वञ्चास्तीति वैपरीत्यं कथमित्यत आह।

अणु महदिति प्रत्ययव्यवहारौ, तस्मिन् व्यवस्थिय-

भावाच्च ॥ ११ ॥

एककालत्वात् ॥ १२ ॥

दृष्टान्ताच्च ॥ १३ ॥

माणे परिमाणे, विशेषस्य अपकर्षस्य, भावात् सत्त्वात्, विशेषस्यापकर्षस्याभावादसत्त्वाद्धेतोः इत्यर्थः, अत्रापकर्षाभावेन उत्कर्षोविवक्षितस्तथाच बिल्वादामलकमधिकतिप्रत्ययोव्यवहारश्च बिल्वपरिमाणादप्रकृष्टपरिमाणं विषयीकृत्य भवति, नतु वास्तविकाणुपरिमाणम्, एवं गुञ्जाफलादामलकं महदित्यादिप्रत्ययोव्यवहारश्च गुञ्जाफलपरिमाणापेक्षयोत्कृष्टमहत्परिमाणं विषयीकरोति उत्कर्षापकर्षौ च स्वरूपसम्बन्धविशेषावतिरिक्तौ वेत्यन्तदेतत् ॥ ११ ॥

ननु उत्कर्षापकर्षौ परस्परविरोधिनौ तत्कथमेकत्र तयोः समावेशः निम्बफलमपकृष्टं नारिकेलफलमुत्कृष्टमिति हि व्यवच्छिद्यते नहि निम्बफलमुत्कृष्टमित्यादिकः प्रत्ययोव्यवहारो वा प्रेक्षावतां येन तयोरविरोधः सम्भाव्येतेत्यत आह ।

एककालत्वात् एककालीनत्वात् विशेषतद्भावयोरुत्कर्षापकर्षव्यवहारयोरितिशेषः । अयमाशयः उत्कर्षापकर्षौ न विरुद्धौ एकत्राश्रये एकदैव द्वयोर्व्यवहारात् नहि क्षत्रियो ब्राह्मणादपकृष्टः वैश्याच्चोत्कृष्ट इत्यादिव्यवहारः शक्योऽपलपितुम् । निम्बफलादा पि स्वापेक्षया तिक्ततमादुत्कृष्टप्रत्ययो भवत्येवेति नोत्कर्षापकर्षयोर्विरोधः ॥ १२ ॥

ननूत्कर्षापकर्षयोर्द्रव्ये विरोधाभावेऽपि गुणादौ विरोधोऽस्त्येवेति कथमेकस्मिन् परिमाणे तयोः सम्भव इत्यत आह ।

अणुत्वमहत्त्वयोरणुत्वमहत्त्वाभावः कर्म्मगुणैर्व्याख्यातः ॥ १३ ॥

कर्म्मभिः कर्म्माणि गुणैश्च गुणा व्याख्याताः॥१५॥

अणुत्वमहत्त्वाभ्यां कर्म्मगुणांश्च व्याख्याताः ॥१६॥

शुक्लशुक्लतरशुक्लतमरक्तरक्ततररक्ततमादिरूपात् दृष्टान्तात् परिमाणेऽपि उत्कर्षापकर्षयोः सम्भवः नहि परिमाणस्योत्कर्षापकर्षावन्तरेण महन्महत्तरमहत्तमादिव्यवहारः कथमपि सङ्गच्छत इति ॥ १३ ॥

ननु अणुमहत्परिमाणयोरपि अणुमहत्परिमाणान्तरसापेक्षिकर्म्मास्ति तदेव द्व्यणुकात्परिमण्डलमणु कपालाद्घटोमहान् बिल्वादामलकमणु आमलकाद्बिल्वं महदित्याद्यप्रतीतेर्विषयइत्याशङ्क्यं निराकुर्वन्ति ।

कर्म्मगुणैरिति गुणपदं रूपादिगुणपरं नतु परिमाणपरं तथाच यथा रूपादौ रूपादयो न सन्ति एवं कर्म्मणि कर्म्माणि न सन्ति तथा परिमाणेऽपि परिमाणान्तरं न सम्भवति कार्य्यभावं प्रति द्रव्यस्य समवायिकारणत्वादिति ॥ १४ ॥

ननु कर्म्मसु कर्म्माणि रूपादिषु रूपादयश्च न सन्तीति यदुक्तं तत्कुत इत्याशङ्क्याहः।

कर्म्मभिरित्यनन्तरं शून्यानीति गुणैरित्यनन्तरं शून्यानीति च पूरणीयम्, कर्म्माणि न कर्म्मवन्ति गुणाश्च न गुणवन्त इति पूर्व्वमेव प्रतिपादितमित्यर्थः॥ १५ ॥

नन्वणूनि कर्म्माणि महान्ति कर्म्माणि अणवोगुणा

एतेन दीर्घत्वह्रस्वत्वे व्याख्याते ॥ १७ ॥

अनित्येऽनित्यम् ॥ १८ ॥

महान्तोगुणादित्यादिव्यवहारबलात् कर्म्मणि गुणे च अणुत्वं महत्त्वञ्च परिमाणं वेत्यतीत्यत आह ।

यथा गुणत्वमहत्त्वपरिमाणयो नाणुत्वमहत्त्वपरिमाणे तथा कर्म्मणि गुणेषु च न तदुभयम् उक्तव्यवहाराच्चापकर्षोत्कर्षविषयका एवेति ॥ १६ ॥

ह्रस्वत्वदीर्घत्वयोरप्यणुत्वमहत्त्वतुल्यतेत्याह ।

यथा अणुमहदितिव्यवहारसिद्धे अणुत्वमहत्त्वे तथा ह्रस्वं दीर्घमितिव्यवहारसिद्धे ह्रस्वत्वदीर्घत्वे एवमिदमस्माद् ह्रस्वमिदमस्माद्दीर्घमित्यादिप्रत्ययव्यवहारावप्यपकर्षोत्कर्षविषयकावेवेत्यर्थः ॥ १७ ॥

किं परिमाणमनित्यमित्यत्राह ।

परिमाणमनित्यं अनित्यमाश्रयविनाशादेव तन्नश्यतीत्यर्थः, नच घटादौ त्रिचतुरादिपरमाणुविश्लेषे तदुपचये वा परिमाणान्तरं प्रत्यक्षसिद्धं स एवायं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाश्च सत्त्वेन घटादेस्तत्राविनाशादितिवाच्यं परमाणुविश्लेषे तदुपचये वा द्व्यणुकनाशस्यावश्यकत्वेन तत्सरेणवाद्यन्तावयविपर्य्यन्तनाशस्याप्यावश्यकत्वात् नहि विनाशसामग्री प्रत्यभिज्ञाभिया कार्य्यं नार्ज्जयिष्यति, शरीरादाववयवोपचयेऽसमवायिकारणनाशस्यावश्यकत्वादवयविनाश आवश्यकः, नच पटाविनाशेऽपि तन्तुन्तरसंयोगात् कथं परिमाणाधिक्यमितिवाच्यं तत्रापि वेमादिभिघातेनासमवायिकारणतन्तुसंयोगनाशादेव पटनाश-

नित्ये नित्यम् ॥ १९ ॥
नित्यं परिमण्डलम् ॥ २० ॥
अविद्याच विद्यालिङ्गम् ॥ २१ ॥

स्वावयवकत्वात् किञ्च तन्त्वन्तरस्य तत्पटावयवत्वे पूर्व्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तन्तुरूपकारणाभावात् तत्तन्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परिमाणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत्, तस्मात्तत्र तन्त्वन्तरसंयोगे सति पूर्व्वपटनाशात्पटान्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्य्यम्, अवयविनः प्रत्यभिज्ञानन्तु साजात्येन सेवेयं दीपकलिकेत्यादिवत्। नच पूर्व्वतन्तव एव तन्त्वन्तरसहकारात् पूर्व्वपटे सत्येव पटान्तरमारभन्त इति वाच्यं मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधादिति संक्षेपः ॥ १८ ॥

नित्यगतपरिमाणस्य नित्यत्वमर्थायातमपि स्पष्टार्थमाह।

सुगमम् ॥ १९ ॥

ननु किं द्रव्यं नित्यं परिमाणाधिकरणञ्चेत्यत्राह।

परिमण्डलशब्दः परमाणुपरिमाणं तद्विशिष्टं परमाणुञ्च परिभाषया प्रतिपादयति परिमण्डलं परिमाण्डल्यपरिमाणविशिष्टं परमाणुरूपं द्रव्यं नित्यमिति न नित्यद्रव्यस्य दुर्भिज्ञतेत्यर्थः। तस्य नित्यत्वञ्च प्रागेव प्रतिपादितम् ॥ २० ॥

ननु परमाणुरूपं द्रव्यं कथमङ्गीकर्त्तव्यं तस्याप्रत्यक्षत्वात् त्रसरेण्वादिकन्तु प्रत्यक्षसिद्धं यद्द्रव्यं तदेवाङ्गीकरणीयमित्यत आह।

अविद्या यथा पृथिवी नित्या जलं नित्यमित्यादि-

विभवान्महानाकाशस्तथा चात्मा ॥ २२ ॥

तदभावादणु मनः ॥ २३ ॥

गुणैर्दिग् व्याख्याता ॥ २४ ॥

प्रतीतिरवयविविषयिणी विद्यायाः परमाणुविषयिण्याः पृथिवी नित्येति प्रमाया लिङ्गम्, सर्व्वत्र प्रमाया अप्रमापूर्व्वकत्वात् नहि कुत्रापि नित्यत्वमजानतः पृथिवी नित्येति भ्रमो भवितुमर्हति, एतच्चापाततः वस्तुतः परमाणुसिद्धिप्रकाशः प्राक् प्रदर्शित एवादरणीयः ॥२१॥

आकाशादावपि नित्यं परिमाणमस्तीत्याह ।

विभवात् सर्व्वमूर्त्तसंयोगादाकाशो महान् परममहत्परिमाणवान्, तच्च परिमाणं नित्यमाकाशस्य नित्यत्वात्, आकाशस्य सर्व्वमूर्त्तसंयोगाभावे नानादेशावच्छेदेन शब्दोत्पत्त्यसम्भवात् तत्तद्देशाकाशसंयोगस्य तत्तच्छब्दासमवायिकारणत्वात् एवमात्माऽपि नित्यपरममहत्परिमाणवान् वैभवात्, अदृष्टवदात्मसंयोगस्य सर्गाद्यकालीनपरमाणुकर्म्महेतुत्वादात्मवैभवमप्यावश्यकम् ॥ २२ ॥

नन्वात्मवन्मनोऽपि विभु ज्ञानाद्यसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वादिति तस्य महत्परिमाणं कुतो नोक्तमत आह ।

तस्य विभवस्याभावान्मनोऽणु न परममहत्परिमाणवदित्यर्थः, ज्ञानायौगपद्यनियामकतयाऽणुत्ववत एव मनसः सिद्धिर्वैभवसाधकप्रागुक्तानुमानस्य धर्म्मिग्राहकप्रमाणबाधितत्वादितिभावः ॥ २३ ॥

दिश्यपि नित्यपरिमाणमाह ।

गुणैः परत्वापरत्वासमवायिकारणैः तदाश्रयसंयोगैः

कारणे कालः ॥ २५ ॥

रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकादर्थान्तरमेकत्वम् ॥ ॥ १ ॥

दिक् व्याख्याता परममहत्त्वेनेतिशेषः तथाच दिशः परममहत्परिमाणं विना दूरान्तिकादिनानादेशैः सह युगपत्संयोगानामनुपपत्त्या युगपन्नानापरत्वापरत्वानामुत्पत्तिर्न सम्भवतीति दिशः परममहत्परिमाणमावश्यकमाश्रयस्य नित्यत्वात्तु तस्य नित्यत्वमिति भावः ॥ २४ ॥

कालस्यापि तथात्वमाह।

कारणे कालिकपरत्वापरत्वसमवायिकारणे प्रत्यासन्न इतिशेषः कालिकपरत्वापरत्वसमवायिकारणसंयुक्त इति तु स्फलितार्थः, काल इति महत्त्वेन व्याख्यात इति शेषः तथाच कालस्य परममहत्परिमाणं विना युगपन्नानादेशावस्थितनानापिण्डैः सह युगपत्संयोगानुत्पत्तौ युगपन्नानापिण्डेषु कालिकपरत्वापरत्वयोरुत्पत्तिर्न सम्भवतीत्यवश्यं कालस्य परममहत्परिमाणमङ्गीकार्यं तच्च नित्यं कालस्य नित्यत्वादितिभावः॥ २५ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ सप्तमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम्।

महत्त्वस्य संख्यादिप्रत्यक्षहेतुत्वात् परिमाणनिरूपणानन्तरमेव संख्यापृथक्त्वयो र्निरूपणमारभते।

एकत्वम् अर्थान्तरं रूपादिभ्यो भिन्नं मतु रूपादि-

तथा पृथक्त्वम् ॥ २ ॥

स्वरूपम्, एकत्वपदं सङ्ख्यादिपञ्चकोपलक्षकं गगनमेकं काल एक इत्यादिप्रतीतिविषयो रूपादिभिन्नो गुणोऽवश्यमङ्गीकार्य्यः गगनादिषु रूपरसगन्धस्पर्शव्यतिरेकात् रूपादीनामभावादित्यर्थः, नचैकं सामान्यमेकोविशेषः एकः समवायः एकोऽभाव इत्यादीप्रतीतेः का गतिरिति वाच्यं तत्तानायत्ता धीविशेषविषयत्वरूपस्यैकत्वस्य भानाङ्गीकारादधिकमन्यत्रानुसन्धेयम् ॥ १ ॥

पृथक्त्वगुणस्य संख्यातुल्यत्वमाह ।

पृथक्त्वमपि संख्यावद्गुणान्तरमेव तत्रैकपृथक्त्वम् एकत्वसंख्यातुल्यं द्विपृथक्त्वादिकञ्च द्वित्वादिसंख्यातुल्यमिति, नच घटः पटात् पृथगन्योभिन्न इत्यादिप्रतीतीनां समानविषकत्वानुभवादन्योन्याभाव एव पृथक्त्वं मतु गुणान्तरमिति वाच्यं नञ्शब्दस्येव पृथक्शब्दस्याप्यव्ययतया भेदार्थकतया च अस्मात् पृथक् इदमिदं नेति प्रतीत्यो र्वैलक्षण्यानुपपत्तेः नचान्यादिशब्दवत् पृथक्शब्दस्यापि भेदविशिष्ट एव शक्तिरिति वाच्यं गौरवापत्तेरन्यादिशब्दस्य नानार्थे भेदान्वयानुपपत्त्या विशिष्टे शक्तिस्वीकारेऽपि पृथक्शब्दस्याव्ययतया भेदान्वयस्यावेन विशिष्टशक्तिस्वीकारस्यानावश्यकत्वात् अन्यथा नञाद्यव्ययानामपि विशिष्टशक्तिः स्वीक्रियेत नच पृथक् शब्दस्यान्यार्थत्वाभावे तद्योगे कथं पञ्चमीति वाच्यम् "तृतीया पञ्चमी चैव पृथक् नाना प्रयोगतः" इत्यादि शाब्दिकस्मृतेः पञ्चमीविधायकत्वात् वस्तुतो वैशेषिकानुभवसिद्धमेव पृथक्त्वं गुणान्तरं

एकत्वैकपृथक्त्वयो*रेकत्वैकपृथक्त्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ३ ॥

निःसंख्यत्वात् कर्म्मगुणानां सर्व्वैकत्वं न विद्यते ॥ ४ ॥

खण्डनग्रन्थे दीधितिकृता खण्डितमिति तत्रास्माकं विचारबाहुल्यमकिञ्चित्करमेवेति विरम्यते ॥ २ ॥

नन्वेकमेकत्वमित्यादिव्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकत्वमेवमेकपृथक्त्वं द्विपृथक्त्वात्पृथगितिव्यवहारबलादेकत्वेऽप्येकपृथक्त्वमङ्गीकार्य्यमिति तयोर्गुणत्वं दुर्घटं गुणेऽपि सत्त्वादत आह ।

यथाऽणुत्वमहत्वे नाणुत्वमहत्त्वयोस्तथा एकत्वैकपृथक्त्वयोरपि नैकत्वैकपृथक्त्वे, व्यवहारस्तु प्रकारान्तरेणोपपादनीयइत्यर्थः ॥ ३ ॥

नन्वेकोघटइतिवदेकमेकत्वमिति व्यवहारस्य सत्वात्तस्य भाक्तत्वे किं वीजमत आह ।

सर्व्वैकत्वं सर्व्वेषु पदार्थेषु एकत्वं वर्त्तते इति यन्मतं तन्न विद्यते न प्रामाणिकतया लभ्यते, कर्म्मणां गुणानाञ्च निःसंङ्ख्यत्वात् संङ्ख्याशून्यत्वादन्यथा तयोरपि द्रव्यत्वं प्रसज्येत दित्वादेरिवैकत्वस्यापि गणनव्यवहारहेतुतया सङ्ख्यात्वस्यापह्नोतुमशक्यत्वादितिभावः ॥ ४ ॥

---

*एकत्वैकपृथक्त्वयो र्नैकत्वैकपृथक्त्वभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति क्वचित् पाठः ।

भ्रान्तं तत् ॥ ५ ॥

एकत्वाभावाद्भक्तिस्तु न विद्यते ॥ ६ ॥

कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावादेकत्वैकपृथक्त्वं न विद्यते ॥ ७ ॥

ननु गुणादावेकत्वाभावे कथमेकं रूपमित्यादिज्ञानमत आह।

तदितिबुद्धिस्थं गुणादावेकत्वज्ञानमुपस्थापयति तथाच गुणादावेकत्वज्ञानं भ्रमरूपमेवेति न ततोवस्तुसिद्धिरित्यर्थः, तादृशव्यवहारस्तु उभयावृत्तिधर्म्मविषयक एव तादृशधर्म्मश्च तत्तद्व्यक्तित्वधीविशेषविषयत्वादिक एवेतिभावः ॥ ५ ॥

नन्वेकोघटइत्यादिव्यवहारोऽपि कथं न भाक्त इत्यत आह।

एकत्वगुणस्य कुत्रापिनङ्गीकारे एकत्वाभावात् मुख्यैकत्वप्रयोगाभावाद् भाक्तैकत्वप्रयोगो न सम्भवति तस्माद् घटादौ प्रत्यक्षसिद्धमेकत्वं गुणमादाय व्यवहारोमुख्यः एकादिशब्दानामेकत्वत्वादिविशिष्टावच्छिन्नवाचकत्वात्, एकं रूपमित्यादौ तु उभयावृत्तिधर्म्मविशिष्टे एकपदस्य लक्षणयैवेति तादृशप्रयोग एव भाक्त इति भावः ॥ ६ ॥

अवयवावयविनोरेकत्वमेकपृथक्त्वञ्च नतु तयोर्भेद इति साङ्ख्यमतं प्रसङ्गान्निराकर्त्तुमाह।

कार्य्यकारणयोर्नैकत्वं नवैकपृथक्त्वं किमप्येकत्वमेकपृथक्त्वं वा कार्य्यकारणोभयनिष्ठं न भवतीत्यर्थः। अत्र हेतुमाह कार्य्यकारणयोरेकत्वैकपृथक्त्वाभावात् एकत्वम-

एतदनित्ययोर्व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

भेदः एकपृथक्त्वमवैधर्म्यं तयोरभावात् तन्तुः पटभिन्नः पटविधर्म्मेत्यादिप्रतीतेः सर्व्वसिद्धत्वादितिभावः ॥ ७ ॥

ननु तन्तुः पटभिन्नः पटविधर्म्मावेत्यादिप्रतीतिर्भ्रान्तिरेव परस्परसंयुक्तानां तन्तूनामेव पटभावात् पटस्य तन्तुभिन्नत्वे प्रमाणाभावाच्च नच तन्तुवैधर्म्म्येण पटे तन्तुभेदः साधनीय इति वाच्यं वैधर्म्म्यस्यैवासिद्धत्वात् नहि पटत्वं तन्तुवैधर्म्म्यं, पटाभिव्यक्तिदशायां तन्तुष्वेव पटत्वस्वीकारात् तदुक्तमीश्वरकृष्णाचार्य्यैः एवञ्च कार्य्य-

"असदकरणादुपादानग्रहणात् सर्व्वसम्भवाभावात्।
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्य्यम्" इति।

कारणयोरभेदावैधर्म्म्याभावः स्वयमसिद्धः कथमेकत्वैकपृथक्त्वाभावं साधयिष्यतीत आह।

एतत् अभेदावैधर्म्म्याभाववत्त्वेनैकत्वैकपृथक्त्वाभाववत्त्वम् अनित्ययोः कार्य्यकारणयोः. कथितमित्यर्थः तथाच तन्तुपटयोरभेदाङ्गीकारे तन्तूत्पाददशायां पट उत्पद्यते पटोत्पत्तिदशायां तन्तुरुत्पद्यते तन्तुनाशदशायां पटोनश्यति पटनाशदशायां तन्तुर्नश्यतीत्यादिप्रत्ययप्रयोगयोः प्रसङ्गः, नचोत्पत्तिविनाशावेवाप्रामाणिकौ. आविर्भावतिरोभावाभ्यामेव तत्प्रतीत्युपपत्तेरिति वाच्यमाविर्भावाङ्गीकारेऽनवस्थाप्रसङ्गात्, तदुत्पत्तिस्वीकारेतु किमपराद्धं पटाद्युत्पत्तिभिः, आविर्भावे आविर्भावस्योत्पादस्य चानङ्गीकारे आविर्भावस्य सार्व्वदिकत्वप्रसङ्गः नच्चाविर्भावस्य सार्व्वदि-

अन्यतरकर्म्मज उभयकर्म्मजः संयोगश्च संयोगः ॥ ९ ॥

एतेन विभागोव्याख्यातः ॥ १० ॥

कत्वं साङ्ख्यैरपि स्वीक्रियते वस्तुतः पटः उत्पद्यते पटो विनश्यतीत्यादिकः सार्व्वलौकिकोऽनुभव एवोत्पादविनाशसाधकः एकविषयकानुभवस्य विषयान्तरविषयकत्वस्वीकारे घटपटादेरप्यपलापापत्तेरित्यलमसदावेशेन ॥ ८ ॥

संयोगपरीक्षामारभते ।

अन्यतरकर्म्मजः श्येनशैलादिसंयोगः, उभयकर्म्मजो मेषद्वयादिसंयोगः, संयोगजः कपालतरुसंयोगजन्यस्तरुकुम्भयोः संयोगइति त्रिविधः संयोगः, प्रकारान्तरेणाप्ययं द्विविधः अभिघातोनोदनञ्चेति तत्राद्यः शब्दहेतुः, द्वितीयः शब्दाहेतुरित्यादिकमूह्यम् ॥ ९ ॥

विभागे संयोगतुल्यतामाह ।

विभागोऽपि त्रिविधः एककर्म्मजोभयकर्म्मजविभागजभेदात् तत्राद्यः श्येनशैलयोः द्वितीयोमेषयोः तृतीयस्तु द्विविधः कारणमात्रविभागजन्यः कारणाकारणविभागजन्यश्चेति तत्राद्योयथा प्रथमं कपाले कर्म्म ततः कपालद्वयविभागः ततोघटारम्भकसंयोगनाशस्ततो घटनाशस्ततस्तेन कपालद्वयविभागेन कपालस्याकाशादिना विभागो जन्यते ततः कपालाकाशादिसंयोगनाशः ततस्तरदेशसंयोगस्यतः कर्म्मनाश इति, नच प्राथमिकेन कपालकर्म्मणा कथं कपालाकाशविभागोन जन्यते इति वाच्यम् एकस्य कर्म्मणः आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वानारम्भकसंयोगप्र-

संयोगविभागयोः संयोगविभागाभावोऽणुत्व-महत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ ११ ॥

कर्म्मभिः कर्म्माणि गुणैर्गुणा अणुत्वमहत्त्वाभ्यामिति ॥ १२ ॥

तिद्वन्द्विविभागजनकत्वविरोधात् अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलादिभङ्गप्रसङ्गात् तस्मादनारम्भकाकाशकपालसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागं न कपालकर्म्म जनयेत् तस्य घटारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वात्, न च कपालविभागेनैव घटनाशात् पूर्व्वं कुतः कपालाकाशविभागो न जन्यते इति वाच्यम् आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात्। कारणाकारणविभागजन्यविभागो यथा यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागेन शरीरतरुविभागो जायते तत्र च हस्तक्रिया न कारणं व्यधिकरणत्वात् शरीरे तु तदा क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया यावदवयवक्रियानियतत्वात् अतस्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागो जन्यते इति, अय, मस्माद्विभजते इति प्रत्यक्षसिद्धोऽयं विभागगुणः संयोगनाशेन नान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥ १० ॥

संयोगविभागयोः संयोगविभागशून्यतामाह।

संयोगविभागौ न संयोगविभागवन्तौ यथाऽणुत्वमहत्त्वे नाणुत्वमहत्त्ववती गुणानां निर्गुणत्वादित्यर्थः ॥ ११ ॥

कर्म्मभिरिति कृतं स्पष्टार्थं स्मारणार्थं वा पुनरुक्तम् अस्यार्थः प्रागेवाभिहितः ॥ १२ ॥

युतसिद्धभावात् कार्य्यकारणयोः संयोगविभागौ न विद्येते ॥ १३ ॥

गुणत्वात् ॥ १४ ॥

गुणोऽपि विभाव्यते ॥ १५ ॥

निष्क्रियत्वात् ॥ १६ ॥

ननु अवयवावयविनोः कथं न संयोगविभागावित्याशङ्क्याहः ।

युतसिद्धिः परस्परसम्बन्धशून्ययोरवस्थानं कार्य्यकारणयोरवयवावयविनोर्न संयोगविभागौ वर्त्तेते युतसिद्धप्रभावात् नहि घटाद्यवयवी कपालाद्यवयवासम्बन्धः सन् तिष्ठति येन तयोः संयोगविभागौ सम्भाव्येयातामिति ॥१३॥

ननु शब्दार्थयोः कथं संयोगः सम्भवति शब्दस्य गुणत्वेन गुणवत्त्वासम्भवात् नच नास्त्येव तयोः संयोग इति वाच्यं तथा सत्यसम्बद्धत्वाविशेषेण घटादिशब्दात् पटादिशाब्दबोधापत्तेरित्यतः पदपदार्थयोः शक्तिसम्बन्धं व्यवस्थापयिष्यन् पूर्व्वपक्षयति ।

प्रतिपादकस्य शब्दस्य गुणत्वात् तत्र प्रतिपाद्यस्य घटादेः संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १४ ॥

यत्र प्रतिपाद्योऽपि गुणस्तत्र नितरां तथेत्याह ।

गुणोऽपि विभाव्यते गुणो रूपादिः शब्दैः प्रतिपाद्यते तत्रोभयोर्गुणत्वात् संयोगसम्बन्धो न सम्भवतीत्यर्थः ॥१५॥

एवं गगनादिशब्दप्रतिपाद्ये आकाशादिद्रव्येऽपि संयोगस्य सम्बन्धता न सम्भवति प्रतिपाद्यप्रतिपादकयोः कर्म्मस्वरूपत्वेन क्रियाजन्यस्य संयोगस्यासम्भवादित्याह ।

असति नास्तीति च प्रयोगात् ॥ १७ ॥

शब्दार्थावसम्बन्धौ ॥ १८ ॥

संयोगिनोदण्डात् समवायिनोविशेषाच्च ॥१९॥

गगनादिशब्दस्य गगनादेश्च निष्क्रयत्वात् संयोगो न सम्भवतीत्यर्थः ॥ १६ ॥

प्रतिपाद्यस्यावर्त्तमानत्वादपि संयोगो न सम्भवतीत्याह ।

असति अविद्यमाने नास्तीति चकाराद्भविष्यतीति च प्रयोगदर्शनात् तथाचातीतघट इदानीं नास्ति परदिने घटोभविष्यतीत्यादिप्रयोगेण अतीतानागतघटयोर्बोधो भवति नच ताभ्यां शब्दस्य संयोगादिः सम्भवतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

माभूत् संयोगादिः पदपदार्थयोः सम्बन्धः का नो हानिरित्यत आह ।

शब्दार्थयोः संयोगादिसम्बन्धासम्भवे वातसम्बन्धावेव स्यातां तथा चातिप्रसङ्ग इति भावः ॥ १८ ॥

शब्दार्थयोः संयोगादिसंसर्गावगाही प्रत्ययोऽपि नास्तीत्याह ।

दण्डात् दण्डमवगाह्य संयोगिनः दण्डसंयोगिनः पुरुषस्य विशेषादवयवविशेषमवगाह्य समवायिनोऽवयविनः प्रतीतिर्भवतीतिशेषः तथाच यथा संयोगसम्बन्धावगाही दण्डी पुरुष इति प्रत्ययः समवायसम्बन्धावगाही करी कुञ्जर इति प्रत्ययश्च स्वारसिको लोकानां, तथा घटवान् घटशब्दः घटशब्दवान् घट इत्यादिप्रत्ययो नास्तीति पदपदार्थयोर्न संयोगो नवा समवायः सम्बन्ध इत्यर्थः ।

सामयिकः शब्दादर्थप्रत्ययः ॥ २० ॥

करो कुञ्जर इत्यादौ तु स्वानुयोगिकसमवायः संसर्गतया भासते, कपालं घटवदित्यादौतु समवाय एवेत्यादिकमूहनीयम् ॥ १९ ॥

इदानीं शाब्दबोधौपयिकं पदपदार्थयोः सम्बन्धं प्रदर्शयति।

शब्दादर्थप्रत्ययः सामयिकः समयरूपसम्बन्धप्रयोज्यत्वाच्च पदपदार्थयोः समयरूपः सम्बन्ध एव शाब्दबोधनियामकः, समयश्च सङ्केतः, स च द्विविधो नित्य आधुनिकश्च, तत्र नित्यसङ्केतः शक्तिः, आधुनिकसङ्केतः परिभाषा, सङ्केतश्चाच्छब्दादयमर्थोबोद्धव्यइत्याकारकः, अयं शब्द इममर्थं बोधयत्वित्याकारकोवा तदुक्तम्।

"आजानिकश्चाधुनिकः सङ्केतोद्विविधः स्मृतः।
नित्य आजानिकरूढा या शक्तिरिति गीयते।
कादाचित्करूढा धुनिकः शास्त्रकारादिभिः कृतः" ॥ इति ॥

शक्तिग्रहश्च व्यवहारादितो भवति तदुक्तम्,

"शक्तिग्रहं व्याकरणोप*मानात् कोषाप्तवाक्याद्व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धा" ॥ इति। धातुप्रकृतिप्रत्ययादीनां शक्तिग्रहो व्याकरणाद्भवति यथा "कर्म्मणि द्वितीया" "कर्त्तरि परस्मैपदम्" इत्यानुशासनात् कर्म्मत्वादौ द्वितीयादेः, उपमानाद् गवादिसादृश्यज्ञानात् गवयत्वादिजात्यवच्छिन्ने गवयादिपदानां शक्तिग्रहः, कोषात्।

"गुणे शुक्लादयः पुंसि गुणिलिङ्गास्तु बहुत्व"।

*मानकोषाप्तेत्यपि क्वचित् पाठः।

"शीतं गुणे तद्वदर्थाः सुशीमः शिशिरोज्वलः"।
चूर्णं चौदः समुतञ्जलौ अश्मसाकुले।"
इत्यादिकात् श्लेष्यादौ शुक्लादिशब्दानां शक्तिग्रहः, कोकिलः पिकपदत्वाच्च इत्याद्याप्तवाक्यात् कोकिलादौ पिकादिपदानां शक्तिग्रहः, प्रयोज्यप्रयोजकव्यवहारात् मौल्यादिविशिष्टे गवादिपदानां शक्तिग्रहः, तथाहि यत्र प्रयोजकदृष्ट्या गामानयेत्युक्तम्, तच्छ्रुत्वा प्रयोज्यदृष्ट्या गौरानीतः, तदवधार्य्य पार्श्वस्थबालो गवानयनं गामानयेति शब्दप्रयोज्यत्वमवधारयति, ततश्च गां वधान अश्वमानयेत्यादापोद्धापाभ्यां गवादिपदानां सास्नादिविशिष्टगवादौ शक्तिं गृह्णाति, प्रसिद्धार्थकपदसामानाधिकरण्यात् "गौरूपः स्पर्शवान् वायुः" "सत्कृत्यालङ्कृतां कन्यां ददातः कुकुदः स्मृतः" इत्यादौ रूपसून्यस्पर्शवदादौ वायुादिशब्दस्य कन्यादात्रादौ कुकुदादिशब्दस्य च शक्तिग्रहः. एवं वाक्यशेषादपि यथा यवपदस्य कङ्गुप्रभृतौ म्लेच्छानां दर्भमूले च शिष्टानां व्यवहारात् व्यवहारादेकमात्रशक्तेः परिच्छेत्तुमशक्यत्वात् नानार्थत्वस्य चान्याय्यत्वात् "यवमयश्चरुर्भवति" इति श्रुतौ यवपदस्यार्थसन्देहे,

"यवन्ते सर्व्वशस्यानां जायते पत्रशातनम्।
मोदमानाश्च तिष्ठन्ति यवाः कणिशशालिनः"॥

इति विध्यर्थाकाङ्क्षया प्रवर्त्तमानाद्वाक्यशेषाद्दीर्घशूक एव यवपदस्य शक्तिग्रहः यद्वा वा "स्वाराज्यकामोऽग्निष्टोमेन यजेत" इत्यादिविधिशेषभूतेभ्यः।

"यन्न दुःखेन सम्भिन्नं न च ग्रस्तमनन्तरम्।
अभिलाषोपनीतञ्च तत् सुखं स्वःपदास्पदम्"॥

एक* दिक्काभ्यामेककालाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां परमपरञ्च ॥ २१ ॥

इत्यादिवाक्येभ्यः स्वरादिपदस्य विजातीयसुबादौ शक्तिग्रहः । क्वचिद्विवरणादपि यथा पचति पाकं करोतीति तुल्यार्थकवाक्यात् क्त्यादौ तिङादेः शक्तिग्रह इति । तत्र जातावेव शक्तिर्नतु व्यक्तौ व्यभिचारादानन्त्याच्चेति मीमांसकाः, तत्रापि प्रभाकरमते व्यक्तिं विना जातिभानस्यासम्भवात्तुल्यवित्तिवेद्यत्वादेव गामानयेत्यादौ व्यक्तेर्भानम्, भट्टमते च सामानाधिकरण्यस्य बलेन कर्म्मत्वादौ गोत्वादेः प्रथममन्वयबोधः पश्चात्तु कर्म्मतायां गोवृत्तित्वस्यानुमानं भवतीति । मण्डनाचार्य्यमते व्यक्तेर्लक्षणया भानं भवतीति । तदेतज्जातिशक्तिमत्तं न समीचीनं गामानयेत्यादौ व्यक्तेः शाब्दबोधविषयत्वस्यानुभवसिद्धस्य विना शक्तिमनुपपत्तेः, नच लक्षणया व्यक्तेर्भानम्, मुख्यप्रयोगस्यासत्त्वे गौणिकप्रयोगस्यासम्भवात्, नच तुल्यवित्तिवेद्यतयापि व्यक्तेर्भानं सम्भवति, कार्य्यीभूतशाब्दबोधविषयतायाः कारणप्रयोज्यत्वस्यावश्यकत्वेन नियमरूपस्य तुल्यवित्तिवेद्यत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादिति तस्माज्जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तावेव गवादिपदानां शक्तिरितिमतमेवादरणीयम्, तदुक्तं गौतमीये "जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः" इति ॥ २० ॥

क्रमप्राप्ते परत्वापरत्वे परीक्षितुमारभते ।

एका दिक् आधारतया ययोस्तावेकदिकौ मूर्त्तौ ताभ्यां मूर्त्ताभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्यां बहुतरसूर्य्यसंयोगाश्रयत्वाल्पतरसूर्य्यसंयोगाश्रयत्वज्ञानविषयाभ्यां परमपर-

*एक दिक्कालाभ्यामिति क्वचित् पाठः ।

इति व्यवहारो जायते इत्यर्थः, तथाच दैशिकपरत्वं प्रति-बद्धतरसूर्य्यसंयोगाश्रयत्वज्ञानं निमित्तकारणं तदाश्रये मूर्त्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणं तादृशज्ञानविषयीमूर्त्तः समवायिकारणम्, दैशिकापरत्वस्याल्पतरसूर्य्यसंयोगाश्र-यत्वज्ञानं निमित्तकारणं तद्विषयोमूर्त्तः समवायिकारणं तादृशमूर्त्ते दिक्संयोगोऽसमवायिकारणमिति, भवति हि पाटलिपुत्रस्थस्य काश्यमपेक्ष्य प्रयागः परः प्रयागमपेक्ष्य काश्य-परेतिव्यवहारः, तद्विषयः परत्वं प्रयागे उत्पद्यते, तत्र बद्ध-तरसूर्य्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्य ज्ञातत्वात् काश्याश्चापरत्वं जायते अल्पतरसूर्य्यसंयोगाश्रयत्वेन तस्या ज्ञातत्वात् एक-कालाभ्यामिति एकः कालः संयोगितया ययोः पिण्डयोस्ता-भ्यामेककालाभ्यां पिण्डाभ्यां सन्निकृष्टविप्रकृष्टाभ्याम् अल्पत-रतपनपरिस्पन्दबद्धतरतपनपरिस्पन्दाश्रयतया ज्ञाताभ्यां परमपरश्चेति व्यवहारो भवति, भवति हि युवानमपेक्ष्य स्थविरः परः स्थविरमपेक्ष्य युवाऽपर इत्यादिको व्यवहारस्त-द्विषयस्य परत्वस्य समवायिकारणं स्थविरः, तत्र महाकालस्य संयोगोऽसमवायिकारणम्, बद्धतरसूर्य्यक्रियाश्रयत्वज्ञानं निमित्तकारणम्, अपरत्वस्य च युवा समवायिकारणम्, युवशरीरमहाकालयोः संयोगोऽसमवायिकारणम्, स्थवि-राश्रिततपनस्पन्दापेक्षयाऽल्पतरतपनस्पन्दाश्रयत्वेन यूनो-ज्ञानं निमित्तकारणम्, यद्यपि शरीराणां बाल्ययौवन-वार्द्धक्यभेदेन भिन्नत्वात् युवस्थविरगततपनपरिस्पन्दानां वै-परीत्यमपि सम्भवति तथापि बद्धतरतपनपरिस्पन्दसमाना-धिकरणवैलक्षण्यज्ञानमेव स्थविरे कालिकपरत्वस्य कार-

कारणपरत्वात् कारणापरत्वाच्च ॥ २२ ॥

णम्, अन्यतरत्पनस्पन्दसमानाधिकरणवैजात्यज्ञानञ्च यून्य-परत्वस्य कारणमिति न च घटाद्यपेक्षया परमाणोरपि बऊतरसूर्य्यक्रियासमानाधिकरणपृथिवीत्वादिजातिमत्त्व-ज्ञानात् परत्वं कथं नोत्पद्यते इति वाच्यं बऊतरसूर्य्य-क्रियासमानाधिकरणैककालीनद्वयावृत्तिजातिमत्त्वस्य विव-क्षितत्वात् तादृशजातिश्च चैत्रत्वादिः सूर्य्यक्रियापि तत्-कालोत्तरकालीनान्यत्वेन विशेषणीया नाऽप्रसिद्धिवर्ष-जीविस्थविरचैत्रापेक्षया शतवर्षजीवियुवमैत्रे परत्वोत्पत्तिः अथवा सूर्य्यपरिस्पन्दपूर्व्वोत्पन्नत्वं विप्रकर्षः तदनन्तरोत्प-न्नत्वं सन्निकर्षः युवचैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणं यः सूर्य्यस्प-न्दस्तत्पूर्व्वोत्पन्नत्वं स्थविरमैत्रादौ वर्त्तते इति स्थविरे परत्वम्, स्थविरमैत्राद्युत्पत्त्यधिकरणसूर्य्यस्पन्दानन्तरो-त्पन्नत्वं युवचैत्रादावस्तीति तत्रापरत्वं जायते, अचेतने कालिकपरत्वापरत्वव्यवहाराभावे तु प्राणित्वे सतीति विशेषणं देयम्, तत्तच्छरीरमादायातिप्रसङ्गस्तु जातिवि-शेषनिवेशेन वारणीय इति संक्षेपः । द्विविधयोः परत्वा-परत्वयो नाशकोऽपेक्षाबुद्धिनाश इति मुक्तावलीकारः, उपस्कारे तु त्रिविधकारणनाश्यस्यैव परत्वापरत्वनाश्यत्व-मुक्तमिति मन्तव्यम् ॥ २१ ॥

ननु सन्निकर्षविप्रकर्षज्ञानाभ्यां यदि परापरव्यवहारौ तदा प्रयागमपेक्ष्य काश्यां सन्निकृष्टेति ज्ञानस्य विषयता-सम्बन्धेन प्रयागेऽपि सत्त्वात् तत्रापरत्वव्यवहारः कथं न भवति एवं विप्रकर्षज्ञानविषये काश्यादौ वा कथं न पर-त्वव्यवहार इति तटस्थाशङ्कां निरस्यति ।

परत्वापरत्वयोः परत्वापरत्वाभावोऽणुत्वमहत्त्वाभ्यां व्याख्यातः ॥ २३ ॥

कर्मभिः कर्माणि ॥ २४ ॥

गुणैर्गुणाः ॥ २५ ॥

इहेदमिति यतः कार्यकारणयोः स समवायः ॥ २६ ॥

कारणपरत्वात् कारणस्य समवायिकारणस्य परत्वात् अपरत्वाच्च समवायिकारण एव परापरव्यवहारौ नत्वपेक्षाबुद्धिविषयतामात्रेण तदन्यस्मिन्, व्यवहारं प्रति व्यवहर्तव्यस्य तन्त्वादितिभावः ॥ २२ ॥

परत्वापरत्वयो र्न परत्वापरत्वे स इत्याह।

एतानि व्याख्यातप्रायाणि ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

गुणानां द्रव्यसमवेतत्वस्योक्तत्वात् तत्र कः समवाय इति जिज्ञासानुरोधात् क्रमसङ्गत्यापि समवायपरीक्षामारभते।

कार्यकारणयोरयुतसिद्धयोर्यतः सम्बन्धात् इहेदमिति प्रत्ययः स समवायः, तन्तुषु पटः कपालेषु घटः वीरणेषु कट इत्यादिप्रत्ययोहि पटादौ तन्त्वादिवृत्तित्वं विषयीकरोति तच्च वृत्तित्वं सम्बन्धविशेषनियन्त्रितमेवान्यथा तन्तुषु घट इत्यादिप्रतीतिप्रसङ्गात् कालिकेन तन्त्वादिवृत्तित्वस्य घटादौ सत्त्वात्, इत्यञ्च तादृग्वृत्तितानियामकः सम्बन्धः समवाय एव, अवयवावयविनोः संयोगासम्भवात्, कार्यकारणयोरित्युपलक्षणं गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतोर्जातिव्यक्तयोर्नित्यद्रव्यविशेषपदार्थयोश्चाधाराधेयभावनियामकोऽपि समवाय एवेति मन्तव्यम्। समवाये प्रमाणन्तु

द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधोभावेन व्याख्यातः॥२७॥

तत्त्वभावेन ॥ २८ ॥

गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेषणविशेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डी पुरुष इति विशिष्टबुद्धिवदित्यनुमानं बलं च संयोगादिबाधात् समवायसिद्धिः नच स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरमनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वाभ्युपगमे गौरवात् नचैवमभावस्याप्यनया रीत्या सम्बन्धान्तरं सिध्येदिति वाच्यं यतोऽभावसम्बन्धस्य न नित्यत्वसम्भवस्तथा सति भूतले घटानयनानन्तरमपि घटाभावबुद्धिप्रसङ्गात् घटाभावस्य यत्सम्बन्धस्य च नित्यत्वात् नाश्यभावस्य सम्बन्धान्तरमनित्यमङ्गीकर्त्तुं शक्यते एकस्मिन्नेव भूतले सहस्रधा घटानयनापसारणादौ सम्बन्धसहस्रकल्पनापत्तेश्चास्मादृघटापसरणकालीनभूतलादिस्वरूप एव घटाभावसम्बन्धः स्वीकरणीयः घटकालस्य सम्बन्धाघटकतया घटकाले न घटान्ताभावप्रतीतिः, द्रव्यत्वं भूतलादौ घटाद्यभावस्य स्वरूपसम्बन्धस्वीकारस्यावश्यकत्वेनाभावान्तरस्थलेऽपि स्वरूपसम्बन्धत्वसम्भवप्रत्यधानामेकविधसम्बन्धावगाहित्वस्यानुभवसिद्धत्वादिति ॥ २६ ॥

ननु समवायो द्रव्ये गुणादिषु वाऽन्तर्भवतु किन्तस्यातिरिक्तपदार्थत्वकल्पनेनेत्यत आह ॥

भावेन सत्तया द्रव्यत्वगुणत्वप्रतिषेधो द्रव्यत्वगुणत्वाभावो व्याख्यातः उक्तः तथाच सत्ता यया द्रव्यत्वगुणत्वशून्या विलक्षणबुद्धिविषयत्वात् समवायोऽपि विलक्षणबुद्धिविषयत्वाच्च द्रव्यत्वादिशून्यत्वेत्यर्थः, इदमुपलक्षणं कर्म्मत्वादिप्रतिषेधोऽपि ज्ञेयः ॥ २७ ॥

समवायस्य नानात्वं निराकरोति।

तत्त्वं तद्व्यक्तित्वमेकमात्मव्यक्तित्वमिति यावत् समवायस्येति शेषः, भावेनेति व्याख्यातमितिशेषः। यथा द्रव्यं सत् गुणः सन् कर्म्म सदित्येकाकारप्रतीतिविषयत्वात् नानात्वसाधकप्रमाणाभावात् लाघवाच्च सत्ता एका, तथा घटः समवेतः पटः समवेतइत्याद्यनुगतप्रतीतिविषयत्वात् भेदकप्रमाणाभावात् लाघवाच्च समवायोऽप्येक एवेत्यर्थः। सच नित्यस्योत्पादविनाशयोः प्रमाणाभावात् तत्कल्पने कल्पनागौरवात् समवायस्यैकत्वेन तन्नाशाभ्युपगमे तन्नाशदशायां नित्ये द्रव्ये द्रव्यत्वादे र्विनष्टानुभवानुपपत्तेश्च। यत्तु नीलो नष्टः रक्त उत्पन्न इति प्रतीतिर्नीलादिसमवायविषयिणी समवायस्यानित्यत्वनानात्वसाधिकेति प्राभाकरमतं तदसन्दम् उक्तप्रतीतौ समवायस्यानुल्लेखात् अन्यथा घटोनष्ट इत्यादिप्रतीतेरपि समवायविषयकत्वसम्भवेन घटादेरपि नित्यत्वप्रसङ्गादिति। वैशेषिकमतानुयायिनस्तु समवायस्य प्रत्यक्षं न भवति समवायोऽतीन्द्रियश्चेतनान्यासमवेतभावत्वादाकाशादिवदित्यनुमानेन तस्यातीन्द्रियत्वसिद्धेरित्याहुः। न्यायमतानुयायिनस्तु इन्द्रियसम्बन्धविशेषणताप्रत्यासत्त्या समवायस्य प्रत्यक्षं भवत्येव, अतीन्द्रियत्वसाधकोक्तानुमानस्याप्रयोजकत्वात् समवायो लौकिकप्रत्यक्षविषयः योग्यप्रतियोगिकत्वे सति विशेषणतया योग्यवृत्तित्वात् भूतलादिवृत्तिघटात्यन्ताभावादिवदित्यादेः प्रत्यक्षसाधकानुमानस्य सत्त्वाच्चेत्याहुरितिचेत्यः॥ २८॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य-प्रणीतायां

द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् ॥ १ ॥

तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे ॥ २ ॥

कणादसूत्रविवृतौ सप्तमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।
समाप्तञ्चायं सप्तमाध्यायः ।

दानार्द्रगण्डमभितो भ्रमतोद्विरेफा-
न्मूर्त्तानिवातिमलिनान खलान्तरायान् ।
विद्रावयन् प्रचलपुष्करफूत्कृतेन
देवः स वारणमुखः शरणं ममास्तु ॥

परत्वापरत्वे परीक्ष्य शिष्यजिज्ञासानुरोधात् मध्ये समवायं परीक्ष्य उद्देशक्रममालम्ब्याष्टमे बुद्धिं परीचिक्षिषुः पूर्व्वोक्तां तां स्मारयति ।

द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणवाक्येषु तृतीयाध्याये इति यावत्, ज्ञानं व्याख्यातं कथितम्, आत्मानुमापकत्वेनेतिशेषः तच्चेदानीं परीक्षणीयमितिभावः ॥ १ ॥

नन्वात्मनः प्रत्यक्षसिद्धत्वात् ज्ञानस्य तल्लिङ्गतया पूर्व्वमभिधानमसङ्गतमत आह ।

तत्र परशरीरे, अधिष्ठातृत्वं सप्तम्यर्थः परशरीराधिष्ठातात्मा एवं मनश्च इमे द्वे अप्रत्यक्षे परात्ममनसोः प्रत्यक्षाभावात् तयोरनुमानार्थं तृतीयाध्याये "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानस्य भावोऽभावश्च मनसोलिङ्गम्" इति सूत्रे "इन्द्रियार्थप्रसिद्धिरिन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः" इति सूत्रे च ज्ञानं कथितमिति पर्य्यवसितार्थः, इदमुपलक्षणम्, शरीरादिभिन्नत्वेन स्वात्मनोऽप्यनुमानार्थं "कारणाज्ञानात्" इत्यादिसूत्रेऽपि ज्ञानं कथितमिति वेदितव्यम् ॥ २ ॥

ज्ञाननिर्देशे ज्ञाननिष्पत्तिविधिरुक्तः ॥३॥

गुणकर्मसु सन्निकृष्टेषु ज्ञाननिष्पत्ते र्द्रव्यं कारणम् ॥ ४ ॥

सामान्यविशेषेषु सामान्यविशेषाभावात्तत एव ज्ञानम् ॥ ५ ॥

ननु ज्ञानस्य किं कारणमित्याकाङ्क्षायामाह।

ज्ञाननिर्देशे तृतीयाध्याये यत ज्ञानस्य निर्देशः कृतस्तत्रैव तन्निष्पत्तिविधिरुत्पत्तिविधानं उक्तः "आत्मेन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पद्यते तदत्यत्" इति सूत्रे ज्ञानस्य कारणान्युक्तानीत्यर्थः, तथाचात्मा ज्ञानस्य समवायिकारणम्, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणम्, विषयसन्निकर्षो निमित्तकारणमिति तस्मिन् सूत्रएवोक्तमिति, प्रत्यक्षमधिकृत्य सन्निकर्षस्य हेतुता कथितेति वेदितव्यम् ॥ १ ॥

सन्निकर्षेऽपि विशेषमाह।

सन्निकृष्टेषु गुणकर्मसु यज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र द्रव्यं द्रव्यघटितसन्निकर्षः इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः कारणं तथाच द्रव्यप्रत्यक्षे इन्द्रियसंयोगस्य हेतुता, द्रव्यसमवेतस्य गुणादेः प्रत्यक्षे तु इन्द्रियसंयुक्तद्रव्यसमवायः, शब्दरूपद्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे श्रवणसमवायः, कारणं सर्वत्रैव द्रव्यघटितः सन्निकर्षोहेतुरित्यर्थः, तत्रापि चाक्षुषे त्वाचे च द्रव्यस्य योग्यतापेक्षितेतिविशेषः ॥ ४ ॥

सामान्यप्रत्यक्षेऽपि द्रव्यघटितसन्निकर्षः कारणमित्याह।

सामान्यं सत्ता विशेषोद्रव्यत्वादि तेषु यज्ज्ञानं जायते तत् ततएव द्रव्यघटितसन्निकर्षादेव, ननु द्रव्यवत् केवले-

सामान्यविशेषापेक्षं द्रव्यगुणकर्मसु ॥६॥

द्रव्ये द्रव्यगुणकर्मापेक्षम् ॥ ७ ॥

गुणकर्मसु गुणकर्माभावाद्गुणकर्मापेक्षं न विद्यते ॥ ८ ॥

न्द्रियसन्निकर्षेण कथं सामान्यानि न गृह्यन्ते इत्यत आह सामान्यविशेषाभावादिति सामान्यविशेषोद्रव्यत्वं तदभावात् तथाच सामान्यानां द्रव्यत्वशून्यतया इन्द्रियसंयोगस्यासम्भवेन द्रव्याघटितसन्निकर्षाग्राह्यत्वात् द्रव्यघटितसन्निकर्षग्राह्याणेव सामान्यादीतिभावः ॥ ५ ॥

द्रव्यगुणकर्म प्रत्यक्षे कश्चिद्विशेषमाह ।

द्रव्यगुणकर्मसु यत्प्रत्यक्षात्मकं ज्ञानं जायते तत्सामान्यविशेषापेक्षं जाति विशेषप्रकारकं तेषां सामान्यानामिव स्वरूपतोभानासम्भवादित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु शुक्लोऽयमित्यादिप्रत्यक्षस्याऽप्यनुभवसिद्धत्वात् तत्र च जातेरप्रकारकत्वात् कथं द्रव्यगुणकर्मास्तित्वविशेषेणोक्तमतआह ।

द्रव्ये यत्प्रत्यक्षं जायते तद्द्रव्यगुणकर्मापेक्षं द्रव्यगुणकर्माणि विशेषणविषयाऽपेक्षते, द्रव्यगुणकर्मप्रकारकमितीति पर्य्यवसितार्थः, तथाचायं दण्डवान्, अयं शुक्लः, अयं चलतीत्यादिप्रत्यक्षम् इदमंशे द्रव्यादिप्रकारकमपि सम्भवतीतिभावः ॥ ७ ॥

गुणकर्मप्रत्यक्षन्तु गुणकर्मप्रकारकं न भवतीत्याह ।

गुणकर्मसु विशेष्येषु गुणकर्मापेक्षं गुणकर्मप्रकारकं प्रत्यक्षज्ञानं न विद्यते कुत इत्यत आह गुणकर्मा-

समवायिनः श्वैत्याच्छैत्यबुद्धेश्च श्वेते बुद्धिस्ते एते कार्य्यकारणभूते ॥ ९ ॥

द्रव्येष्वनितरेतरकारणाः ॥ १० ॥

भावात् गुणकर्म्मसु गुणकर्म्माभावादित्यर्थः, तथाचात्मान्तस्य तादृशज्ञानं न सम्भवत्येवेति भावः ॥ ८ ॥

ननु गुणकर्म्मसु गुणकर्म्माभावेऽपि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वात् गुणकर्म्मज्ञानदशायां गुणकर्म्मसु तद्विशिष्टबुद्धिर्दुर्व्वारेवेत्यत आह।

समवायिनः श्वैत्यसमवायिनः श्वैत्यात् शुक्लरूपात् श्वैत्यबुद्धेः शुक्लरूपात्मकविशेषणबुद्धेश्च श्वेते शुक्लरूपवति शङ्खादौ बुद्धिः शुक्लोऽयमिति शुक्लरूपविशेषणिका प्रत्यक्षप्रमिति भवति, अतस्ते शुक्लरूपवत्त्वशुक्लरूपबुद्धी कार्य्यस्य शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमात्मकस्य कारणभूते इत्यर्थः, तथाच समवायसम्बन्धेन शुक्लरूपप्रकारकप्रत्यक्षप्रमां प्रति शुक्लरूपवत्त्वं शुक्लरूपज्ञानञ्च द्वयमेव तन्त्रमिति गुणकर्म्मसु गुणकर्म्मरूपविशेषणविरहान्न तत्प्रकारकप्रत्यक्षप्रमितिरितिभावः। समवायसम्बन्धेन श्वैत्यवत्त्वस्य तन्त्रतासूचनाय सूत्रे समवायिन इत्युक्तमिति ॥ ९ ॥

ननु अयं घट इतिप्रत्यक्षानन्तरमयं पट इति प्रत्यक्षं यत्र जायते तत्र घटज्ञानं पटज्ञाने कारणं तत्पूर्व्ववर्त्तित्वात् तथाच घटज्ञानं विना पटज्ञानं कदापि न स्यादिति तत्राशङ्कां निरस्यति।

द्रव्येषु पूर्व्वोत्तरभावापन्नद्रव्यविशेषणकद्रव्यबुद्धिषु

कारणायौगपद्यात् कारणक्रमाच्च घटपटादिबुद्धीनां क्रमो न हेतुफलभावात् ॥ ११ ॥

अनितरेतरकारणाः, न परस्परकारणाः बुद्धय इति पूरणीयं तवाच घटज्ञानस्य पटज्ञानपूर्ववर्त्तित्वेऽपि नियतपूर्ववर्त्तित्वाभावान्न कारणत्वमितिभावः ॥ १० ॥

नन्वेवं तत्र घटज्ञानमेव कथं न पटमालम्बते कार्य्यं कारणभावमन्तरेण तयोः क्रमस्यासम्भवादित्य आह ।

घटपटादिबुद्धीनां क्रमः पौर्व्वापर्य्यरूपः न हेतुफलभावात् न कार्य्यकारणभावात् किन्तु तादृशबुद्धिकारणानां घटपटादिसन्निकर्षादीनां क्रमात् पौर्व्वापर्य्यात् चकारोऽनुक्तमयौगपद्यं समुच्चिनोति अतश्चकारः "क्रम" इत्यनन्तरं योजनीयः, एवञ्च घटपटादिबुद्धीनामयौगपद्यं तत्कारणानां सन्निकर्षादीनामयौगपद्यादित्यर्थः, यत्र तु घटपटसन्निकर्षादीनामस्ति यौगपद्यम्, तत्र युगपदेव सन्निकृष्टयावत्पदार्थविषयिणी समूहालम्बनात्मिका बुद्धिरुत्पद्यते इति कारणयौगपद्यात् कार्य्ययौगपद्यं कारणाक्रमात् कार्य्याक्रमश्चेत्यपि बोद्धव्यम् ॥ बुद्धिः प्रथमतोद्विविधा अनुभूतिः स्मृतिश्च, अनुभूतिरपि कणादमते द्विविधा प्रत्यक्षानुमितिभेदात्, प्रत्यक्षमपि प्राणजादिभेदेन षड्विधं, सविकल्पकनिर्व्विकल्पकभेदेन च द्विविधं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधञ्च, अनुमितिरपि केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिरूपात्रिविधानुमानजन्यत्वात् त्रिविधा, तत्रेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकं केवलान्वयनुमानम्, पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादिकं केवलव्यतिरेक्यनुमा-

अयमेष त्वया ज्ञातं भोजयैनमिति बुद्ध्यपेक्षम् ॥
॥ १ ॥

नम्, अन्वयव्यतिरेक्यनुमानम्तु पर्व्वतोवह्निमान् धूमादित्यादिकमिति । स्मृतिश्चोपेक्षानालोकनिश्चयाधीनसमानाकारकभावनाख्यसंस्काराधीना एकविधैव, प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमाचेति, तद्वति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तत्प्रमा तदभाववति तत्प्रकारिका बुद्धिस्तदप्रमा, संशयनिश्चयभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्रैकधर्म्मिणि विरुद्धभावाभावप्रकारकज्ञानं संशयः, तदभावाप्रकारकं तत्प्रकारकं ज्ञानं तन्निश्चयः, एतन्मते सादृश्यज्ञानस्थले पदज्ञानस्थले च तदुत्तरं लिङ्गपरामर्शात्पत्तेप्रमानुमितिर्भवति प्रमाणं द्विविधं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति यथार्थानुभवश्च प्रमा एतच्चाग्रे सूत्रकृदेव वक्ष्यतीतिसंक्षेपः ॥ ११ ॥

इति श्रीभोजयनारायण तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृत्तौ अष्टमाध्यायस्याद्यमाह्निकम् ।

बुद्धिर्विशेषणिका अपि काश्चिद्भवन्तीत्याह ।

अयमेष इति, अयं घट एष पट इतिज्ञानं बुद्ध्यपेक्षं बुद्धिविशेषणकम् इदमेतदोः प्रत्यक्षविषये शक्तत्वात् प्रत्यक्षरूपा बुद्धिस्तादृशज्ञाने विशेषणम्, युष्मच्छब्दस्य स्वजन्यबोधाश्रयतया वक्तुरभिप्रायविषये शक्तत्वात् त्वया ज्ञातमिति वाक्यजन्यं ज्ञानं बुद्धिविशेषणकं भोजयैनमिति इदमर्थकैनशब्दजन्यज्ञानमपि प्रत्यक्षात्मकबुद्धिविशेषणकम् अतएव "विद्यामयैनं विजयां जयाञ्च" इति भट्टिकाव्यम्, यद्वा उक्तस्य पश्चादुक्तौ इदम् शब्दस्य एनादेशः तादृशस्य च

दृष्टेषु भावाद्दृष्टेष्वभावात् ॥ २ ॥
अर्थ इति द्रव्यगुणकर्म्मसु ॥ ३ ॥
द्रव्येषु पञ्चात्मकत्वं प्रतिषिद्धम्* ॥४॥

पूर्व्वोत्पन्नशाब्दबोध*विषयबोधकत्वात् तज्जन्यज्ञानं बुद्धि-विशेषगुणकमेवेति, शिष्यव्युत्पादनार्थं कतिपयप्रयोगप्रदर्शनमिति ॥ १ ॥

एतेषां पदानां ज्ञानघटितधर्म्मावच्छिन्ने शक्तिरन्वयव्यतिरेकगम्येत्याह ।

दृष्टेषु ज्ञातेषु ज्ञानघटितधर्म्मावच्छिन्नेच्छितियावत्, भावात् इदमादिशब्दप्रयोगस्य सत्त्वात्, अदृष्टेषु अज्ञातेषु ज्ञानघटितधर्म्मानवच्छिन्नेच्छितियावत् तादृशप्रयोगस्यासत्त्वात् बुद्धिघटितधर्म्मावच्छिन्न एव तेषां शक्तिरित्यर्थः ॥ २ ॥

अर्थपदपरिभाषां दर्शयति ।

अर्थ इति शब्दो द्रव्यगुणकर्म्मसु वर्त्तते सच तत्र पारिभाषिकः, गौतमीये तु "रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः" इति प्रमेयान्तःपातिनोऽर्थस्य लक्षणसूत्रम्, अतः पञ्चेन्द्रियग्राह्येषु पञ्चसु गुणेष्वपि अर्थशब्दस्य परिभाषान्तरं समानतन्त्रसिद्धम् ॥ ३ ॥

किमिन्द्रियं किम्प्रकृतिकं किमर्थग्राहकमित्यभिधातुं पीठं रचयति ।

द्रव्येषु द्रव्यनिरूपणसूत्रेषु पञ्चात्मकत्वं पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं प्रतिषिद्धं निराकृतं तथाच शरीरादिकं किञ्चि-

---

*प्रतिषिद्धमिति शेषः कचित् कचित् पुस्तके न दृश्यते ।

*वैशेषिकमते शब्दलिङ्गकानुमितिरेव शाब्दबोधः ।

भूयस्त्वाद्गन्धवत्त्वाच्च पृथिवी गन्धज्ञाने प्रकृतिः ॥ ५ ॥

तथाप्रस्तेजोवायुश्च रसरूपस्पर्शविशेषात् ॥ ६ ॥

इपि द्रव्यं न पञ्चभूतप्रकृतिकत्वं किन्तु कैकभूतप्रकृतिकान्येव सर्वाणि शरीरेन्द्रियाणि चेतिभावः ॥ ४ ॥

एव घ्राणेन्द्रियं गुणेषु गन्धमात्रग्राहकं पृथिवीमात्रप्रकृतिकत्वेत्याह ।

गन्धस्य ज्ञानं प्रत्यक्षं यस्मात् तद्गन्धज्ञानं घ्राणेन्द्रियं तत्र, पृथिवी तन्मात्रम्, प्रकृतिः समवायिकारणम्, भूयस्त्वात् जलाद्यनभिभूतभागारब्धत्वात् गन्धवत्त्वाच्च रसाद्यग्राहकत्वात् घ्राणेन्द्रियं न जलाद्यारब्धम्, गन्धवत्त्वञ्चात्र ग्राहकतासम्बन्धेन गन्धग्राहकत्वादिति फलितार्थः, तथाच घ्राणेन्द्रियं पार्थिवं रूपादिषु मध्ये गन्धस्यैव व्यञ्जकत्वात् कुङ्कुमगन्धाभिव्यञ्जकपृथिवादिवदित्यनुमानेन घ्राणस्य पृथिव्युपादानकत्वं सिध्यतीतिभावः, एतच्च स्पष्टार्थमतोक्तम् ॥ ५ ॥

इन्द्रियान्तरमध्ये कैकभूतप्रकृतिकमित्याह ।

रसग्रहणे रसने आपः प्रकृतयः, रूपग्रहणे चक्षुषि तेजः प्रकृतिः, स्पर्शग्रहणे त्वगिन्द्रिये वायुः प्रकृतिः, रसनेन्द्रियादीनां रसाद्येकैकमात्रग्राहकत्वात्, रसगन्धस्पर्शाविशेषादिति क्वाचित्को लिपिकरप्रमादप्रयुक्तः पाठस्तत्र कथञ्चिदर्थसङ्गमनेपि तेजइत्यस्य हेत्वकथनेन सन्दर्भविरोधोदुर्वार एवेति, रसनादीनां जलीयत्वादिसङ्कल्पकारः प्राक् दर्शित एवादरणीयः ॥ ६ ॥

क्रियागुणव्यपदेशाभावात् प्रागसत् ॥ १ ॥

सदसत् ॥ २ ॥

असतः क्रियागुणव्यपदेशाभावादर्थान्तरम् ॥

॥ ३ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ अष्टमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायमष्टमोऽध्यायः ।

हेरम्बाम्बापदद्वन्द्वं निधाय हृदयाम्बुजे ।

काणादनवमाध्यायं विवृणोमि कुतूहलात् ॥

अभावप्रत्यक्षमभिधित्सुर्भूमिकामाह ।

घटादिकार्य्यं स्वोत्पत्तेः प्रागसत्, क्रियाया गुणस्य च व्यपदेशस्य व्यवहारस्याभावात्, घटे जाते यथा घटश्चलति घटश्चलति घटः श्यामः इत्यादि क्रियागुणव्यवहारो भवति पूर्व्वन्तु न तथा व्यवहार इत्यर्थः, अतः सत्कार्य्यवादोनिरस्त इति घटोत्पत्तेः पूर्व्वं घटप्रागभावविशिष्टतन्तु सच्च प्रतियोगिजनकः कथमन्यथा कारणान्तरसत्त्वे उत्पन्नस्य न पुनरुत्पादः, इदानीं घटो भविष्यतीत्यादि प्रत्यक्षमपि प्रागभागे मानमिति ॥ १ ॥

ध्वंसाभावोऽप्यस्तीत्याह ।

सदपि घटादिकार्य्यं मुद्गरप्रहारानन्तरम् असत् अवर्त्तमानं ध्वंसप्रयोगीत्यर्थः तथाच घटो नश्यति घटो-ध्वस्त इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धोध्वंसाभावोऽप्यस्तीतिभावः ॥ २ ॥

ननु मुद्गरप्रहारानन्तरं तिरोभूतः सन् मद्यैव घटः

सच्चासत् ॥ ४ ॥

यच्चान्यदसदतस्तदसत् ॥ ५ ॥

स्तिष्ठति तादृशावस्थान्वितो घट एव ध्वंसव्यवहारविषय इत्यत आह ।

असतो अवर्त्तमानस्य क्रियागुणव्यपदेशाभावात् क्रियागुणव्यवहाराभावात् असत इति सावधारणं तथाचावर्त्तमानस्यैव क्रियागुणव्यपदेशाभावो नहि मुद्गरप्रहारानन्तरं घटश्चलति श्यामो घटोदृश्यते इति व्यवहारालोकानां तस्माद्ध्वंसव्यवहारविषयो न घटस्तस्यावर्त्तमानत्वात् किन्तु अर्थान्तरम्, घटादन्य एव ध्वंसनामा जन्याभाव इति ॥३।

भेदरूपो भावोऽप्यस्तीत्याह ।

सदपि घटादि भूतलादौ असत् अन्योन्याभावप्रतियोगि भूतलं न घट इत्यादिप्रतीतेः, ननु घटवति भूतले कथं घटस्यान्योन्याभावः स्यादिति प्रतियोगिरूपस्य घटस्य विरोधिनः सत्त्वादिति चेन्नह्ययं कञ्चित् अभावं प्रति येन केनापि सम्बन्धेन प्रतियोगिनो विरोधिता, तथा सति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकघटात्यन्ताभावस्यापि भूतलेऽसत्त्वप्रसङ्गात् किन्तु प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धेनैव प्रतियोगी अभावस्य विरोधी तथाच अन्योन्याभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकः सम्बन्धस्तादात्म्याख्य एव तेन सम्बन्धेन च घटस्य स्वस्मिन्नेव सत्त्वेन भूतलादावसत्त्वात्तत्र घटान्योन्याभावसत्त्वेन कोऽपि विरोधः, अयञ्चान्योन्याभावोऽत्यन्ताभाववन्नित्य एवेतिबोध्यम् ॥ ४ ॥

अत्यन्ताभावं साधयति ।

असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेर्विरोधिप्रत्यक्षवत् ॥ ६ ॥

अत उक्तादभावत्रयादन्यद् यत् असत् भावभिन्नम्, तदसत् अत्यन्तासत्त्वं भावप्रधाननिर्द्देशोऽयम्, अत्यन्ताभावाख्यमिति तु फलितार्थः, अयञ्चात्यन्ताभावस्तुरीयोऽभावः सदातनश्च, प्रतियोगि-तत्प्रागभाव तत्ध्वंसास्त्रय एवात्यन्ताभावस्य विरोधिनः, रक्तघटे श्यामं रूपं नास्ति श्यामघटे रक्तं रूपं नास्तीतिप्रतीती च ध्वंसप्रागभावाववगाहेते नत्वत्यन्ताभावमिति प्राञ्चः, नव्यास्तु ध्वंसप्रागभावयोर्नात्यन्ताभावविरोधित्वमतो ध्वंसादिकालावच्छेदेनाप्यत्यन्ताभावो वर्त्तत एव, यत्र भूतले पूर्व्वमपसारितं घटादिकं पुनरानीतं तत्रघटकालस्याभावसम्बन्धाघटकत्वाद्घटसत्त्वकाले न घटात्यन्ताभावबुद्धिरित्याहुः, केचित्तु यत्र भूतले पूर्व्वं घटादिकं स्थितमथापसारितं पुनरानीतञ्च तत्रोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थः संसर्गाभाव एव प्रतीयते नत्यन्ताभावइत्याहुः ॥ ५ ॥

अभावचतुष्टयं व्युत्पाद्य ध्वंसप्रत्यक्षं व्युत्पादयति।

असदिति असन् घटः नष्टोघटः धस्तोघट इत्यादिप्रत्यक्षं विरोधिप्रत्यक्षवत् प्रतियोगिघटप्रत्यक्षतत् अनुभवसिद्धं लौकिकसन्निकर्षजन्यञ्चेत्यर्थः तत्र च प्रतियोगिप्रत्यक्षं चक्षुरादिसंयोगजन्यं ध्वंसप्रत्यक्षन्तु चक्षुरादिसंयुक्तविशेषणताजन्यमितिविशेषः, अपरमपि विशेषमाह भूतप्रत्यक्षाभावादिति भूतस्य अतीतस्य प्रतियोगिनोघटादेः प्रत्यक्षस्याभावाद्योग्यानुपलम्भरूपात् कारणात् भूतस्य अतीतघटादेः स्मृतेः स्मरणात्मकात् प्रतियोगिज्ञानाच्च जायमानमिति

तदभावे भावप्रत्यक्षत्वाच्च ॥ ७ ॥
एतेनाघटोऽगौरधर्म्मश्च व्याख्यातः ॥ ८ ॥

पूरणीयम्, तथाच ध्वंसप्रत्यक्षं प्रतियोग्यनुपलब्धिजन्यं प्रतियोगिज्ञानजन्यञ्च प्रतियोगिप्रत्यक्षन्तु न तथा दृतोऽपि विशेष इतिभावः, अत्र स्मृतित्वनिवेशितम् ज्ञानजातं तु विवक्षितमिति मन्तव्यम्। एवञ्च घटादयो यथा प्रत्यक्षसिद्धास्तथा तद्ध्वंसा अपीतिभावः॥ ६ ॥

प्रागभावप्रत्यक्षमुपनयपरीत्या भवतीत्याह;

अभावे प्रागभावे सामान्यवाचकशब्दस्य विशेषपरत्वात्, तथा प्रत्यक्षम्, यथा ध्वंसे इन्द्रियसन्निकर्षयोग्यानुपलब्धिप्रतियोगिज्ञानैः प्रत्यक्षं जायते तथा प्रागभावेऽपीत्यर्थः। ननु प्रागभावस्यानादित्वात् कपालादिसंयोगजननादिति पूर्व्वमपि कुतो न प्रागभावस्य प्रत्यक्षमुक्तानां कारणानां तदानीमपि सत्त्वादित्यत आह भावप्रत्यक्षत्वादिति भवत्यस्मादित्यादाने घञ्, भावश्चरमकारणसामग्री तेन प्रत्यक्षं यस्य तत्त्वात् चरमकारणसामग्र्याव्यङ्ग्यत्वादितिफलितार्थः तथाचोक्तस्थले चरमकारणसामग्रभावान्नप्रागभावप्रत्यक्षमितिभावः, अतोन्द्रियस्य वाय्वादेः प्रागभावस्य प्रत्यक्षवारणाय त्रकारस्तेन च प्रतियोगियोग्यत्वं वसुञ्चितमिति मन्तव्यम् ॥ ७ ॥

अन्योन्याभावस्याप्येवं प्रत्यक्षं भवतीत्याह।

अघटः पटः, अगौरश्च, अधर्म्मः सुखमित्याद्याकारकोऽन्योन्याभावप्रत्ययोऽपि एतेन प्रध्वंसप्रागभावप्रत्ययक-

अभूतं नास्तीत्यनर्थान्तरम् ॥ ८ ॥

नेन व्याख्यातः कथित इति समुदितार्थः तथाचान्योन्याभावप्रत्यक्षेऽपि इन्द्रियसम्बद्धविशेषणता प्रतियोग्यनुपलब्धयः प्रतियोगिज्ञानञ्चेतानि कारणानि, इयान् परं विशेषो यत् संसर्गाभावग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वं तन्त्रम्, अन्योन्याभावग्रहे त्वधिकरणयोग्यत्वमिति धर्म्मस्यातीन्द्रियत्वेपि स्खादौ योग्याधिकरणे तदन्योन्याभावस्य प्रत्यक्षं निराबाधमेवेति, यत्तु संसर्गाभावग्रहे प्रतियोग्यधिकरणोभययोग्यत्वं तन्त्रमिति कैश्चिदुक्तं तन्न समीचीनं, तथा सति पाषाणे सौरभाभावस्य, गुडे तिक्ताभावस्य वायौ रूपाभावस्य, आकाशे स्पर्शाभावस्य शब्दाभावस्य च प्रत्यक्षानुपपत्तेरुक्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियायोग्यत्वात्, अतएव त्वक्संयुक्तकालविशेषणतया वायुस्पर्शनाशप्रत्यक्षं पक्षधरमिश्रैः स्वीकृतमिति संक्षेपः ॥ ८ ॥

अत्यन्ताभावस्यापि प्रत्यक्षमाह ।

अभूतमिति नास्ति भूतम् अतीतं यत्र प्रत्यक्षे तादृशम्, नास्तीति यत् प्रत्यक्षम्, तदनर्थान्तरम्, नास्ति विषयतयार्थान्तरम् अत्यन्ताभावभिन्नं ध्वंसादिरूपं यत्र तत्, रक्तघटे श्यामो नास्तीतिप्रत्यक्षे भूतस्य श्यामरूपस्य विषयतया वर्त्तमानत्वेन तत्प्रत्यक्षं श्यामध्वंसविषयकम्, वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षञ्च न वायौ पूर्व्वोत्पन्नं रूपं विषयीकरोति, तस्मात् तत्प्रत्यक्षं न ध्वंसविषयकं किन्त्वत्यन्ताभावविषयकमेवेति, भूतपदं भविष्यतोप्युपलक्षकम्, तेन श्यामे रक्तं रूपं नास्तीति प्रागभावप्रत्ययस्यात्यन्ताभावाविषयकत्वेपि न क्षतिः ॥ ८ ॥

नास्ति घटो गेहे इति सतोघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः ॥ १० ॥

ननु भूतलादौ यत्र पूर्वं घटोस्थितस्ततोऽपसारितस्तदानीं घटोनास्ति प्रत्यक्षेण प्रागभावध्वंसावबगाहते तयोः समवायिकारणवृत्तित्वनियमेन भूतलादिदृश्यत्वात्, नाप्यत्यन्ताभावम्, तस्य नित्यत्वेन घटसत्त्वकालेऽपि तादृशप्रत्यक्षप्रसङ्गात्, तथाच तादृशप्रयत्नस्य कविषय इत्याकाङ्क्षायामाह ।

सतः पूर्वं तत्र वर्तमानस्य घटस्यैव गेहसंसर्गप्रतिषेधः गेहे संसर्गाभावः तद्विषयोऽत्यन्ताभाव इति तु परमार्थः, नास्ति गेहे घट इति प्रत्यक्षविषयं इति समुदितसूत्रार्थः, तथाच तादृशप्रत्यक्षे घटात्यन्ताभाव एव तत्तत्कालीनगेहाद्यात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन भासते, घटकाले तु तादृशसम्बन्धासत्त्वान्न तदन्यत्वाभावबुद्धिरितिभावः । केचित्तु नास्ति गेहे घट इति प्रत्यक्षस्य विषयोघटस्य गेहसंसर्गप्रतिषेधः गेहवृत्तित्वाभावः स च घटापसारणकालीनघटात्मकेन स्वरूपसम्बन्धेन घटेऽबाधित एवेति, नन्व घट इति प्रथमाऽनुपपत्तिरनुयोगिनि सप्तम्याः संसर्गाभावबोधे तन्त्रत्वादिति वाच्यं प्रातिपदिकार्थस्यात्यन्ताभावबोधस्थल एव अनुयोगिनि सप्तम्यपेक्षणादुक्तस्थले सप्तम्यर्थाभावस्य घटे भानात्, नचात्रास्ति क्रियायाः कुत्रान्वयः नञर्थे चेत् तदा घटौ न स्वरूपादौ द्विवचनाद्यनुपपत्तिः, घटे चेत् नञर्थस्य घटांशे विशेष्यतावच्छेदकतया भानं न, सम्बन्धवति अन्यथा न घटः, पटश्चेष्टतीत्यादिप्रयोगस्यापि

आत्मन्यात्ममनसोः *संयोगविशेषादात्मप्रत्यक्षम् ॥ ११ ॥

साधुत्वापत्तेरिति वाच्यं नञर्थप्रातिपदिकार्थाभावस्य विशेष्यतावच्छेदकतया भानेऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्येण नञर्थस्य सुबर्थाभावस्यास्क्रियाविशेष्यतावच्छेदकविषयाभाने बाधकाभावात्। वस्तुतस्तु नास्ति गेहे घट इत्यभिलापप्रयोजकत्वं तादृशप्रत्यक्षस्यावाधितमेव तादृशशब्दजन्यबोधरूपानाकारकत्वस्य तत्राप्रयोजकत्वादित्याहुः ॥ १० ॥

लौकिकसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षं परीक्ष्यालौकिकयोगजधर्मसन्निकर्षजन्यं प्रत्यक्षं व्युत्पादयति।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् योगजधर्मसहकृतादात्ममनःसंयोगात्, आत्मनि बुद्ध्यारम्भे यत्ने सति "आत्मयत्नबुद्धिर्बुद्धिः" इतिकोषात्, बुद्ध्यारम्भयत्नजन्यायां चिन्तायां सत्यामिति तु फलितार्थः, आत्मप्रत्यक्षं स्वात्मनः परात्मनश्च प्रत्यक्षं, भवतीतिशेषः। अलौकिकसन्निकर्षस्यापि त्रिविधः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोगजधर्मभेदात्, तत्र योगजधर्मो योगाभ्यासजनितो धर्मविशेषः श्रुतिपुराणादिप्रमाणकः, सोऽपि द्विविधः युक्तयुञ्जानरूपयोगिद्वैविध्यात्, तत्र योगाभ्यासवशीकृतमानसः समाधिसमासादितविविधविभूतिर्युक्त इत्युच्यते अयमेव विशिष्टयोगवत्त्वाद्युक्त इत्युच्यते। युञ्जानो विषयव्याक्षिप्तमानसोध्यानसहकारात्सकलपदार्थानां साक्षात्कर्ता, एतादृशयुञ्जानमक्षिप्रेत्यं वेदं सूत्रम् ॥ ११ ॥

---

*सन्निकर्षविशेषादित्यपि क्वचित् पाठः।

तथा द्रव्यान्तरेषु प्रत्यक्षम् ॥ १२ ॥

असमाहितान्तःकरणा उपसंहृतसमाधयस्तेषाञ्च ॥ १३ ॥

तत्समवायात् कर्म्मगुणेषु ॥ १४ ॥

ननु योगजधर्म्मेणात्ममात्रस्य साक्षात्कारोपगमे योगिनः सर्व्वज्ञत्वमनुपपन्नमत आह ।

उक्तयोगजधर्म्मसन्निकर्षान्नात्ममात्रे प्रत्यक्षं किन्तु द्रव्यान्तरेषु पृथिव्यादिष्वपि प्रत्यक्षं भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

युञ्जानस्य प्रत्यक्षमुक्त्वा युक्तस्य तदाह ।

असमाहितान्तःकरणाः असमाहितं समाधिरहितम् अन्तःकरणं येषां ते तथा, उपसंहृतः समापितः सफलीकृतः समाधिर्यैस्ते समाधेः फलं विविधाः सिद्धयस्ता येषामुत्पन्नास्तादृशाः ये युक्तास्तेषामपि आत्मनाम् अन्येषां द्रव्याणाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति समुदितार्थः, युञ्जानस्य प्रत्यक्षे ध्यानापेक्षा, युक्तस्य प्रत्यक्षे तु ध्यानात्मकसमाध्यपेक्षा नास्तीतिभावः ॥ १३ ॥

ननु द्रव्याणां प्रत्यक्षसम्भवेऽपि सर्व्वज्ञत्वं योगिनोऽनुपपन्नमेव गुणादीनामज्ञानादत आह ।

तस्य योगधर्म्मसहकृतमनःसंयोगस्य, समवायात् युक्तयुञ्जानयोः कर्म्मसु गुणेषु च प्रत्यक्षमुत्पद्यते इत्यर्थः, अचिन्त्योऽहि योगजधर्म्मप्रभावः, यद्बलेनागस्त्यमुनिः पारावारं पपौ, सौभरिश्च कायव्यूहं परिगृहीतवान्, वशिष्ठश्च दिलीपस्य सुरभिशापं ज्ञातवान्, तस्य योगजधर्म्मस्य पदार्थे

आत्मसमवायादात्मगुणेषु ॥ १५ ॥

अस्येदं कार्य्यं कारणं संयोगि विरोधि समवायि चेति लैङ्गिकम् ॥ १ ॥

र्थसाक्षात्कारसम्पादनं नासम्भावनीयमिति, कर्म्मगुणेत्युपलक्षणं सामान्यादिकमपि बोध्यम्, एवं सामान्यलक्षणाज्ज्ञानलक्षणारूपालौकिकप्रत्यासत्तिजन्यं प्रत्यक्षमपूर्व्वमेयम् ॥ १४ ॥

तत् किं योगिनां लौकिकप्रत्यक्षं न भवतीयत आह ।

आत्मसमवायात् मनःसंयुक्तात्मसमवायात् आत्मगुणेषु स्वात्मवृत्तिसुखादिगुणेषु योगिनां लौकिकमपि प्रत्यक्षं भवति तत् सामग्र्या वृत्तत्वादिति समुदितनिष्कर्षः ॥ १५ ॥

इति श्रीजयनारायण तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ नवमाध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

इदानीमनुमितिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते ।

लिङ्गेन व्याप्यपक्षधर्म्मताविशिष्टेन जनितं ज्ञानं लैङ्गिकं प्रयोजकत्वं प्रयोज्यत्वं वा वृतीयार्थः, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमिति तु फलितार्थः, नच परामर्शप्रत्यक्षमपि परामर्शजन्यमिति तत्रातिव्याप्तिः, वह्निसाध्यकपरामर्शोपादाने आलोकादिविधेयकानुमितावव्याप्तिश्चेति वाच्यं तादृशज्ञानवृत्तिप्रत्यक्षसमवेतजातिमत्त्वस्यानुमितिलक्षणत्वे तात्पर्य्यात्, स्मृतिव्यावृत्तयर्थं ज्ञानेजन्यान्तविशेषणम्, नच परामर्शजन्यस्मृत्यात्मकज्ञानसादाय तद्दोषतादवस्थ्यमिति वाच्यं व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्म्मताविश्चयत्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नजनकतानिरूपितजन्यत्वस्य निवेश-

नीयत्वात्, स्मृतिजनकतावच्छेदककोटौ उपेक्षान्यत्वस्याधिकस्य सत्त्वेन तादृशजनकतायास्तादृशनिश्चयत्वमात्रावच्छिन्नत्वाभावात्, नच तादृशजन्यत्वमपेक्ष्य स्मृत्यन्यत्वमेव लाघवान्निवेशयितुमुचितमिति वाच्यं यथासन्निवेशे वैयर्थ्याभावात् स्मृत्यन्यत्वघटितस्य लक्षणान्तरत्वादिति यद्वा जन्यान्तं परिचायकं निवेशस्तु यत्किञ्चिदनुमितिव्यक्तेस्तद्वत्तित्वेनेति संक्षेपः। व्याप्तिः पूर्वमुक्ता, पक्षधर्म्मताच पक्षतावद्धर्म्मिवृत्तिता, पक्षताच प्राचां मते साध्यनिश्चयनिवर्त्यसंशयरूपा, तस्य विशेष्यतासम्बन्धेन पर्व्वतादौ सत्त्वम्, अचार्य्यमते सिषाधयिषा पक्षता, तस्याश्च विषयताविशेषसम्बन्धेन पक्षनिष्ठत्वम्, चिन्तामणिकृन्मते सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धप्रभाव एव पक्षता, तस्य च स्वप्रतियोगिविशेष्यत्वसम्बन्धेन पर्व्वतादिवृत्तित्वम्, अनुमितिहेतुता तु पक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवेत्यवधेयम्, एतादृशपक्षतायास्तु धर्म्मांशे परिचायकतयैव निवेशो नतु विशेषणतयेति संक्षेपः। तदेतत् लैङ्गिकं ज्ञानं त्रिविधं पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतोदृष्टञ्चेति, तत्र पूर्वं कारणं तद्वत् तल्लिङ्गकम्, शेषः कार्य्यं तद्वत् तल्लिङ्गकम्, सामान्यतोदृष्टं कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गकमिति गौतमीयोक्तमेवाह अस्येदमिति, अस्य साध्यस्य इदं साधनं कार्य्यमिति व्यवहारो यत्र भवति अर्थात् कार्य्यलिङ्गकं यथा धूमादिलिङ्गेन वह्न्यादेरनुमानम्, अस्येदं कारणमिति कारणलिङ्गकं यथा मेघोन्नतिविशेषेण वृष्टेरनुमानम्, कार्य्यकारणभिन्नलिङ्गकरूपं यत् सामान्यतोदृष्टं तत् त्रिविधं यथा लोष्टैर्योगिना सुबलविशेषलिङ्गेन उत्खलादौ संयोगेन

अस्येदं कार्य्यकारणसम्बन्धश्चावयवाङ्गवति॥२॥
एतेन शाब्दं व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

लोहस्यानुमानम्, तथा नकुलविरोधिरूर्य्यदर्हविशेषदर्शने गुरुत्वाद्यन्तरितनकुलस्यानुमानम् एवं वह्न्यनुयोगिकसमवायप्रतियोगिरूपवह्निसमवायुष्णस्पर्शेन भर्ज्जनकपालादौ वह्न्यादेरनुमानमिति ॥ १ ॥

ननूक्तानुमानानां सामान्यतोदृष्टत्वे पृथिवीत्वादिना द्रव्यत्वानुमानं पद्मस्य विकासेन दिनस्यानुमानं कुमुदविकासेन रजन्या अनुमानं रसादिना गुरुत्वाद्यनुमानञ्च कुतान्तर्भविष्यतीत्यतआह ।

अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति ज्ञानालैङ्गिकं भवति, कार्य्यकारणाभ्यां सहितः सम्बन्धः कार्य्यकारणसम्बन्धः सम्बन्धपदमपि मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेन सम्बन्धिबोधकम्, अवयवात् प्रतीकात् लैङ्गिकविशेषात् लैङ्गिकविशेषमधिकृत्य लिङ्गं भवतीति समुदितार्थः, तथाच कार्य्यं यत्र लिङ्गं तत् शेषवत्, कारणं यत्र लिङ्गं तत् पूर्ब्बवत्, सम्बन्धि कार्य्यकारणभिन्नं साध्यस्य यथाकथञ्चित् सम्बन्धविशिष्टं यत्र लिङ्गं तत सामान्यतोदृष्टमित्युक्तानुमानानां सामान्यतोदृष्ट एवान्तर्भाव इति भावः, येतु केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदेनानुमानस्य त्रैविध्यं वर्णयन्ति तेत्विदं सूत्रद्वयमन्यथैव व्याचक्षते, तद्व्याख्यानन्तु ग्रन्थगौरवभयान्नोद्भावितमस्माभिः॥ २ ॥

शाब्दबोधश्चात्रैवान्तर्भवतीत्याह ।

एतेन लैङ्गिकज्ञानकथनेन शाब्दं शब्दज्ञानजन्यं

ज्ञानमपि व्याख्यातं कथितमित्यर्थः नैयायिकप्रभृतिभिरन्वयबोधनामकं प्रत्यक्षानुमितिभिन्नमनुभवरूपं ज्ञानं मन्यते, वैशेषिकमतेतु न तदङ्गीकारः, पदज्ञानस्थले पदार्थसंसर्गस्यानुमितिरेव भवति, तथाहि गौरस्तीतिवाक्यश्रवणानन्तरं गौरस्तितावान् स्वधर्म्मिकास्तित्वान्वयबोधानुकूलाकाङ्क्षाश्रयपदस्मारितत्वात् घटवत्, अस्तिपदसमभिव्याहृतगोःपदस्मारितत्वाद्वा चक्षुर्वदित्यनुमानमेव नतु शब्दजन्यो विलक्षणोबोधः, पदानामेकवाक्यतापन्नत्वरूपसमभिव्याहृतत्वनिश्चयं विना न्यायनयेऽप्यन्वयबोधस्यानुत्पत्तेः पूर्वं तस्यावश्यकत्वात्, नच विनष्टे भाविनि वा घटचक्षुरादौ व्यभिचारः, स्वार्थानुमाने स्वरूपसतस्तस्याकिञ्चित्करत्वात् एकविधव्यभिचारग्रहसत्त्वेऽपि अन्यविधव्याप्तिनिश्चयस्य सम्भवाच्च समानप्रकारकस्यैव व्यभिचारग्रहस्य व्याप्तिधीविरोधित्वात् अथवा गौःपदमस्तित्वज्ञोगोचरज्ञानपूर्वकम् अस्तिपदसाकाङ्क्षगौःपदत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथाकाशमित्येवं पदपक्षकानुमानमिति, यद्वा सामान्यत एवानुमानं तथाहि एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वाद्दण्डेन गामभ्याजेति पदार्थसार्थवत्, किं वा एतानि पदानि स्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बत्वात् दण्डेन गामभ्याजेति पदकदम्बवदित्येवानुमानम्, नच व्याप्तिज्ञानविरहस्थले कथं तादृशानुमितिरिति वाच्यं तत्र विशिष्टबोधस्यानङ्गीकारात् तावत्पदार्थस्मृतितः परस्परं संसर्गावगाह्यलौकिकमानसप्रत्यक्षा-

हेतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ ४ ॥

अस्येदमिति-बुद्ध्यपेक्षितत्वात् ॥ ५ ॥

त्मकविशिष्टबोधसम्भवाच्च । एतेन चेटाऽपि व्याख्यातेति संक्षेपः ॥ ३ ॥

ननु शब्दस्यापदेशपदवाच्यस्य कथं लिङ्गत्वमपदेशस्य स्वरूपाच्छादनरूपतयाऽनुमित्यजनकत्वादिति तटस्थाशङ्कां निरस्यति ।

अपदेशशब्दो यद्यपि स्वरूपाच्छादने वर्त्तते तथापि अपदिश्यते कथ्यतेऽनेनेतिव्युत्पत्त्या शब्देऽपि स वर्त्तते, शब्दश्च लिङ्गविधया लैङ्गिकज्ञान एव हेतुरिति, अनुमिति-प्रमितिकरणञ्च शब्दोऽपि, एवं लिङ्गविधया करणत्वमपि शब्दे वर्त्तते, तथाच हेतुरपदेशोलिङ्गं प्रमाणं करणमित्यनर्थान्तरं एते शब्दा एकस्य लिङ्गस्य बोधकाः नतु स्वरूपाच्छादनमात्रबोधकाः स्वरूपाच्छादनस्याननुमापकत्वेऽपि शब्दस्यानुमापकत्वे न काचिदनुपपत्तिरित्याशङ्कितुर्भ्रान्तिर्महतीतिभावः ॥ ४ ॥

उपमानादेरप्यनुमान एवान्तर्भाव इति प्रतिपादयति ।

अस्य व्यापकस्य साध्यस्य इदं साधनं व्याप्यमिति बुद्धेर्याऽपेक्षा सा जाता येषां तत्त्वात्, व्याप्तिज्ञानसापेक्षत्वादिति तु फलितार्थः, उपमानार्थापत्तिसम्भवैतिह्यस्थलीयबुद्धीनां लैङ्गिकत्वमिति शेषः । तत्रोपमानजन्या बुद्धिस्तावत् ग्रामीणस्य प्राथमिकगवयचक्षुःसंयोगानन्तरमयं गोसदृश इति प्रात्यक्षिकं ज्ञानं ततो गोसदृशोगवयपदवाच्य इत्यतिदेश-

वाक्यार्थस्मरणं तत एतज्जातीयो गवयपदवाच्य इति या बुद्धिरुदेति सोपमितिरिति न्यायमतानुसारिणः, काणादमते तु सानुमितिरेव गोसादृश्यलिङ्गेन गवयपदवाच्यत्वव्याप्यतया गृहीतेन गवयपदवाच्यत्वस्यानुमितेरेव तदानीं जननात्, व्याप्तिधीविरहदशायाञ्च न भवत्येव गवयपदवाच्यत्वधीरिति। एवञ्च गवयप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति प्रत्यन्तरे दृष्टेसति प्रयुज्यमानत्वात् यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, यद्वा गवयपदं स्वप्रवृत्तिनिमित्तकं साधुपदत्वादित्यनुमानेन पक्षधर्म्मतावलाद्गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं भासते इति। मीमांसका अर्थापत्तिं प्रमाणान्तरं मन्यन्ते तथाहि यत्र देवदत्तस्य शतवर्षजीवित्वं ज्योतिःशास्त्रादवगतं जीवितोपयोगिभोजनसत्त्वञ्च प्रत्यक्षादवगतम्। तत्र शतवर्षजीवित्वान्यथानुपपत्त्या बहिःसत्त्वं कल्प्यते, तदनुमानेन गतार्थत्वान्नेष्यते, तथाहि जीवित्वस्य बहिःसत्त्वग्रहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधात् बहिःसत्त्वमनुमितौ भासते, एवं पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वागमाद्भोजनं सिद्धयत् दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यति। एवं सम्भवैतिह्ययोरपि प्रमाणान्तरत्वं मन्यन्ते पौराणिकाः, तथाहि सम्भवो भूयःसङ्ख्याराधीनज्ञानं यथा सम्भवति ब्राह्मणे विद्या सम्भवति शतस्य शतमस्य च व्याप्तिर्नापेक्षितेति तेषामाशयः, एवमैतिह्यमिति होचुरित्यनेन प्रकारेण यदुच्यते, तद्धि अनिर्दिष्टप्रवक्तृकं परम्परागतं वाक्यम्, यथा इह वटे यक्ष इत्यादि, तस्याप्तोक्तत्वानिश्चयान्न शब्देऽन्तर्भाव इति पौराणिका-

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् संस्काराच्च स्मृतिः ॥ ६ ॥

तथा स्वप्नः ॥ ७ ॥

नामभिरुक्तिः, तदेतन्मतं न समीचीनम्, ऐतिह्यस्य शब्दरूपतयाऽनुमानएवान्तर्भावात्, सम्भवोऽपि व्याप्तिसापेक्षोऽनुमान एवान्तर्भवति, तन्निरपेक्षस्तु प्रमाणमेव न, तदुक्तं गौतमीये "शब्द ऐतिह्यमर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसम्भवाभावानामनर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः" इति, भट्टमते वेदान्तमते चानुपलब्धेरपि प्रमाणान्तरत्वमस्ति तयाभावग्रहोभवतीति, तन्मतमपि न मनोरमम्, अनुपलब्धिस्थले इन्द्रियसम्बद्धविशेषणतासत्त्वया प्रत्यक्षमेव भवतीति तत्र चानुपलब्धेः कारणत्वं न विप्रतिपद्यामहे प्रमाणान्तरत्वन्तु तस्या न युक्तिपदवीं स्पृशतीति संक्षेपः ॥ ५ ॥

द्विविधामनुभूतिरूपां बुद्धिं परीक्ष्य स्मृतिरूपां बुद्धिं परीक्षितुमारभते।

आत्ममनसोः संयोगविशेषात् सुषुप्तादिसहितादात्ममनःसंयोगात् संस्कारात् समानाकारकात् भावनाख्यात्, चकारादुद्बोधकाच्च स्मृतिर्भवति तत्र च उपेक्षानामकनिश्चयः करणं, संस्कारोव्यापारः, उद्बोधकास्तत्सहकारिणः, आत्ममनःसंयोगोऽसमवायिकारणं सुषुप्तादिरूपप्रणिधानादिकं निमित्तकारणमित्यर्थः ॥ ६ ॥

स्मृतौ यथा संस्कारः कारणं तथा स्वप्नेऽपीत्याह।

तथा आत्ममनःसंयोगविशेषात् पूर्वानुभवजनितसंस्का-

स्वप्नान्तिकम् ॥ ८ ॥

राज्ञ स्वप्नोमानसज्ञानविशेषो भवति, अत्र संयोगे विशेषो-प्रेक्षामनः संयोगात्मकदोषविशिष्टत्वात् अतएव तदानीं भ्रम एव भवति, पूर्वानुभवश्च ऐहिकोजन्मान्तरीयो वा, नच नलादेर्दमयन्त्यादिदर्शनमुषादेरनिरुद्धादिदर्शनं पुराणादिप्रसिद्धं कथं सङ्गच्छते तज्जन्मन्यनुभवात् जन्मान्तरे च विषयस्याजातत्वेनानुभवाभावाच्चेति वाच्यं संसारस्यानादितया कल्पान्तरानुभूततत्तद्विषयसंस्कारेण तत्तद्विषयस्वप्नसम्भवात्, नच "अदृष्टमर्थमदृष्टत्वैभवात् करोति सुप्तिर्जनदर्शनातिथिम्" इति श्रीहर्षवाक्यस्यासङ्गतिरिति वाच्यं तत्रादृष्टपदस्य तज्जन्मादृष्टार्थकत्वात्, तत्र किञ्चित् स्वप्नज्ञानं वातदोषाधीनमाकाशगमनादिविषयकम्, किञ्चित्च पित्तदोषाधीनं विद्युदर्शनादिविषयकम्, किञ्चित्तु श्लेष्मदोषाधीनं नदीमज्जनादिविषयकम्; तत्र कानिचिज्ज्ञानानि शुभसूचकानि, कानिचिच्चाशुभसूचकानि तदुक्तम्, "आरोहणं गोवृषकुञ्जराणां प्रासादशैलाग्रवनस्पतीनाम्। आरुह्य नौकां प्रतिगृह्य वीणां मुक्त्वा रुदित्वा ध्रुवमर्थलाभः" ॥ इति,

"दृष्ट्वाम्बरधरा नारी क्षणगन्धानुलेपना।
उपगूहति यं स्वप्ने तस्य मृत्युर्न संशयः" ॥

इत्यादि च, अतश्च मानसं ज्ञानं ज्ञानलक्षणरूपालौकिकसन्निकर्षाज्जायते स्मरणञ्च संस्कारादिति विशेषः ॥ ७ ॥

स्वप्नान्तिकसंज्ञकेऽपि ज्ञाने एतदेव कारणमित्याह।

धर्माच्च ॥ ९ ॥

इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या ॥१०॥

तद्दुष्टज्ञानम् ॥ ११ ॥

तथेत्यस्य पूर्वसूत्रस्थस्यात्रानुषङ्गोबोध्यः। तथाच स्वप्नज्ञानं यथात्ममनःसंयोगविशेषसंस्कारोभयजन्यं तथा स्वप्नान्तिकाख्यं ज्ञानमपीत्यर्थः। इदञ्च ज्ञानं स्वप्नावस्थाजातानुभवजनितसंस्कारेण जायते, किन्तु स्मृत्यात्मकम्, न मानसमिति विशेषः ॥ ८ ॥

स्वप्नास्वप्नान्तिकयोरदृष्टमप्यसाधारणं कारणमित्याह। चकारादधर्मस्य संग्रहः। केचित्तु संस्कारं विनैव धर्मादिमात्रादपि किञ्चित् स्वप्नादिकं जायते इतिप्रतिपादनायेदं सूत्रम्, अतएव पूर्वोक्तश्रीहर्षकाव्यमपि साधु सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ ९ ॥

प्रकारान्तरेणापि बुद्धिर्द्विविधा प्रमाऽप्रमा चेति तत्राऽप्रमायाः कारणमाह।

इन्द्रियदोषः काचादिः, संस्कारदोषोभ्रमानुभवजातत्वादिः चकाराद् दूरत्वादिरूपाणामसन्निकृष्टपरामर्शादिरूपाणाञ्च दोषाणां संग्रहः, तथाचाविद्यायामप्रमायां दोषः कारणं दोषस्तु प्रकृदूरत्वादिरूपो नानाविध इत्यर्थः ॥१०॥

अविद्याया लक्षणमाह।

सर्वनामसमानार्थकं तदित्यव्ययं नातस्तेनाविद्यापरामर्शानुपपत्तिः, दोषजन्यं ज्ञानं सा अविद्येति अविद्यालक्षणम्. अत्र दोषाणामन्यतमत्वेन निवेशः, उपलक्षणमेतत् तद्भाववति तत् प्रकारकं विशेष्यावृत्तिप्रकारकं वा ज्ञानमित्यप्यविद्यालक्षणं द्रष्टव्यम् ॥ ११ ॥

अदुष्टं विद्या ॥ १२ ॥
आर्षं सिद्धदर्शनञ्च धर्म्मेभ्यः ॥ १३ ॥

प्रमालक्षणमाह।

दोषानधीनं ज्ञानं प्रमेति प्रमालक्षणं भ्रमसामान्यभिन्नज्ञानं प्रमेत्यपि लक्षणं द्रष्टव्यम्, आंशिकप्रमाया अलक्ष्यत्वमेव, तद्वति तत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रमेतिविशेषलक्षणम्, एतच्च रङ्गरजतयोरिमे रजते इत्याद्यांशिकप्रमासाधारणम्, स्मृतिव्यावृत्तप्रमालक्षणे च अनुभवत्वं निवेशनीयमित्यत्र विस्तरः ॥ १२ ॥

ननु योगिनां ज्ञानं कथमविद्या न भवति दूरत्वादिरूपविषयदोषस्य तत्रापि सम्भवादत आह।

आर्षमृषीणां योगजधर्म्मेण जनितं यत् सिद्धदर्शनं सिद्धानां सतां सर्व्वेषां वस्तूनां दर्शनं तद्धर्म्मेभ्यो जायते ननु तत्राधर्म्मः कारणमिति न तत् कदाचिदपि भ्रमरूपं, भ्रमं प्रति अधर्म्मस्य हेतुत्वात्, योगिनां ज्ञानन्तु धर्म्ममात्राधीनं प्रमारूपमेव भवति दूरत्वादेर्विषयदोषस्य तत्र भ्रमत्वासम्पादकत्वात्, दोषाणां भ्रमजनकत्वमधर्म्मसहकारेणैवेतिहृदयम्, केचित्तु सिद्धेन मन्त्राद्यभिमन्त्रितेन गुटिकाञ्जनविशेषादिना यद्दर्शनं भवति तदपि आर्षवत् धर्म्मेभ्य एव भवति अतएव रघुवंशे "अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शनोऽभूव भावेषु दिलीपनन्दनः" इत्यादिकमपि साधु सङ्गच्छते, तथाच तादृशज्ञानमपि धर्म्ममात्राधीनतया प्रमारूपमेव भवतीतिभाव इति व्याचक्षते ॥ १३ ॥

दृष्टानिष्टकारणनिषेधाद्विरोधाच्च मिथः सुखदुःखयोरर्थान्तरभावः ॥ १ ॥

संशयनिर्णयाभावश्च ज्ञानान्तरत्वे हेतुः ॥ २ ॥

इति श्रीजदनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ नवमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

समाप्तश्चायं नवमोऽध्यायः ।

जगन्मोहनपादाब्जपरागनिकरं परम् ।
सारं सारं पुरःपूरं तरेयं विघ्नवारिधेः ॥

क्रमप्राप्ते सुखदुःखे परीक्षयितुं सुखयोर्भेदन्तावद्व्यवस्थापयति । गौतमीयेन "दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च" इति सूत्रेण दुःखस्य सुखाभिमानविप्रयत्नमुक्तं तेनापाततो दुःखमेव सुखं नतु तद्भिन्नं गुणान्तरमिति बोधोभवति तदुभ्रमनिरासार्थमदमारब्धः । सुखदुःखयोरर्थान्तरभावो नैकत्वम्, दृष्टं सुकन्दनवनितादिकम्, अनिष्टमहिकण्टकवैरिपूतिगन्धादिकम्, तद्भेदं यदारब्धं तस्य विशेषात् वैलक्षण्यात् मिथः परस्परविरोधात् एकात्मनि युगपदनुत्पद्यमानत्वाच्च नहि विजातीयकारणद्वयो विरुद्धयो वाऽभेदः स्वभावनापदवीमधिरोहति, गौतमीयं सूत्रन्तु सुखं दुःखत्वेन भावनीयं वैराग्यार्थमित्येतदर्थमिति । वस्तुतः सर्व्वजनसंवेदनसिद्धं सुखं दुःखं वाऽपह्नोतुं न शक्नोति गीर्व्वाणगुरुरपीतिसंक्षेपः ॥ १ ॥

तयोर्निष्पत्तिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्याम् ॥ ३ ॥
अभूदित्यपि ॥ ४ ॥

ननु सुखदुःखे ज्ञानविशेषावेव यथैन्द्रियकलैङ्गिके नतु भिद्येते तत इत्यत आह।

सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तरत्वे ज्ञानगुणभिन्नत्वे संशयनिर्णयान्तराभावः संशयनिश्चयान्तर्गतत्वाभावो हेतुः। ज्ञानगुणो हि द्विविधः सन्देहो निश्चयश्चेति नहि तयोरन्यतरस्मिन्नपि सुखं दुःखं वाऽन्तर्भवितुमर्हति नहि सुखं दुःखं वा विरुद्धकोटिद्वयप्रकारकं येन तयोः सन्देहत्वं सम्भाव्येत, नापि तदभावाप्रकारकं सत्तत्प्रकारकं येन निर्णयत्वं सम्भावनीयमिति, ज्ञानस्य तृतीयप्रकारस्तु शशविषाणायमानः, नातस्तत्र सुखं दुःखं वा प्रवेष्टुमीष्टे इति ॥ २ ॥

ननु यथा निर्व्विकल्पकं ज्ञानं न संशयो नापि निश्चयस्तथा सुखदुःखेऽपि स्यातामत आह।

तयोः सुखदुःखयोर्निष्पत्तिः सिद्धिः प्रत्यक्षलैङ्गिकाभ्यां स्वात्मनि सुखदुःखे प्रत्यक्षसिद्धे परात्मनि नयनप्रसादादिना सुखस्य मुखमालिन्यादिना दुःखस्यानुमानं भवति तथाच तयोर्निर्व्विकल्पकज्ञानरूपत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तिः मुखप्रसादमालिन्यादिलिङ्गकानुमितिविषयत्वानुपपत्तिश्चातो ज्ञानान्तर्गतत्वं न सुखदुःखयोरितिभावः ॥ ३ ॥

भेदकान्तरमपि दर्शयति ।

पर्व्वते वह्निरभूत् पर्व्वते वह्निरस्ति पर्व्वते वह्निर्भविष्यतीत्याद्याकारा अपि ज्ञानस्य ज्ञानसुखाद्योर्भेदकाः,

सति च कार्य्यादर्शनात् ॥ ५ ॥
एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु दृष्टत्वात् ॥६॥

ज्ञाने हि अतीतानागतवर्त्तमानविषयके भवति नहि सुखस्य दुःखस्य वा कोऽपि विद्यते विषयः, अतः स्वविषयकत्वनिर्विषयकत्वरूपविरुद्धधर्माध्यासान्न ज्ञानाभेदः सुखादीनामितिभावः ॥ ४ ॥

इतोऽपि सुखदुखे भिद्यते ज्ञानादित्याह ।

सति ज्ञानकारणे सति, कार्य्ययोः सुखदुःखयोः, अदर्शनात् अननुभवात्, न सुखदुःखयोर्ज्ञानान्तर्भावः, प्रत्यक्षसामग्रामनुमितिसामग्र्याश्च सत्यां प्रत्यक्षमनुमितिर्वा भवति, तत्र घटं पश्यामि वह्निमनुमिनोमीत्याद्यनुभवो भवति नत्वहं सुखी दुःखी वेति सुखं दुःखं वा नैव भवितुमर्हतीति ज्ञानविशेष इति भावः ॥ ५ ॥

निर्विकल्पकात् विशेषकान्तरमाह ।

एकार्थसमवायिकारणान्तरेषु स्वसमानाधिकरणविजातीयकारणेषु सत्सु दृष्टत्वात् सुखदुःखयोरितिशेषः । तथाच सुखं धर्म्मसुखरागसुखकारणेच्छासुखकारणोपादानगोचरप्रयत्नरूपान् स्वसमानाधिकरणविजातीयगुणान् दुःखत्वावर्म्मकण्टकादिज्ञानरूपान् अपेक्षते निर्विकल्पकञ्च विषयेन्द्रियसन्निकर्षादेव जायते न स्वसमानाधिकरणासाधारणकारणमपेक्षते, मनःसंयोगादृष्टादिकन्तु तत्र साधारणकारणमेव एवञ्च सुखं दुःखं वा कथं निर्विकल्पकज्ञानान्तर्भूतं भवितुमर्हतीति कारणवैषम्यादित्यर्थः । ६ ।

एकदेशे इत्येकस्मिन् शिरः पृष्ठमुदरं मर्म्माणि तद्विशेषस्तद्विशेषेभ्यः ॥ ७ ॥

कारणमिति द्रव्ये कार्य्यसमवायात् ॥ १ ॥

ननु यदि कारणवैलक्षण्यात् कार्यभेदस्तदा देहस्य तदवयवानां करचरणशिरःपृष्ठोदरादीनाञ्चाभेदप्रसङ्गः सर्व्वत्रैकविधयोः शुक्रशोणितयोर्हेतुत्वादित्यत आह।

एकस्मिन् देहे एकदेशे अवयवो शिरः पृष्ठम् उदरं मर्म्माणीति व्यवहारविशेषा भवन्तीति पूरणीयम्, इतिकारस्च मर्म्माणीत्यनन्तरं योजनीयः, तथाच व्यवहाराणां वैलक्षण्यात् व्यवहर्त्तव्यानामपि वैलक्षण्यमावश्यकम्, तद्विशेषः व्यवहर्त्तव्यानां शिरःप्रभृतीनां वैलक्षण्यञ्च तद्विशेषेभ्यस्तेषां कारणानां ये विशेषास्तेभ्य एव, इत्यञ्च घटपटादीनामिव शिरःप्रभृतीनामवयवानामपि स्वसमवायिकारणवैजात्यादेव वैजात्यं समवायिकारणवैजात्यमपि तत्समवायिकारणवैजात्यप्रयोज्यमेवं क्रमेण त्रसरेणुवैजात्यपर्य्यन्तं वाच्यम् द्व्यणुकवैजात्यन्तु तत्तद्विजातीयकार्य्यजनकतावच्छेदकतया सिद्धम्। एवमसमवायिकारणसंयोगवैजात्यादपि केषाञ्चिद्वैजात्यं द्रष्टव्यमधिकमन्यत्तानुसन्धेयमिति ॥ ७ ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादसूत्रविवृतौ दशमाध्यायस्याद्यमाह्निकम्।

प्रसङ्गात् कारणनिरूपणमारभते।

कारणमिति समवायिकारणमिति व्यवहारद्रव्य एव भवति कार्य्यसमवायात् समवायेन कार्य्याश्रयत्वात् नहि

संयोगाद्वा ॥ २ ॥

कार्यस्य कस्यापि समवायेनाधारता द्रव्यभिन्नेषु पदार्थेषु विद्यते येन तत्रापि तद्व्यवहारः प्रसज्येतेत्यर्थः । अन्यथाऽसिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववर्त्तित्वं कारणत्वमिति कारणसामान्यलक्षणम्, कारणं त्रिविधं समवायिकारणासमवायिकारणनिमित्तकारणभेदात्, तत्र समवायसम्बन्धेन तत्काद्याश्रयत्वं तत्समवायिकारणत्वं समवायेन कार्याश्रयत्वन्तु सामान्यतः समवायिकारणत्वम्, तच्च द्रव्य एव नान्यत्रेतिभावः ॥ १ ॥

न केवलं द्रव्यस्य समवायिकारणत्वं कार्यसमवायितया किन्तु असमवायिकारणाश्रयतयाऽपीत्याह ।

संयोगात् असमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वाद्वा द्रव्यं समवायिकारणमित्यव्यवहार इत्यर्थः, अत्र संयोगपदमसमवायिकारणमात्रोपलक्षकम्, नच्चासमवायिकारणाश्रयत्वं द्रव्यादन्यस्मिन्नस्ति येनातिप्रसक्तिः सम्भावनीया, असमवायिकारणत्वस्य गुणकर्म्ममात्रवृत्तित्वात्, नच घटरूपस्यासमवायिकारणं यत्कपालरूपं तदाश्रयत्वस्य कपाले सत्त्वात् घटरूपस्य समवायिकारणं कपालमिति व्यवहारः स्यात् न स्याच्च घटोघटरूपस्य समवायिकारणमितिव्यवहार इति वाच्यं कारणतावटकसम्बन्धेनासमवायिकारणाश्रयत्वस्यैव तादृशव्यवहारनिर्व्याहकत्वात्, कपालरूपस्य स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेनैव कार्य्यजनकत्वात् तादृशसम्बन्धेन तस्य कपालेऽसत्त्वात् घटे सत्त्वाच्च, नच कापालीयगुणकर्म्मसामान्येऽपि तादृशसम्बन्धेन तदीयरूपस्य विद्यमानत्वात्तेषु तादृशव्यवहारप्रसङ्ग इति वाच्यमसमवायि-

कारणे समवायात् कर्म्मादि ॥ ३ ॥

कारणाश्रयद्रव्यत्वमेव समवायिकारणव्यवहारनियामकत्वोपगमात् वस्तुतः समवायिकारणमतिसामान्यव्यवहारनियामकसमवायिकारणसंयोगाद्यश्रयत्वनियमेतत्सूत्रेण सूचितं नतु वस्त्वेकव्यवहारनियामकं तदित्येव तत्त्वम्, अतएव तत्तन्तुरूपटरूपस्य समवायिकारणं पञ्चतन्तुकः पट इति व्यवहारः स्यात् तदसमवायिकारणस्य तन्तुरूपस्य स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन पञ्चतन्तुकपटेऽपि सत्त्वात् न स्याच्च प्रैलः श्येनश्चलत्येव गत्य समवायिकारणमिति व्यवहारस्तदसमवायिकारणस्य कर्म्मणः प्रैलेऽसत्त्वादिति पूर्वपक्षोऽपि निरस्त इति संक्षेपः ॥ २ ॥

असमवायिकारणव्यवहारः कुत्र भवतीत्याकाङ्क्षायामाह।

कर्म्मादि असमवायिकारणानीतिव्यवहारः कारणे संयोगविभागवेगस्थितिस्थापकानां समवायिकारणे समवायात् समवायसम्बन्धेन सत्त्वात्, तथाच समवायस्वसमवायिस्वसमवायान्यतरसम्बन्धेन समवायिकारणत्यासन्नत्वे सति कारणत्वमेवासमवायिकारणत्वं तत्र संयोगादीनामसमवायिकारणे कर्म्मादि समवायसम्बन्धेन तत्समवायिकारणमत्यासन्नत्वादसमवायिकारणव्यवहारः। नच इच्छादिकार्य्याणां ज्ञानादिकारणे असमवायिकारणव्यवहारापत्तिः, सामान्यलक्षणे आत्मविशेषगुणभिन्नत्वस्य विशेषणीयत्वात्, नच तुरीतन्तुसंयोगस्य पटासमवायिकारणत्वापत्तिः एवं वेगादीनामभिघाताद्यसमवायिकारणत्वापत्तिरिति वाच्यं पटासमवायिकारणलक्षणे तुरीतन्तुसंयोगभिन्नत्वस्यापि-

तथा रूपे कारणैकार्थसमवायाच्च ॥ ४ ॥
कारणसमवायात् संयोगः पटस्य ॥ ५ ॥
कारणकारणसमवायाच्च ॥ ६ ॥

घात द्यसमवायिकारणलक्षणे वेगादिभिन्नत्वस्य चानायत्ताविशेषणीयत्वात्, तुरीतन्तुसंयोगस्तु तुरीपटसंयोगं प्रति वेगादिकं वेगस्पन्दादिकं प्रत्यसमवायिकारणं भवत्येवेति तत्तल्लक्षणे तत्तद्भिन्नत्वं न देयमेवेति संक्षेपः ॥ ३ ॥

अवयवरूपादीनामवयविरूपादिकं प्रति परम्परयैवासमवायिकारणत्वमित्याह ।

रूपे, वयवगतरूपादिषु कारणैकार्थसमवायात् स्वसमवायिसमवायरूपप्रत्यासत्तितः तथा ऽवयविगतरूपादीनामसमवायिकारणत्वव्यवहार इत्यर्थः, कपालरूपादिकं स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन घटाद्यवयविनि समवायिकारणे वर्त्तमानं घटरूपाद्यसमवायिकारणं भवति तत्र परम्परासम्बन्धस्यैवासमवायिकारणतायामहतीति वैशेषिकाणां परिभाषा साक्षात् सम्बन्धस्थले च लघीति परिभाषति संक्षेपः ॥ ४ ॥

द्रव्ये संयोगस्यापि साक्षात् सम्बन्धेनैवासमवायिकारणत्वमित्याह ।

समवायिकारणे तन्तौ समवायेनैव तन्तोः संयोगोवर्त्तते इति पटं प्रति साक्षात् सम्बन्धेनैवासमवायिकारणमित्यर्थः ॥ ५ ॥

संयोगस्य क्वचित् कार्ये परम्परयाप्यसमवायिकारणत्वमाह ।

संयुक्तसमवायादनेवंवैशेषिकम् ॥ ७ ॥
दृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टाभावे प्रयोगोऽभ्युदयाय ॥ ८ ॥

कारणस्य समवायिकारणस्य कारणे समवायिकारणे समवायात् समवायसम्बन्धेन वर्त्तमानत्वात् संयोगः क्वचित् असमवायिकारणं भवति, यथा तूलकपिण्डमहत्परिमाणरूपकार्य्यं तद्द्वयगतः शिथिलाख्यसंयोग इति ॥ ६ ॥

निमित्तकारणतां निरूपयति।

अनेनैवैशेषिक विशेषगुणात्मकमौष्ण्यं संयुक्तसमवायात् पाकजरूपादौ निमित्तकारणम्, तथाच पाकजं प्रति स्वाश्रयसंयोगसम्बन्धेन उष्णस्पर्शोनिमित्तकारणम्, समवायिकारणासमवायिकारणभिन्नं कारणं निमित्तकारणमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम्। अवशिष्टानां परीक्षा उक्तदिशैव कर्त्तव्येति मुनीनामभिप्रायः नातस्तेषां न्यूनतेति।

तदेवं पदार्था निरूपिताः साधर्म्यं वैधर्म्यञ्च निरूपितम्, कर्म्मभिः शुद्धचित्तानामेवैतच्छास्त्रात् मननं भवति नाशुद्धचित्तानाम्, कर्म्मणां चित्तशुद्धिजनकत्वञ्च विविदिषन्तीति श्रुत्योक्तं तत्पूर्व्वोक्तमपि दार्ढ्यार्थं पुनराह।

दृष्टानां विधिदृष्टानां दृष्टप्रयोजनानां दृष्टं विध्यर्थवादादिना ज्ञातं प्रयोजनं येषां तथाविधानां कर्म्मणां यज्ञदानतपःप्रभृतीनां प्रयोगोऽनुष्ठानं दृष्टानां तत्तत्कर्म्मफलानामभावे तत्तत् फलकामनाविरहादसम्भवे अभ्युदयाय चित्तशुद्धिप्रयुक्तविविदिषात्मकफलाय भवति तथाच "स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेत" इत्यादिविधिविहितानां स्वर्गाद्या-

तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् ॥ ६ ॥

लक्षप्रतिनियतप्रयोजनानां कर्म्मणां निष्कामेण ज्ञातानां न स्वर्गादिफलजनकत्वं किन्तु चित्तशुद्ध्याद्यात्मकफलजनकत्वमेव "विविदिषन्ति" इत्यादिश्रुतेः, "कषाये कर्म्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रजायते" इत्यादिस्मृतेरित्याशयः ॥ ८ ॥

ननु श्रुतेः प्रामाण्यञ्चेत्तदा तदुक्तकर्म्मणामपि सफलत्वं भवेत् श्रुतेः प्रामाण्यञ्चाद्यापि सर्वैरङ्गीक्रियत इत्याशङ्कायां पूर्व्वोक्तमपि दार्ढ्यार्थमादरार्थञ्च पुनराह ।

इतिकारः शास्त्रसमाप्तिसूचकः । सूत्रमिदं व्याख्यातं प्रथमाध्याये ॥ ६ ॥

अथ संक्षेपतः शास्त्रार्थसंग्रहः । वैशेषिकमते पदार्थः सप्तविधः द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यविशेषसमवायाभावभेदात् शक्तिसङ्ख्यासादृश्यादयोनातिरिक्ताः पदार्थाः, वह्निरिव मणध्याद्यभावोऽपि दाहादौ हेतुरतोमणध्यादिसन्निधानेवह्नेर्न दाहः, वह्नौ दाहानुत्पत्तानन्तशक्तितत्प्रागभावतत्प्रध्वंसकल्पनायां गौरवात्, सङ्ख्यापि द्रव्यगतागुणप्रभेद एव, एकं रूपं द्वे रूपे त्रीणि रूपाणीत्यादिव्यवहारविषयैकत्वादिकन्तु बुद्धिविशेषरूपमेव, सादृश्यमपि बह्वित्वे सति तद्गतभूयोधर्म्मवत्त्वम्, पदार्थविभाजकाः सप्त द्रव्यत्वगुणत्वकर्म्मत्व सामान्यत्वविशेषत्वसमवायत्वाभावत्वानि, तत्र द्रव्यत्व गुणत्व-कर्म्मत्वानि जातयः, नित्यत्वे सत्यनेकसमवेतत्वं सामान्यत्वम्, सङ्किन्नत्वे सत्येकमात्रसमवेतत्वं विशेषत्वम्, नित्यसम्बन्धत्वं समवायत्वम्, द्रव्यादिषट्कभिन्नत्वमभावत्वम्, द्रव्याणि नव क्षितिजलतेजोवायुाकाशकालदिगात्ममनांसि, तत्र सावयवानि द्रव्याण्यनित्यानि,

निरवयवानि तु नित्यानि, तत्र कार्य्यस्य, संयोगस्य, विभागस्य वा समवायिकारणतावच्छेदकतया द्रव्यत्वजातिसिद्धिः, अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभाव एव, नतु द्रव्यान्तरम्, तत्र गुणक्रियादिबुद्धिर्भ्रान्तिरेव, द्रव्यविभाजकानि नव पृथिवीत्वजलत्वतेजस्त्ववायुत्वाकाशत्वकालत्वदिक्त्वात्मत्वमनस्त्वानि, तेष्वपि आकाशत्वकालत्वदिक्त्वानि न जातयः तदितराणि षट् जातयः। तत्र गन्धसमवायिकारणतावच्छेदकतापृथिवीत्वजातिः सिद्ध्यति, पृथिवी रूपरसगन्धस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्ववेगस्थितिस्थापकगुणवती, तत्र नीलशुक्लपीतरक्तहरितकपिशचित्रात्मकानि सप्त रूपाणि वर्त्तन्ते, कषायमधुरलवणकटुतिक्ताम्लभेदेन षड्विधो रसः पृथिव्याम्, गन्धस्तु तत्र सौरभासौरभभेदेन द्विविधः, पाषाणेऽप्यनुत्कटोगन्धोऽस्त्येव तङ्खनि गन्धोपलब्धे खनुपादानोपादेयत्वेन पाषाणस्य पृथिवीत्वं तेन च गन्धानुमानात्, स्पर्शोऽप्यनुष्णाशीतः क्वचित् पाकजः क्वचित् कारणगुणजनितश्च। पृथिवी द्विविधा नित्यानित्यभेदात्, तत्र परमाणुरूपा नित्या तदन्याऽवयवयोगिन्यनित्या, साऽपि त्रिविधा शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र शरीरं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभेदाच्चतुर्विधम्, जरायुजाः मनुष्यपश्वाद्याः, अण्डजाः पक्षिसर्पाद्याः, स्वेदजा दंशमशकाद्याः, उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः, घ्राणेन्द्रियं पार्थिवम्, विषयास्तु द्व्यणुकादिव्रह्माण्डपर्य्यन्ताः, तत्र द्वाभ्यां परमाणुभ्यां द्व्यणुकं त्रिभिर्द्व्यणुकैस्त्रसरेणुरित्यादिक्रमेणावयविनामुत्पत्तिः॥ * ॥

जन्यस्नेहसमवायिकारणतावच्छेदकतया जलत्वजातिसिद्धिः, रूपरसस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगा जलस्य गुणाः, तत्र रूपं शुक्लमेव, कालिन्दीजलादौ नीलत्वप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरेव तस्यैव विवृति विचित्रस्य धवलिमोपलब्धेः । रसस्तु मधुर एव हरीतक्यादिभक्षणानन्तरं रसनेन्द्रियेण जलमाधुर्योपलब्धेः । लवणरसादौ अम्बुरसोपलब्धिस्तु आश्रयौपाधिकी, स्पर्शश्च शीत एव, तेजःसंयोगात्तत्तावत्प्रतीतिर्भ्रान्तिरेव, द्रवत्वन्तु तत्र सांसिद्धिकम्, जलमपि नित्यानित्यभेदाद्द्विविधं परमाणुरूपं नित्यम्, द्व्यणुकादिरूपमनित्यम्, तदपि त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र जलीयशरीरमयोनिजं वरुणलोके प्रसिद्धम्, जलीयमिन्द्रियन्तु रसनम्, विषयास्तु हिमकरकाकासारसरित्सागरादयः । हिमकरकादेरुत्पत्तिस्तु विलक्षणदिव्यतेजःसंयोगात्, नच हिमकरकयोः, काठिन्यान्न जलत्वम्, उष्णावलीनयोस्तयोर्जलत्वस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वात्, यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं तत्तदुपादानोपादेयमिति व्याप्त्या हिमकरकयोर्जलोपादानकत्वसिद्धौ जलत्वसिद्धेरिति । मुक्तावलीकारस्तु अदृष्टविशेषेण तत्र द्रवत्वप्रतिरोधः, काठिन्यप्रत्ययस्तु भ्रान्तएवेत्याह । तत्र दृढतरसंयोग एव काठिन्यम्, परन्तु दिव्यतेजसा प्रतिरुद्धं द्रवत्वमभिभूतं तिष्ठतीत्येके । केचित्तु दिव्यतेजोऽनुप्रवेशात् द्रवत्वं तत्र नश्यति उष्मसंयोगेन दिव्यतेज संयोगविगमे पुनर्द्रवत्वमुत्पद्यते इत्याहुः । तैलादावपि जलस्य द्रवत्वं प्रकृष्टस्नेहवत्त्वाद्दृढेरानुकूल्यमिति, दृष्टचन्दनादौ तु शैत्योपलब्धिश्चन्दनान्तर्वर्त्तिशीतस्पर्श-

तस्यैव, एवं वाय्वादावपि तत्संयुक्तस्यूष्मजलस्यैव शैत्योपलब्धिरिति संक्षेपः ॥ * ॥

जन्योष्णस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकतया तेजस्त्वजातिसिद्धिः, उष्णत्वञ्च स्पर्शनिष्ठोजातिविशेषः प्रत्यक्षसिद्धम्, तेजस्त्वं जातिः परमाणावप्यस्ति "नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावः" इति नियमस्याप्रयोजकत्वात्, चन्द्रकिरणादौ तदन्तःपातिजलस्पर्शेनाभिभवात् मरकतकिरणादौ पार्थिवस्पर्शेनाभिभवात् चक्षुरादौचानुद्भूतत्वादुष्णस्पर्शस्य नोपलब्धिः। तेजसि रूपस्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वद्रवत्ववेगा गुणाः सन्ति, तत्र भास्वरशुक्लरूपमेव तेजसि, वह्नौ मरकतकिरणादौ च पार्थिवरूपेणाभिभवात् शुक्लरूपानुपलब्धिः, वह्न्यादीनां प्रत्यक्षन्तु पार्थिवरूपोलब्ध्या भवति यद्वस्त्वेव पित्तपोतिम्ना, केचित्तु वह्न्यादेः शुक्लरूपं नाभिभूतं किन्तु तस्य शुक्लत्वमेवाभिभूतमित्याहुः। द्रवत्वन्तु नैमित्तिकं सुवर्णादौ तेजसि। तेजोऽपि द्विविधं नित्यमनित्यञ्च, तत्र परमाणुरूपं नित्यं द्व्यणुकादिरूपन्त्वनित्यम्, अनित्यं तेजस्त्रिविधं शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, तत्र तैजसं शरीरमयोनिजमेव सूर्य्यलोकादौ प्रसिद्धम्, तैजसमिन्द्रियं नयनम्, विषयोवह्निसुवर्णादिः, सुवर्णस्य तेजस्त्वे मानञ्च सुवर्णं तैजसमसति प्रतिबन्धके अत्यन्तानलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानजन्यद्रवत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथा पृथिवीत्युपमानम्, नचेदकप्रयोजकं पृथिवीद्रवत्वस्य जन्यजलद्रवत्वस्य चाग्निसंयोगनाश्यत्वात्, नच पीतिमगुरुत्वाश्रयस्य पार्थिवस्यापि तदानीं द्रुतत्वात् तत्र व्यभिचार इति वाच्यं जलमध्यस्थमसीचोद्-

वत् तस्याद्भुतत्वात्, केचित्तु अग्निसंयोगे पीतिमगुरुत्वाश्रयो विजातीयरूपप्रतिबन्धकद्रवद्रव्यसंयुक्तः अत्यन्ताग्निसंयोगेऽपि पूर्वरूपविजातीयरूपानधिकरणपार्थिवत्वात् जलमध्यस्थपोतपटवदिति तादृशद्रवद्रव्यस्य च पृथिवीजलभिन्नस्य तेजस्त्वसिद्धिरित्याहुः ।

जन्यविजातीयस्पर्शसमवायिकारणतावच्छेदकं वायुत्वं जातिविशेषः । वायौ नव गुणाः स्पर्शसङ्ख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगा वर्त्तन्ते, वायोरपाकजा उष्णाशीतस्पर्शः, तेन विजातीयस्पर्शेन, विलक्षणशब्देन, तृणतूलादीनां धृत्या, शाखादीनां कम्पेन च वायोरनुमा भवति उद्भूतरूपाभावाच्च न प्रत्यक्षमिति प्राञ्चः । नव्यास्तु उद्भूतरूपस्य चाक्षुषं प्रत्येव हेतुत्वाद्वायोः स्पार्शनप्रत्यक्षं भवत्येव ततोद्भूतस्पर्शस्य हेतुत्वादित्याहुः । वायुर्द्विविधोनित्योऽनित्यश्च, परमाणुरूपोनित्यस्तद्न्योऽनित्यः, सोऽपि त्रिविधः शरीरेन्द्रियविषयभेदात्, वायवीयं शरीरमयोनिजमेव पिशाचादीनाम्, शरीरव्यापकं वायवीयमिन्द्रियं त्वक्, वायवीयोविषयस्तु प्राणादिमरुद्वायुपर्य्यन्तः, प्राणस्त्वेकएव हृदादिनानास्थानवशान्मुखनिर्गमादिनानाक्रियावशाच्च नाना संज्ञां लभते ॥

शब्दाश्रयत्वम् आकाशत्वम् आकाशस्य षड्गुणाः षड्द्रव्याद्याः पञ्च शब्दश्चेति, आकाश एकोऽपि उपाधेः कर्णशष्कुल्या भेदाद्भिन्नं श्रोत्राख्यमिन्द्रियं भवतीति । प्रथमं तावत् शब्दोविशेषगुणः चक्षुर्ग्रहणायोग्यबहिरिन्द्रियग्राह्यजातिमत्त्वात् रूपवदित्यनुमानम्, ततः शब्दोद्रव्यसमवेतोगुणत्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शब्दस्य द्रव्यसमवे-

तत्र सिद्धे शब्दो न स्पर्शवद्विशेषगुणः अप्रकाशत्वे सत्यकारणगुणपूर्वकप्रत्यक्षत्वात् सुखवत्, पाकजरूपादौ व्यभिचारवारणाय सत्यन्तम्, पीलुपाकवादिमते तु सत्यन्तं न देयमेव, पटरूपादौ व्यभिचारवारणायाकारणगुणपूर्वकेति, जलपरमाणुरूपादौ व्यभिचारवारणाय प्रत्यक्षेति, शब्दो न दिक्कालमनोगुणोविशेषगुणत्वात्, . नात्मविशेषगुणः बहिरिन्द्रियग्राह्यत्वात् रूपवत्, इत्यञ्च शब्दाधिकरणं नवमद्रव्यं गगननामकं सिद्ध्यतीति, नच वायुवयवेषु सूक्ष्मशब्दक्रमेण वायौ कारणगुणपूर्वकः शब्दउत्पद्यतामिति वाच्यम् अयावद्द्रव्यभावित्वेन, वायुविशेषगुणत्वाभावसिद्धेः, अयावद्द्रव्यभावित्वञ्च स्वाश्रयनाशजन्यनाशप्रतियोगि यद्यत् तद्भिन्नत्वम्, तच्चाशुविनाशिनि शब्दे निराबाधमेव, अत्र व्यतिरेकेण वायुस्पर्शोदृष्टान्तोज्ञेय इति संक्षेपः ॥ * ॥

द्रव्यात्मकः कालोनित्य एकश्च, तत्र सङ्ख्याद्याः पञ्च गुणाः सन्ति, सच कालिकेन जगतामाश्रयः, एवं जन्यमात्रं प्रति निमित्तकारणं कालिकपरत्वापरत्वासमवायिकारणसंयोगानुयोगी च, तादृशसंयोगाधारतया महाकालस्य सिद्धिः, एवमिदानीं घट इति ज्ञाने सूर्यक्रियारूपैतत्काले घटस्याधारता भासते, साच न साक्षात्सम्बन्धेन बाधितत्वात् किन्तु स्वसंयुक्तसंयोगितपनाश्रितत्वसम्बन्धेन, घटादिना संयुक्तः कालस्तत्संयोगी तपनस्तदाश्रितत्वं तत्क्रियायामस्तीति घटादेः सूर्यक्रियायां वर्त्तमानस्य परम्परासम्बन्धस्य घटकः कालोऽवश्यं स्वीकार्यः,

वस्तुतस्तु तत्र कालिकसम्बन्धावच्छिन्नाधारतैव भासते सूर्य्यक्रियाया अपि कालत्वात् ।

"कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः" ।

इत्याद्यागमस्तु काले प्रमाणमिति ध्येयम्, काल एकोऽप्युपाधिभेदात् क्षणलवमुहूर्त्तयामादिव्यवहारविषयः, उपाधिश्च क्षणव्यवहारे स्वजन्यविभागप्रागभावावच्छिन्नं कर्म्म, पूर्व्वसंयोगावच्छिन्नविभागोवा, पूर्व्वसंयोगनाशावच्छिन्नोत्तरसंयोगप्रागभावोवा, उत्तरसंयोगावच्छिन्नं कर्म्म वा, स्वदृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारः शब्दोवा, तादृशश्चान्तशब्द एव, महाकल्पे क्षणव्यवहारस्तु चरमध्वंसेनोपपादनीयः, मुहूर्त्तयामादिव्यवहारस्तु तत्तत्क्षणकूटैरितिसंक्षेपः ॥ * ॥

दैशिकपरत्वापरत्वरूपदूरत्वान्तिकत्वासमवायिकारणसंयोगानुयोगितया दिक् सिध्यति, तस्याः सङ्ख्यादयः पञ्च गुणाः सन्ति, तस्या एकत्वा अपि तत्तदुपाधिभेदेन प्राच्यादिव्यवहारनियामकत्वम्, यस्य पुरुषस्य उदयगिरिसन्निहिता या दिक् सा तस्य प्राची, उदयगिरिव्यवहिताच प्रतीची, एवं तत्प्रुरुषोयमेरुसन्निहिता दिगुदीची, तद्व्यवहितात्ववाची, "सर्व्वेषामेव वर्षाणां मेरुरुत्तरतः स्थितः" इति नियमात्, एवमुदयगिरिसन्निहिता मेरुसन्निहिता चैशानीत्यादिव्यवहारेण विदिशोऽपि निरूपणीया इति संक्षेपः ॥ * ॥

सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतयात्मत्वं जातिः सिध्यति, साचेश्वरेऽस्त्येवादृष्टरूपकारणविरहात्तु न तत्र सुखाद्युत्पत्तिः, केचित्तु आत्मपदशक्यतावच्छेदकतया सा जातिः सिध्यतीत्याहुः । अन्ये तु सा जातिरीश्वरे नास्त्येव

प्रमाणाभावात् ज्ञानवत्त्वेन जीवेश्वरयोर्विभागान्न द्रव्यमीश्वरेति वदन्ति, संसार्यात्मनि बुद्ध्यादिषट्कं बुद्ध्यादिपञ्चकं धर्माधर्मौ भावनाख्यसंस्कारश्चेत चतुर्दश गुणाः सन्ति, दुःखे चरंख्यादिपञ्चकं बुद्धेरुच्छायज्ञाश्चेत्यष्टौ गुणा वर्त्तन्ते॥*।

कुठारादीनां छिदादिकरणानां कर्त्तारमन्तरेण फलानुपधानं दृष्टम्, एवं चक्षुरादीनां ज्ञानकरणानां फलोपधानमपि कर्त्तारमन्तरेण नोपपद्यते इत्यतिरिक्तः कर्त्ता संसार्यात्मा कल्प्यते। चार्व्वाकास्तु देह एवात्मेति चैतन्यं तस्यैव धर्म्मः, स एव कर्त्ता चक्षुरादिप्रेरक इत्याऽऽसीन्न मनोरमम्, तथा सति बाल्ये विलोकितस्य यौवने स्थाविरे वा स्मरणानुपपत्तेः यथा चैत्रदृष्टं मैत्रो न स्मरति, नच बाल्ययौवनवार्द्धकेषु शरीरमेकमेवेति वाच्यं परिमाणभेदेन द्रव्यभेदस्यावश्यकत्वात्, नच कारणेनानुभूतस्य कार्य्येण स्मरणं स्यात्, मातृदृष्टानां पुत्रेण स्मरणप्रसङ्गात्, एवं शरीरस्य चैतन्ये बालकस्य स्तनपानादौ वानरशिशूनां मर्मनिःसरणदशायां शाखावलम्बेन प्रवृत्तिर्न स्यात् तत्कारणस्य दृष्टसाधनताज्ञानस्य तदानीमसम्भवात् मन्यते तु जन्मान्तरानुभूतेष्टसाधनतायास्तदानीं स्मरणादेव प्रवृत्तिः, नच जन्मान्तरानुभूतानामन्येषामपि कथं न स्मरणम्, उद्बोधकाभावात्, अत्र त्वगत्या जीवनादृष्टमेवोद्बोधकं कल्प्यते, इत्यञ्च संसारस्यानादितया आत्मनोऽप्यनादित्वसिद्धौ अनादिभावस्य नाशासम्भवान्नित्यत्वं सिद्ध्यतीति, मनसि ज्ञानाद्यङ्कुरे तत्प्रत्यक्षानुपपत्तेर्मनसि महत्त्वाभावात्। वेदान्तिनस्तु नित्यविज्ञानमेवात्मा 'अविनाशी वा अरेऽयमात्मा

सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" इति श्रुतेरित्याऽऽह तन्न मनोरमम्, नित्यविज्ञानस्य जगद्विषयत्वे सर्वज्ञत्वापत्तेः यद्विज्ञद्विषयत्वे विनिगमकाभावात् ज्ञानत्वव्याघातात् "सत्यं ज्ञानम्" इत्यादिश्रुतिश्चेश्वरपरा न जीवेषु प्रमाणाभावमावहति, नच जीवेश्वरयोर्न भेद इति वाच्यं ज्ञानाज्ञानसुखित्वदुःखित्वादिभिर्जीवानां परस्परं भेदसिद्धौ ईश्वराभेदरूपासम्भवदुक्तिकत्वात्, अन्यथा बन्धमोक्षव्यवस्था व्याहन्येत, नच "तत्त्वमसि" इत्यादिश्रुतिरेव जीवेश्वरयोरभेदे मानमिति वाच्यं तस्या ईश्वराभेदेनेश्वरीयत्वप्रतिपादकतयास्तुत्यर्थवादत्वेन अभेदभावनारूपयोगविशेषे आलसावाकारोपाधिके यत्नः करणीय इत्यतावन्मात्रपरत्वात्, नच संसारदशायां जीवेश्वरयोर्भेदेऽपि मुक्तिदशायामभेदो जायते इति वाच्यं भेदस्य नित्यत्वेन नाशायोगात् तन्नाशेऽपि पूर्वावस्थितव्यक्तिद्वयावस्थानस्यानिवारणाच्च, नच तदानीं द्वित्वस्यापि नाशात् व्यक्तिद्वयावस्थानं न सम्भवतीति वाच्यं तत्र निर्धर्मके ब्रह्मणि सत्यत्वाभावेऽपि सत्यं स्वरूपं तदित्यत्रैव द्वित्वाभावेऽपि द्वयात्मकौतावित्यस्य सुवचत्वात्, नच मिथ्यात्वाभावोऽधिकरणस्वरूपो ब्रह्मणि सत्यत्वमित्यस्माकं नाद्वैतभङ्गो नवा सत्यव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् एकत्वाभावस्य व्यक्तिद्वयात्मकस्य द्वित्वस्वरूपतया द्वयव्यवहारसम्पादकतायाः अस्माभिरङ्गीकर्त्तव्यत्वात्, प्रत्येकमेकत्वेऽपि क्षितिजलयोर्नगन्ध इतिवदुभयं नैकमित्यस्य सर्वजनसिद्धत्वात्, नच "ब्रह्मविद्ब्रह्मैव भवति" इतिश्रुतेस्तदानं भेदः सिध्यतीति वाच्यं तस्या निर्दुःखत्वादिना ज्ञानिनामीश्वरत्वा-

ब्यस्य बोधकत्वात् सम्यदाधिक्ये पुरोहितोऽयं राजा संवृत्त-
इ.त लौकिकाभेदबोधकवाक्ये साम्यपरत्वस्य दृष्टत्वात्, "तथा
विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति"
इति श्रुत्या साम्यस्य स्पष्टतया प्रतिपादनाच्च, अतएव "द्वासु-
पर्णासयुजासखायासमानं वृक्षम्" इत्यादिश्रुतेः "द्वे ब्र-
ह्मणी वेदितव्ये" इत्यादिश्रुतेश्च भेदबोधकाया नासङ्ग-
तिरिति श्रुतियुक्तानुभवसिद्धं द्वैतमपलपन्तोवेदान्तिनो-
भिधं ह्रियञ्च त्यजन्तः॥ * ।

ईश्वरोऽपि न ज्ञानसुखाद्यात्मकः किन्तु ज्ञानाद्याश्रयः
"नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्म" इत्यादिश्रुतौ विज्ञानप-
दस्य विशिष्टं ज्ञानं यत्नेति व्युत्पत्त्या ज्ञानाश्रयबोधक-
त्वात् "यः सर्व्वज्ञः" इति श्रुत्यनुरोधात्, आनन्दमित्य-
स्यापि मत्वर्थीयाच्प्रत्ययेनानन्दवदित्यर्थः, अन्यथा नपुंसक-
त्वानुपपत्तेः, आनन्दोऽपि दुःखाभावे उपचर्य्यते, भाराद्य-
पगमे सुखी संवृत्तोऽहमितिवत् दुःखाभावेन सुखित्वप्रत्य-
यात्, नित्यज्ञानवत् नित्यं सुखं वा ईश्वरे स्वीकार्य्यं सुख-
विशिष्टस्य नित्यत्वबोधकश्रुत्या विशेषणस्य सुखस्यापि नित्य-
त्वप्रतिपादनात्, नतु ईश्वरः सुखाभिन्नः "आनन्दं ब्रह्म-
णोविद्वान्न बिभेति कदाचन" इत्यत्र भेदस्य स्पष्टतया प्रति-
पादनादित्यलं पल्लवितेन। * ॥

एतेन योगाचाराणां क्षणिकविज्ञानात्मवादोऽपि नि-
रस्तः, सर्व्वेषां सार्व्वज्ञ्यापत्तेः सुषुप्तिदशायामपि विषयाव-
भासप्रसङ्गात् अद्यजातबालकस्य स्तनपानादौ प्रवृत्त्यनु
पपत्तेश्च॥ * ॥

साङ्ख्यास्तु प्रकृतिः कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः, किन्तु चेतनः, चेतनोऽहङ्करोमीति बुद्धिगतचैतन्याभिमानान्यथानुपपत्तेश्चेतनकल्पनम्, प्रकृतेश्च प्रथमः परिणामोबुद्धिः, तस्याः महत्त्वत्वम्, अन्तःकरणञ्चेति संज्ञाद्वयमपि, तत्संसर्गिणि पुरुषे तद्गतदुःखस्य प्रतिबिम्बः पुरुषस्य संसारः, विवेकख्यातिसंज्ञकेन तत्त्वज्ञानेन बुद्धौ तिरोभूतायां प्रतिबिम्बितदुःखनिवृत्तिरेव पुरुषस्यापवर्गः बुद्धौ स्वच्छायामैन्द्रियप्रणाड़िकया विषयसम्बन्धोज्ञानाख्यो बुद्धेः परिणामविशेषः, साच बुद्धिरंशत्रयवती, तत्र ममेदं कर्त्तव्यमित्यत्र मदंशः पुरुषोपरागः बुद्धेः स्वच्छतया चेतनप्रतिबिम्बादतात्त्विकः दर्पणस्येव मुखोपरागः, इदमिति विषयोपराग इन्द्रियप्रणाडिकया परिणामविशेषस्तात्त्विकः, निःश्वासामिहतदर्पणस्येव मलिनिमा, कर्त्तव्यमिति व्यापारावेशस्तदुभयायत्तः । ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः सम्बन्धोदर्पणमलिम्नेव मुखस्योपलब्धिरुच्यते, ज्ञानवत् सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्म्माधर्म्मा अपि बुद्धेरेव, कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः, नच बुद्धिश्चेतना, परिणामित्वात् बुद्धेः परिणामोऽहङ्कारतत्त्वम्, अहङ्कारतत्त्वस्य परिणामः पञ्चतन्मात्राणि एकादशेन्द्रियाणि च, तन्मात्राणां परिणामाः पञ्च महाभूतानीत्याहुस्तदपि न समीचीनं चेतनोऽहं करोमीति चैतन्यस्य कृतिसामानिधिकरण्यप्रतीतेः, नच सा चैतन्यांशे भ्रान्तिरूपा, तदंशे कृत्यंशे वेत्येकशेषस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्, अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे पुरुषस्य मोक्षाभावप्रसङ्गः, अनित्यत्वे तत्पूर्व्वमसंसारापत्तिः, नचाचेतनायाः प्रकृतेः कार्य्यत्वाद्बुद्धेर्न चैतन्यं कार्य्यकारणयोस्तदात्म्यादिति

वाच्यं कर्त्तुर्जन्यत्वस्यासिद्धेरन्यथा बालस्य स्तनपाने प्रवृत्त्यनुपपत्तेः, तस्मात् कर्त्तुरनादित्वमनायत्तोपेयम्, अनादेर्भावस्य नाशासम्भवादविनाशित्वमिति किं प्रकृत्यादिकल्पनेन। नच

"प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्म्माणि सर्व्वशः।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्त्ताऽहमिति मन्यते"॥

इति गीतावचनविरोध इति वाच्यं प्रकृतेर्मूलकारणस्यादृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैर्गुणैरिच्छादिभिः कर्त्ताऽहं कर्त्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात्।

"तत्रैवंसति कर्त्तारमात्मानं केवलन्तु यः"।

इत्यादि वचनेनायमर्थोऽग्रे प्रकटीकृतो भगवतेऽलमनल्पजल्पनेन॥*॥

विशेषगुणयोगादात्मनोलौकिकं मानसं भवति, तद्वतस्तु बुद्ध्यादिषट्कस्यापि लौकिकमानसविषयत्वम्, आत्मनएकत्वसङ्ख्यापि मनोग्राह्येति शङ्करमिश्राः, आत्मन एकत्वं परममहत्परिमाणञ्च द्वयमपि मनोग्राह्यमिति सिद्धान्तमञ्जर्यामाचार्य्य चूड़ामणयः, तात्पर्य्यटीकाकृतां वाचस्पतिमिश्राणां मतेऽपि तदुभयं मनोग्राह्यम्, परात्मनाम् न प्रत्यक्षं किन्तु चेष्टयाऽनुमितिरेवेति संक्षेपः॥*॥

ईश्वरात्मनि तु संख्यादिपञ्चकं बुद्धीच्छायत्नाश्च वर्त्तन्ते, तस्य बुद्धीच्छायत्नास्तु नित्याः सर्व्वविषयकाश्च, तत्रेश्वरे प्रमाणन्तु क्षित्यङ्कुरादिकं सकर्त्तृकं कार्य्यत्वादृघटादिवदित्याद्यनुमानम्, नच कर्त्तृजन्यत्वसाधकेन शरीराजन्यत्वेन सत्प्रतिपक्ष इति वाच्यं तस्याप्रयोजकत्वात्, मम तु कर्त्तृत्वेन कार्य्यत्वेन कार्य्यकारणभावएवानुकूलतर्कसम्पादक

इति, एवं "द्यावाभूमी जनयन् देव एक विश्वस्य कर्त्ता भुव नस्य गोप्ता" इत्याद्यागमा अपीश्वरे प्रमाणमिति संक्षेपः ॥ * ॥

मानसप्रत्यक्षकरणतावच्छेदकतया मनस्त्वं जातिः सिद्ध्यति, मनसि सङ्ख्यादिसप्तकं वेगश्चेत्यष्टौ गुणाः सन्ति, सुखसाक्षात्कारः सकरणको जन्यसाक्षात्कारत्वात् चाक्षुषवदित्यनुमानेन मनसः सिद्धिः । चाक्षुषरासनादीनामेककालोत्पत्तिरूपं यौगपद्यं नास्तीत्यनुभवसिद्धम्, तत्र विषयसन्निकर्षादौ सत्यपि यत्सम्बन्धादेकमिन्द्रियं ज्ञानं जनयति नापरम्, तत् अणुरूपं मनःस्वीकार्य्यम्, मनसो महत्परिमाणस्वीकारे तेन सह युगपन्नानेन्द्रियाणां सम्बन्धसम्भवात् चाक्षुषरासनादीनां यौगपद्यापत्तेः, नच दीर्घशष्कुलीभक्षणादौ नानाऽवधानभावाच्च कथमेकदा नानेन्द्रियजन्यं ज्ञानमिति वाच्यं मनसोऽतिलाघवात् त्वरया नानेन्द्रियसम्बन्धात् नानाज्ञानोत्पत्तेः, उत्पपलपत्रशतव्यतिभेद इव तत्रापि यौगपद्यप्रत्ययस्य भ्रमरूपत्वात्, नच मनसः सङ्कोचदशायामयौगपद्यं विकासदशायाञ्च यौगपद्यं भवतीति वाच्यमवन्तावयवतन्नाशतत्प्रागभावादिकल्पने गौरवात् लाघवान्निरवयवस्यैकैकस्य मनस एकैकशरीरे कल्पनादिति, कायव्यूहस्थले अदृष्टविशेषोपगृहीत-नानापण्डमनोभिरेव तत्तद्भोगनिर्व्वाहात्, एवं छिन्न वृश्चिकादिखण्डद्वयेऽपि बोध्यमिति संक्षेपः ॥ * ॥

इति द्रव्यपदार्थ निरूपणम् ॥ * ॥

गुणाश्चतुर्व्विंशतिसंख्यकाः रूपरसगन्धस्पर्शसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वबुद्धि सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नगुरुत्वद्रवत्वस्नेहसंस्कारधर्म्माधर्म्मशब्दरूपाः । द्रव्यक-

र्म्मभिन्नसामान्यवन्निष्ठकारणतावच्छेदकतया गुणत्वं जातिः सिध्यति, गुणविभाजकानि रूपत्वरसत्वादीनि चतुर्विंशतिर्जातयः. संस्कारत्वस्य जातित्वं तु सूत्रिकारैर्न मन्यते, रूपरसगन्धस्पर्शपरत्वापरत्वगुरुत्वद्रवत्वस्नेहवेगा मूर्त्तगुणाः, बुद्ध्यादयः षट् धर्म्माधर्म्मभावनाशब्दाश्चामूर्त्तगुणाः. संख्यादयस्तु पञ्च उभयगुणाः, संयोगविभागद्वित्वादिसंख्य द्विपृथक्त्वादिपृथक्त्वानि चानेकाश्रितगुणास्तद्भिन्नगुणास्तु एकैकमात्रवृत्तयः, रूपरसगन्धस्पर्शा बुद्ध्यादयः, षट् धर्म्माधर्म्मभावनाशब्दाश्च विशेषगुणाः, सङ्ख्यादयः सप्त नैमित्तिकद्रवत्वगुरुत्ववेगाश्च सामान्यगुणाः, स्थितिस्थापकस्तु क्षितिमात्रवृत्तिरितिमते स विशेषगुणः, मतान्तरेतु सामान्यगुण एव, संख्यादयः सप्त द्रवत्वस्नेहवेगाश्च द्वीन्द्रियग्राह्याः, रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः वाय्वैकैकेन्द्रियग्राह्याः, गुरुत्वजीवनयोनियत्नस्थितिस्थापक संस्कारनिर्विकल्पकज्ञानानुव्रतरूपरसगन्धस्पर्शभावनाधर्म्माधर्म्मा अतीन्द्रियाः, बुद्ध्यादिषट्कं धर्म्माधर्म्मभावनाशब्दाश्चाकारणगुणोत्पन्नाः । अपाकजा रूपरसगन्धस्पर्शाः सांसिद्धिकद्रवत्वं स्नेहवेगगुरुत्वैकत्वैकपृथक्त्वपरिमाणस्थितिस्थापकाश्च कारणगुणोत्पन्नाः, संयोगविभागवेगाः कर्म्मजाः, रूपरसगन्धानुष्णस्पर्शपरिमाणैकत्वैकपृथक्त्वस्नेहस्थितिस्थापकसांसिद्धिकद्रवत्वशब्देषु असमवायिकारणत्वम्, आत्मविशेषगुणेषु निमित्तकारणत्वमात्रं, गुरुत्वोष्णस्पर्शवेगद्रवत्वसंयोगविभागेषु निमित्तकारणत्वसमवायिकारणञ्च तिष्ठति, आत्मविशेषगुणसंयोगविभागाः अव्याप्यवृत्तयः ॥ * ॥

रूपत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, शुक्लनीलरक्तपीतहरितकपिशचित्रभेदेन रूपं सप्तविधमिति तर्कामृते जगदीशः, नानाविधमिति विश्वनाथः, रूपशब्दोल्लेखिनी प्रतीतिर्नास्ति, नीलोवर्ण इति वर्णपदोल्लेखिन्येवेति, केचित्, रूपं क्षितिजलतेजःसु वर्त्तते, तत्र क्षितौ नीलादिकं सर्व्वप्रकारम्, जलेशुक्लमात्रम्, तेजसि भास्करशुक्लमात्रम्, उद्भूतानुद्भूतभेदादपि रूपं द्विविधम्, तत्र भर्ज्जनकपालस्थबह्न्यादौ ग्रीष्मोष्णस्पर्शचक्षुरादौ चानुद्भूतरूपम्, उद्भूतरूपन्तु घटपटादौ, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतरूपं कारणम्, एवं तद्गतगुणकर्म्मसामान्यानां चाक्षुषप्रत्यक्षेऽपि तदेव परम्परयाकारणमिति प्राञ्चः, नव्यास्तु द्रव्यादिचाक्षुषं प्रत्येवोद्भूतरूपं कारणम्, स्पार्शनप्रत्यक्षेतु उद्भूतस्पर्शः कारणम्, अतएव वायोर्न चाक्षुषं किन्तु स्पार्शनं भवत्येव, प्रभायामुद्भूतस्पर्शाभावान्न स्पार्शनं किन्तु चाक्षुषं भवत्येव, बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षन्तु आत्मावृत्तिशब्दभिन्नविशेषगुणवत्त्वं तन्त्रमित्याहुः। एकैका एव नीलादिव्यक्तयोयावन्नीलद्रव्यादिगता नित्या इति केचित् नीलोनट इत्यादिप्रतीतेर्नीलनीलतरनीलतमादिप्रतीतेश्चानुपपत्तेस्तन्मतं न समीचीनम्। शुक्लनीलरक्तैस्त्रिभिस्तन्तुभिरारब्धे पटे चित्रं रूपमुत्पद्यते, तस्य नीरूपत्वे प्रत्यक्षानुपपत्तेरेतेन विजातीयस्पर्शवद्द्रव्यवारब्धावयविनि चित्रस्पर्शोऽपि व्याख्यात इति प्राञ्चः सिद्धान्तरहस्ये मथुरानाथोऽप्येवमेवाह, अन्येतु नानारूपवद्द्रव्यवारब्धावयविनि व्याप्यवृत्तीनि नानारूपाण्येवोत्पद्यन्ते व्याप्यवृत्तिजातीयानामव्याप्यवृत्तित्वस्वीकारे चत्यभावात्, अतएव

"लोहितोयस्तु वर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः ।
श्वेतः खुरविषाणाभ्यां स नीलोवृष उच्यते" ॥
इत्यादिस्मृतिरपि साधु सङ्गच्छते, एतेन स्पर्शोऽपि व्याख्यातइत्याहुः । रूपं जलतेजःपरमाणुषु नित्यमन्यदनित्यम् । पार्थिवपरमाणौ पाकाद्रूपनाशः ॥ * ॥

रसत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, रसः क्षितिजलयोरेवास्ति, स च षड्विधः कषायमधुरलवणकटुतिक्ताम्लभेदात्, जलेतु मधुर एव रसः हरीतक्यादिकं तद्व्यञ्जकम्, नानारसवदवयवारब्धावयविनि कोऽपि रसो न भवति तत्रावयवगतानामेव रसानामुपलब्धिः, रसस्तु रसनेन्द्रियमात्रेण गृह्यते, अनुद्भूतरसस्त्वतीन्द्रियः ॥ * ॥

गन्धत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, गन्धोद्विविधः सौरभासौरभभेदात्, गन्धस्तु नित्यो नास्ति, अयन्तु घ्राणेन्द्रियमात्रग्राह्यः, अनुत्कटो गन्धः पाषाणादावतीन्द्रियः, गन्धः पृथिव्यामेव वर्त्तते ॥ * ॥

स्पर्शत्वजातिरपि प्रत्यक्षसिद्धा, स्पर्शः क्षितिजलतेजोवायूनां गुणः, सच त्रिविधः शीत उष्ण अनुष्णाशीतश्चेति, तत्र शीतस्पर्शो जले, तेजसि उष्णस्पर्शः, पृथिवीपवनयोरनुष्णाशीतस्पर्शः, तत्रापि पृथिव्यां पाकजोऽपि, वायौ तु अपाकजोविजातीय एव स्पर्शः. जलतेजोवायुपरमाणुषु अयं नित्यः, अन्यत्र द्रव्येऽनित्यः, कठिनसुकुमारस्पर्शो पृथिव्यामेव, काठिन्यादिकन्तु संयोगविशेषः स च हिमकरकादावपीतिकेचित्, अन्ये तु काठिन्यादिकं न संयोगविशेषः चक्षुर्ग्राह्यत्वापत्तेः, किन्तु स्पर्शविशेष एव, हिमकरकादौ काठिन्यप्रतीतिस्तु भ्रान्तिरूपैवेत्याहुः । स्पर्शोऽप्यनुद्भूतोऽतीन्द्रियः प्रभादौ बोध्यः ॥ * ॥

रूपरसगन्धस्पर्शाः पृथिव्यामेव पाकजाः, तत्रापि परमाणावेव प्राक् इति पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः । तेषामयमभिप्रायः, अवयविनाऽवष्टब्धेषु अवयवेषु पाको न सम्भवति, किन्तु विजातीयवह्निसंयोगेन नष्टेषु अवयविषु स्वतन्त्रेषु परमाणुषु पाकः, पुनश्च विजातीयवह्निसंयोगेन पक्वपरमाणुसंयोगाद् द्व्यणुकादिक्रमेण महावयविपर्य्यन्तानामुत्पत्तिः । वह्नेर्वेगातिशयात् पूर्व्वव्यूहनाशोऽतिशीघ्रं व्यूहान्तरोत्पत्तिश्चेति अत्र नवत्वादिप्रक्रियाऽन्यत्र दृष्टत्वा ग्रन्थगौरवभिया परित्यक्ता ॥ * ॥

न्यायानुसारिणः पिठरपाकवादिनस्तु अवयविनां सच्छिद्रत्वाद्वह्नेः सूक्ष्मावयवैरन्तः प्रावष्टैरवयवेष्ववष्टब्धेष्वपि पाको न विरुध्यते वैशेषिकमतेऽनन्तावयवादिकल्पने गौरवं सोऽयं घट इत्यादिप्रत्यभिज्ञाविरोधश्च स्यात्, यत्र तु पाकानन्तरं न प्रत्यभिज्ञा तत्रावयविनाशोऽपि स्वीक्रियते इत्याहुः ॥ * ॥

गणनव्यवहारकारणं संख्या, सा च नवस्वेव द्रव्येषु वर्त्तते, तत्र नित्यगतमेकत्वं नित्यम्, अनित्यगतन्त्वनित्यम्, द्वित्वाद्याः परार्द्धपर्य्यन्ताः संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्या अपेक्षाबुद्धिनाश्या व्यासज्यवृत्तयश्च, अनेकैकत्वबुद्धिरपेक्षाबुद्धिः, सा क्षणत्रयं तिष्ठति, आद्यावपेक्षाबुद्धी ततोद्वित्वोत्पत्तिस्ततोद्वित्वनिर्व्विकल्पकं ततो द्वित्वविशिष्टप्रत्यक्षं भवति, निर्व्विकल्पककाले अपेक्षाबुद्धेर्नाशे तत्सत्त्वेऽपि द्वित्वनाशाद्विशिष्टप्रत्यक्षानुपपत्तेः, कालान्तरे तद्द्वित्वस्य प्रत्यक्षाभावात् द्वित्वोत्पादिकाया अपेक्षाबुद्धेर्नाशस्यैव द्वित्वनाशकत्वं कल्प्यते, अतएव तत्पुरुषीयापेक्षाबुद्धिजन्यं

द्वित्वादिकं तत्पुरुषैव गृह्यते इति कल्प्यते, स्वर्गस्थकालीनपरमाण्वादिगतद्वित्वस्य जनिकापेक्षाबुद्धेरीश्वरस्य ब्रह्माण्डान्तरवर्त्तियोगिनां वा, एवमतोन्द्रियान्तरेऽपि ज्ञेयम्, अत्रानियतैकत्वबुद्धिस्थले त्वित्वादभिन्ना बहुत्वसंख्योत्पद्यते इति कन्दलीकारः। आचार्यास्तु त्वित्वत्वादिव्याप्या बहुत्वत्वजातिः तथाच त्वित्वादिकमेव बहुत्वम्, सेनावनादौ चोत्पन्ने त्वित्वादौ त्वित्वत्वाद्युपरोधात्, द्रव्यञ्च इतोबहुकेयं सेनेति प्रतीतिरुपपद्यते बहुत्वस्य संख्यान्तरत्वे तत्तारतम्याभावादित्याहुः॥ * ॥

परिच्छित्तिव्यवहारासाधारणकारणं परिमाणम्, तच्च सर्वद्रव्यगतं नित्येऽनित्यमनित्येऽनित्यम्, तच्चतुर्विधमणु महत् दीर्घं ह्रस्वञ्चेति, अनित्यं त्रिविधं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं चयजन्यञ्च, द्व्यणुकपरिमाणं प्रति परमाणुगतं द्वित्वं त्र्यरेणुपरिमाणे च द्व्यणुकगतं त्वित्वं कारणम्, तूलकपरिमाणविशेषे चयाख्यशिथिलसंयोगः कारणम्, घटादिपरिमाणे कपालादिपरिमाणं कारणम्, अवयवनाशः परिमाणनाशे हेतुः, अवयवोपचयापचयस्थलेऽसमवायिकारणनाशात् पूर्वद्रव्यनाशस्तत्परिमाणनाश इति, पूर्वपटादिसत्त्वे तदवयवे न पटाद्यन्तरोत्पत्तिरित्यवधेयम्, मूर्त्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नानाद्रव्यवत्त्वानुपलब्धिबाधितत्वाच्चक्वचित् पूर्वावयविप्रत्यभिज्ञानमपि सादृश्यविषयकं द्वैवेयं दीपकलिकेतिवदित्यधिकमनुसन्धेयम्॥ * ॥

पृथगिति प्रतीत्यसाधारणकारणं पृथक्त्वम्, तच्च

सर्व्वेषु द्रव्येषु तिष्ठति, नित्यद्रव्यगतैकपृथक्त्वं नित्यम्, अनित्यगतत्वाश्रयनाशनाश्यम् द्विपृथक्त्वादिकमपेक्षाबुद्धिजन्यं तन्नाशनाश्यम्, घटात् पृथक् घटोनेत्यादिप्रतीत्योर्वलक्षण्यान्योन्याभावेनास्य चरितार्थता, यदर्थकयोगे पञ्चमी सोऽर्थोनञर्थभेदाद्भिन्नोगुणान्तरमन्यथा घटोनेत्यत्रापि पञ्चम्यापत्तेरिति संक्षेपः ॥ * ॥

संयोगः स द्रव्यवृत्तिर्गुणः, स त्रिविधः अन्यतरकर्म्मजोभयकर्म्मजसंयोगजभेदात्, तत्र श्येनशैलादिसंयोगः प्रथमः, मेषयोः संयोगोद्वितीयः, कपालतरुसंयोगजन्यो घटतरुसंयोगस्तृतीयः, क्रियाजन्यसंयोगोऽपि द्विविधः अभिघातनोदनभेदात् तत्र शब्दहेतुः संयोग आदिमः, तदहेतु र्द्वितीय इति संक्षेपः ॥ * ॥

विभागोऽपि नवद्रव्यवृत्तिर्विभक्तप्रत्ययासाधारणकारणम्, सोऽपि त्रिविधः, एकक्रियाजन्योभयक्रियाजन्यविभागजन्यभेदात्, तत्राद्य श्येनशैलाद्यो द्वितीयोमेषयोः तृतीयस्तु कारणमात्रविभागजन्यकारणाकारणविभागजन्यभेदात् द्विविधः, तत्राद्योयथा प्रथमं कपाले कर्म्म, ततः कपालद्वयविभागः, ततोघटारम्भकसंयोगनाशः, ततो घटनाशः, ततस्तेन कपालविभागेन कपालस्य देशान्तरविभागो जन्यते, ततो देशान्तरसंयोगनाशः, तत उत्तरदेशसंयोगः, ततः कर्म्मनाश इति, नच देशान्तरविभागे तत् कर्म्म कारणम्, आरम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकस्य कर्म्मणोऽनारम्भकसयोगप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वासम्भवात्, अन्यथा विकसत्कमलकुड्मलभङ्गप्रसङ्गात्, नच घटनाशात् पूर्व्वं कथं देशान्तरविभागो न जायते इति

वाच्यमारम्भकसंयोगप्रतिद्वन्द्विविभागवतोऽवयवस्य सति द्रव्ये देशान्तरविभागासम्भवात् । द्वितीयो यथा यत्र हस्तक्रियया हस्ततरुविभागस्ततस्तज्जनितः शरीरतरुविभागः तत्र शरीरतरुविभागे व्यधिकरणहस्तक्रिया न कारणम्, शरीरे तु तदानीं क्रिया नास्ति अवयविक्रियाया यावदवयवक्रियानियतत्वात्, तस्मात्तत्र कारणाकारणविभागेन कार्य्याकार्य्यविभागो जन्यत इति, अयं विभक्तोऽस्मादिति प्रत्ययसिद्धो विभागो न संयोगनाशेनान्यथासिद्ध इति संक्षेपः ॥*॥

परापरव्यवहारासाधारणकारणे परत्वापरत्वे, ते च क्षित्यप्तेजोवायुमनःसु निष्ठतः । ते च द्विविधे दैशिके कालिके च, तत्र दैशिकपरत्वे सूर्य्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानं हेतुः, दैशिकापरत्वं प्रति सूर्य्यसंयोगाल्पत्वज्ञानं हेतुः, अत्रावधित्वार्थकद्वितीयापेक्षा, यथा पाटलिपुत्रात्, काशीमपेक्ष्य प्रयागः परः, पाटलिपुत्रात् कुरुक्षेत्रमपेक्ष्य प्रयागोऽपर इति व्यवहारः, एवं तदुभयं प्रति तदुभयाश्रये दिक्संयोगोऽसमवायिकारणम्, कालिकपरत्वापरत्वे प्रति तदाश्रये कालसंयोगोऽसमवायिकारणम्, एते तु प्राणिभिन्ने न तिष्ठत इति बहवः, यस्य सूर्य्यपरिस्पन्दापेक्षया यस्य सूर्य्यपरिस्पन्दोऽधिकः स ज्येष्ठस्तत्र परत्वम्, यस्य च न्यूनः स कनिष्ठस्तत्रापरत्वम्, एते तु जन्यद्रव्य एवेति विश्वनाथः, तथा सूर्य्यक्रियापूर्व्वोत्पन्नत्वज्ञानं परत्वस्य, कारणम्, तदनन्तरोत्पन्नत्वज्ञानमपरत्वस्य कारणम्, तादृशापेक्षाबुद्धिनाशात् परत्वापरत्वयोर्नाश इति संक्षेपः ॥*॥

बुद्धिरात्मनि तिष्ठति, सा द्विविधा अनुभूतिस्मृतिभेदात्, अनुभूतिरपि काणादमते द्विविधा प्रत्यक्षलैङ्गिक-

भेदात्, प्रत्यक्षमपि षड्विधं घ्राणजरासनचाक्षुषस्पार्शनश्रावणमानसभेदात्, तत्र च घ्राणं गन्धस्य तद्वतजातीनाञ्च भवति, रसस्य तद्वतजातीनाञ्च रसानाम्, उद्भूतरूप-तदधिकरणद्रव्य-योग्य *वृत्तिसंख्यापरिमिति पृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्वस्नेहवेगद्रवत्वक्रियाजातीनां चाक्षुषप्रत्यक्षं भवति ॥ * ॥

उद्भूतरूपतद्वतजातिभिन्नानां चक्षुर्ग्राह्याणामुद्भूतस्पर्शस्य तद्वतजातीनाञ्च स्पार्शनप्रत्यक्षं भवति, नव्यानां मते वायोरपि, वल्लभाचार्यमते गुरुत्वस्यापि, वह्निद्रव्यप्रत्यक्षं प्रति रूपस्य कारणत्वात् नीलरूपस्य द्रव्यस्य स्पार्शनमपि न भवतीति प्राचः, स्पार्शनप्रत्यक्षे उद्भूतस्पर्शोऽपि हेतुर्नातः प्रभायास्तद्वतगुणादीनाञ्च स्पार्शनम् ॥ * ॥

श्रावणप्रत्यक्षं शब्दस्य तद्वतजातीनाञ्च भवति ॥ * ॥

बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नानां तद्वतजातीनाञ्च मानसं प्रत्यक्षं भवति आत्मनस्तद्वतजातीनाञ्च विशेषगुणयोगेनैव, अहं सुखीत्याद्येव प्रत्यक्षं नत्वहमिति, आत्मगतैकत्वपरममहत्परिमाणयोरपि मानसं भवतीति तात्पर्यटीकाकृतः, निर्विकल्पकज्ञानजीवनयोनियत्नयोर्न लौकिकं मानसमपि तयोरतीन्द्रियत्वात् ॥ * ॥

अत्र यदिन्द्रियस्य ग्राह्यं यत्, तत्संसर्गाभावतद्वद्भेदावपि तदिन्द्रियग्राह्यौ, प्रत्यक्षमात्रे महत्परिमाणं हेतुर्नातः परमाणुद्व्यणुकयोस्तद्गुणादेर्वा प्रत्यक्षम्, तत्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे समवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतप्रत्यक्षे स्वसमवायिसमवायसम्बन्धेन, द्रव्यसमवेतसमवेतप्रत्यक्षे स्वस-

---

* अत्र योग्यवृत्तीत्यस्य संख्यादिद्वादशस्वन्वयो द्वन्द्वसमासस्यात्वात् ।

समवायिसमवेतसमवायसम्बन्धेन महत्त्वस्य हेतुता बोध्या, एवमन्यत्रापूह्यम्। षड्विधप्रत्यक्षे इन्द्रियं करणम्, तदपि षड्विधं घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्रमनोभेदात्, इन्द्रियत्वन्तु अखण्डोपाधिरिति न्यायकुसुमवृत्तिकारः, शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वमिन्द्रियत्वमित्यन्ये, प्रत्यक्षं फलम्, तल्लक्षणन्तु साक्षात्कारत्वजातिविशिष्टत्वं वा, अत्र व्यापारोविषयेन्द्रियसम्बन्धः, सोऽपि षड्विधः संयोग-संयुक्तसमवाय संयुक्तसमवेतसमवायकर्णविवरावच्छिन्नसमवाय समवेतसमवाय-विशेषणताभेदात्, तत्र संयोगेन द्रव्यस्य, संयुक्तसमवायेन द्रव्यसमवेतानाम्, संयुक्तसमवेतसमवायेन द्रव्यसमवेतसमवेतानां गुणकर्म्मगतजातीनाम्, कर्णविवरावच्छिन्नसमवायेन शब्दानाम्, समवेतसमवायेन शब्दगतजातीनाम्, विशेषणतया अभावानां प्रत्यक्षं भवति, विशेषणताऽपि संयुक्तविशेषणता-संयुक्तसमवेतविशेषणता-संयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणता-श्रोत्रावच्छिन्नविशेषणता-श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतविशेषणता-विशेषणविशेषणतादिभेदेन, नानाविधा, तयाच द्रव्य-तत्समवेत-तत्समवेतवृत्तीनामभावानामाकाशगतस्य शब्दाभावस्य शब्दवृत्तीनां कत्वाद्यभावानामभाववृत्तीनामभावानाञ्च प्रत्यक्षं भवतीति। यत्र घटस्य मध्यदेशावच्छेदेनालोकसंयोगोवच्छिद्यते देशावच्छेदेन च चक्षुःसंयोगस्तत्र घटादिस्थतगुणकर्म्मसामान्यानां तद्गताभावानाञ्च प्रत्यक्षं न भवतीत्यतश्चाक्षुषप्रत्यक्षकारणतावच्छेदककोटौ चक्षुःसंयोगांशे आलोकसंयोगावच्छिन्नत्वं निवेशनीयम्, एवमूह्यं तरूपा-

वच्छिन्नत्वं महत्त्वावच्छिन्नत्वञ्च चक्षुःसंयोगे निवेशनीयं तेन परमाणौ चक्षुःसंयोगदशायां तद्गतायाः सत्तायाः तदीयरूपगतस्य नीलत्वादिसामान्यस्य च न चाक्षुषम्, जवा वायौ चक्षुसंयोगदशायां तद्गतायाः सत्तायाः तत्समवेतगुणत्वादिसामान्यस्य च चाक्षुषम्, प्राक्त्वसभावप्रत्यक्षे योग्यानुपलब्धिः कारणम्, साच अत्र यदि प्रतीयोगी स्यात्तदा नुपलभ्येतेत्याकारकतर्कसहकृता प्रतियोगिग्रहाभावात्मिका, अतो नान्धकारादौ घटाभावादिचाक्षुषं तत्र तादृशतर्कं स्यासम्भवादित्याऽऽः । प्रत्यक्षं लौकिकालौकिकभेदेनापि द्विविधम्, तत्रालौकिकसन्निकर्षजन्यं यत्प्रत्यक्षं तल्लौकिकम्, अलौकिकसन्निकर्षश्च त्रिविधः सामान्यलक्षणाज्ञानलक्षणायोगजधर्म्मभेदात्, तत्र सामान्यलक्षणा घटत्वादिसामान्यज्ञानं तेन निखिलतदाश्रयस्यालौकिकं प्रत्यक्षं भवति, ज्ञानलक्षणासन्निकर्षेण तु रज्वादौ सर्पत्वादिप्रकारकं प्रत्यक्षम्, अन्यथा सर्पत्वादेरिदानीमसन्निकृष्टतया भ्रमे तज्ज्ञानानुपपत्तेः, एवं सुरभिचन्दनमित्यादिचाक्षुषे सौरभत्वादेरपि ज्ञानलक्षणयैव भानम्, योगजधर्म्मस्तु द्विविधः युक्तयुञ्जानयोगिद्वैविध्यात्, तत्र योगाभ्यासवशीकृतमानस, समाधिसमासादितविविधसिद्धियुक्त इत्युच्यते तस्य ध्यानं विनैव सर्व्वेषु पदार्थेषु सदा प्रत्यक्षम्, युञ्जानस्तु विषयव्यावृत्तमानसः, तस्तु ध्यानसहकारेणैव सर्व्वत्र प्रत्यक्षं भवतीति संक्षेपः ॥ * ॥

लैङ्गिकमनुमितिरूपं यज्ज्ञानं तत्र व्याप्तिज्ञानं करणम्, परामर्शोव्यापारः । व्याप्तिस्तु साध्यवदन्यावृत्तित्वरूपा स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा वा, व्याप्ति-

रेकव्याप्तिस्तु साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वरूपा, तत्र व्याप्तिप्रत्यक्षे व्यभिचारज्ञानाभावः सहचारज्ञानञ्च हेतुः, तत्र व्याप्तिज्ञानं वह्निव्याप्योधूम इत्याद्याकारकम्, परामर्शस्तु वह्निव्याप्यधूमवान् पर्व्वत इत्याद्याकारकं ज्ञानम्, पक्षताऽपि अनुमितौ हेतुः, साच सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावरूपा, तेन पक्षे साध्यनिश्चयदशायां सिषाधयिषामन्तरेण नानुमितिः, एवमनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्री अनुमितौ कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका, एवं प्रत्यक्षेच्छाविरहविशिष्टानुमितिसामग्री भिन्नविषयकप्रत्यक्षे प्रतिबन्धिकेत्यन्यत्र विस्तरः ॥*॥

अनुमितितत्कारणज्ञानान्यतरविरोधिज्ञानविषयोहेतुदोषस्तद्वान् हेतुर्दुष्टः, स च हेत्वाभास इत्युच्यते, सतु पञ्चविधः सव्यभिचारविरुद्धासिद्धसत्प्रतिपक्षबाधितभेदात्, तत्र सव्यभिचारस्त्रिविधः साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदात्, तत्र सपक्षविपक्षवृत्तिर्हेतुः साधारणः यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यादिः, सपक्षविपक्षव्यावृत्तो हेतुरसाधारणः यथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यादिः, केवलान्वयिपक्षकोऽनुपसंहारी सर्व्वमनित्यं प्रमेयत्वादित्यादिः ॥*॥

साध्यवदवृत्तिर्हेतुर्विरुद्धः गोत्ववान् अश्वत्वादित्यादौ, असिद्धस्त्रिविधः आश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्धभेदात्, यत्र पक्षोऽसिद्धस्तत्र पक्षासिद्धिः काञ्चनमयपर्व्वतो वह्निमानित्यादौ, यत्र पक्षो न हेतुमान् तत्र स्वरूपासिद्धिः ह्रदोद्रव्यं धूमादित्यादौ, यत्र व्यर्थविशेषणघटितोहेतुस्तत्र व्याप्यत्वासिद्धिः वह्निमान् नीलधूमादित्यादौ, यत्र पक्षे साध्यपरामर्शस्तदभावपरामर्शश्च वर्त्तते स सत्प्रतिपक्षित इति प्राञ्चः, साध्याभावव्याप्यवत्पक्षादिः सत्प्रति-

पक्षस्तत्रत्योहेतुः सत्प्रतिपक्षित इति तु नव्याः, साध्याभाववत्पक्षादिर्बाधस्तत्रत्योहेतुर्बाधितः उत्पत्तिकालावच्छिन्नो घटोगन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ, केचिद्वैशेषिकानुयायिनः सव्यभिचारविरुद्धासिद्धास्त्रय एव हेत्वाभासा इत्याहुः, "अनध्यवसितोऽपि षष्ठीहेत्वाभास इति केचित्, यथाहुः साध्यासाधकः पक्षएव वर्त्तमानोहेतुरनध्यवसित इति तस्यासाधारणादिषु यथासम्भवमन्तर्भावान्न पञ्चभ्योऽतिरेक इति" इतितु वरदराजेन तार्किकरक्षाव्याख्याने उक्तम् ॥*॥

वरदराजेनानुमानस्य त्रैविध्यमप्युक्तं केवलान्वयिकेवलव्यतिरेक्यन्वयव्यतिरेकिभेदात्, तत्रेदं वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादिकं केवलान्वयि, पृथिवीतरेभ्योभिद्यते गन्धवत्त्वादित्यादिकं केवलव्यतिरेकि, वह्निमान् धूमादित्यादिकमन्वयव्यतिरेकीति ॥ * ॥

स्वार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमनुमानं तत्र परार्थं न्यायसाध्यम्, न्यायश्च पञ्चावयवात्मकवाक्यव्यूह,, प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनि गमनानीति पञ्चावयवाः, पर्व्वतोवह्निमानित्यादिवाक्यं प्रतिज्ञा, धूमादित्यादिकं हेतुः, योयोधूमवान् स वह्निमान् यथा महानसमित्यादिकमुदाहरणम्, वह्निव्याप्यधूमवानयमित्यादिकमुपनयवाक्यम्, तस्माद्वह्निमानित्यादिकं निगमनवाक्यमित्यन्यत्र विस्तरः ॥*॥

उपमितिशाब्दबोधयोरनुमितावन्तर्भावस्तत्प्रकारस्तु पूर्व्वं प्रपञ्चित इति विरम्यते ॥ * ॥

स्मृतिस्तु पूर्व्वानुभवजनितसंस्काराधीनोज्ञानविशेषः, तत्र उपेक्षानात्मकनिश्चयः करणम्, भावनाख्य संस्कारोव्यापारः ॥ * ॥

ज्ञानसामान्यं प्रति त्वङ्मनःसंयोगो हेतुर्नातः सुषुप्ति-प्राक्कालोत्पन्नेच्छादिव्यक्तेस्तत्सम्बन्धेनात्मनश्च मानसप्रत्यक्षम्, तदानीं पुरातति वर्त्तमानस्य मनसस्त्वचा सह संयोगाभावात्, नच रासनादिकाले त्वङ्मनःसंयोगसत्त्वे ज्ञानयौगपद्यापत्तिरिति वाच्यमनायत्त्या रासनादिसामग्र्याः-स्पार्शनं प्रति प्रतिबन्धकत्वस्य स्वीकरणीयत्वात्, पक्षधरमिश्रास्तु सुषुप्तिदशायामुक्तप्रत्यक्षवारणाय चर्म्ममनःसंयोगस्य ज्ञानसामान्यं प्रति हेतुत्वमिति न पूर्व्वोक्तप्रतिबन्धकताकल्पनमित्याहुः ॥ * ॥

विद्याऽविद्याभेदेनापि बुद्धिर्द्विविधा, तत्र विद्या प्रमा भ्रमसामान्यभिन्नं ज्ञानम्, अविद्या अप्रमा तदभाववति तत्प्रकारकं ज्ञानम्, अविद्याऽपि द्विविधा संशयविपर्य्यासभेदात्, तत्रैकधर्म्मिणि विरुद्धभावप्रकारकज्ञानं संशयः, सच साधारणधर्म्मज्ञानजन्यासाधारणधर्म्मज्ञानजन्यविप्रतिपत्तिवाक्यज्ञानजन्यभेदात् त्रिविधः, विपर्य्यासो निश्चयात्मको भ्रमः, देहे आत्मनोऽभेदनिश्चयः गौरोऽहमित्यादिः पीतः शङ्ख इत्यादिश्च, तत्राविद्यायां दोषः कारणम्, सतु पित्तदूरत्वादिरूपो नानाविधः, प्रमायान्तु गुणः कारणम्, तत्र विशेषणवता विशेष्येण सन्निकर्षः प्रत्यक्षे गुणः, साध्यविशिष्टपक्षे परामर्शोऽनुमितौ गुण इति, प्रमात्वं स्वतोग्राह्यमिति गुरुभट्टमुरारिमिश्राः, तन्न सम्यक् तथा सति प्रमात्वस्य संशयानुपपत्तेः, किन्तु इदं ज्ञानं प्रमा संवादिप्रवृत्तिजनकत्वादित्याद्यनुमानं प्रमात्वग्राहकमिति संक्षेपः ॥ * ॥

सुखन्तु सर्व्वेषामभिलाषविषयः धर्म्मेण जायते, तत्रै-

हिकं सुखं दुःखानुविद्धम्, पारत्रिकं स्वर्गसुखन्तु न दुःखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नमिति विशेषः ॥ * ॥

दुःखन्तु सर्व्वत्र द्वेषविषयः अधर्म्मेण जायते नारकिणां यत् दुःखं तन्न सुखावच्छेदकशरीरावच्छिन्नमिति विशेषः ।

इच्छा द्विविधा फलेच्छा उपायेच्छा च. तत्र फलं सुखं दुःखनिवृत्तिश्च, तत्र फलेच्छां प्रति फलज्ञानं कारणम्; उपायोभोजनौषधपानादिः, तद्विषयिणीच्छा तु इत्थं सुखदुःखनिवृत्तयन्यतरस्य साधनताज्ञानजन्या, एवं तदुपायादावपि तत्साधनताज्ञानादिच्छा भवति, प्रवृत्तिहेतुरिच्छा चिकीर्षा साच कृतिरित्यत्वप्रकारकेच्छा, तत्र च कृतिसाध्यत्वज्ञानम्, इष्टसाधनताज्ञानम्, बलवदनिष्टसाधनत्वज्ञानाभावश्च कारणम्, अतो न समुद्रलङ्घनप्रयोपवेशनादौ चिकीर्षा नवा मधुविषसंपृक्तान्नभोजनेक्षुधातुराणां चिकीर्षा, केचित्तु बलवदनिष्टासाधनत्वज्ञानं चिकीर्षाहेतुरित्याहुः ॥ * ॥

दुःखद्वेषे दुःखज्ञानं दुःखोपायद्वेषे तु दुःखसाधनताज्ञानं कारणम्, बलवदनिष्टसाधनताज्ञानञ्च द्वेषस्य प्रतिबन्धकं तेन नान्तरीयकदुःखजनकेपाकादौ न द्वेष इति ॥ * ॥

प्रयत्नस्त्रिविधः प्रवृत्तिनिवृत्तिजीवनयोनिभेदात् तत्र प्रवृत्तिं प्रति चिकीर्षा कृतिसाध्यत्वज्ञानमिष्टसाधनमुपादानप्रत्यक्षञ्च हेतुः, निवृत्तिं प्रति द्विष्टसाधनताज्ञानं द्वेषश्च कारणम्, जीवनयोनियत्नस्तु जीवनादृष्टजन्यः शरीरे प्राणसञ्चारे कारणम्, सतु अतीन्द्रियः, स चणिक इति केचित्, ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषाः सविषयका इति वहवः ॥ भावनाख्यसंस्कारोऽपि सविषयकइत्यन्ये इति संक्षेपः ॥ * ॥

गुरुत्वं निमित्तजन्यतिष्ठति, तच्च अतीन्द्रियम्, तन्नित्यं

नित्यम्, अनित्येऽनित्यम्, आद्यपतनक्रियायां तदसमवायिकारणम्, द्वितीयपतनादौ तु वेगस्तासमवायिकारणत्वमिति, वल्लभाचार्यमतेऽस्य स्पार्शनप्रत्यक्षं भवतीति ॥ * ॥

द्रवत्वं क्षितिजलतेजःसु तिष्ठति, तद्द्विधं सांसिद्धिकं नैमित्तिकञ्च, तत्राद्यं जल एव, वह्निसंयोगादिनिमित्तादुत्पन्नं नैमित्तिकन्तु घृतादिर्द्रव्येषु सुवर्णादितेजःसु च, जलपरमाणौ द्रवत्वं नित्यं तद्भिन्नेऽनित्यम्, स्यन्दनाख्यकर्म्मणि द्रवत्वसमवायिकारणम्, सक्तुकादीनां संयोगविशेषे पिण्डीकरणाख्ये स्नेहसहितं द्रवत्वं निमित्तकारणमतोद्भूतसुवर्णादिना हिमकरकादिना च न सक्तुकादीनां संग्रहः ॥ * ॥

स्नेहस्तु जल एव वर्त्तते, परमाणौ स नित्यः, अन्यत्वनित्यः, तैलान्तर्वर्त्तिनि जले प्रकृष्टस्नेहोवर्त्तते ततस्तज्जलं न वह्नेः प्रतिकूलम्, अप्रकृष्टस्नेहयुक्तस्यैव वह्निनाशकत्वमिति, स्निग्धं जलमितिप्रतीतिसिद्धोऽयं गुणोद्रवत्वेन नान्यथासिद्धः, हिमकरकादौ द्रवत्वानुपलम्भोऽपि स्नेहस्योपलम्भात् द्रवत्ववति सुवर्णादावनुपलम्भाच्चेति ॥ * ॥

संस्कारस्त्रिविधः वेगस्थितिस्थापकभावनाभेदात्। तत्र वेगः क्षितिजलतेजोवायुमनःसु तिष्ठति, स्थितिस्थापकः क्षितौ, केचिच्छिष्यते पृथिव्यादिचतुष्के स वर्त्तते, भावनाख्यसंस्कारस्तु जीवात्मनि जायते, नित्यः संस्कारोनास्ति। वेगस्तावद्द्विविधः कर्म्मजवेगजभेदात्, तत्र शरादौ नोदनजनितेन कर्म्मणा वेगोजन्यते तेन च पूर्वकर्म्मनाशादुत्तरं कर्म्म, एवमुत्तरोत्तरमपि, वेगं विना कर्म्मणः कर्म्मप्रतिबन्धकत्वात् पूर्वकर्म्मनाश उत्तरकर्म्मोत्पत्तिश्च न स्यात्।

यत्र वेगवता कपालेन जनिते घटे वेगो जन्यते स वेगजो वेग इति । स्थितिस्थापकसंस्कारस्त्वतीन्द्रियः आकृष्टशाखादीनां परित्यागे यत्पूर्व्वदेशगमनं तत्र स्थितिस्थापको हेतुरिति। भावनाख्यसंस्कारस्तु उपेक्षानात्मकनिश्चयेन जन्यते, स्मरणे प्रत्यभिज्ञायाञ्चायं हेतुः, अयमपि संस्कारोऽतीन्द्रियश्चरमफलनाश्यः क्वचित् रोगादिनाश्यः क्वचित् कालनाश्यश्च, केचित्तु समानविषयकं स्मरणमेव संस्कारनाशकमतएव "जायते च पुनः पुनः स्मरणाद्दृढतरसंस्कारः" इतिदीधितिरपि साधु सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ * ॥

धर्म्मोऽपि जीवे तिष्ठति सर्व्वेषामैहिकपारत्रिकाणां सुखानामसाधारणकारणम्, यागदानादिक्रियाव्यापारतया स कल्प्यते अन्यथा कर्म्मणामाश्रुविनाशित्वात् व्यापारान्तराभावाच्च कालान्तरभाविफलजनकत्वं न स्यात् ननु ध्वंस एव कर्म्मणां व्यापारोस्तु, नच प्रतियोगितद्ध्वंसयोरेकत्राजनकत्वम्, सर्व्वत्र तथात्वे मानाभावात्, नच कर्म्मणामविच्छिन्ना फलधारा स्यात् ध्वंसस्याविनाशित्वादिति वाच्यं कालविशेषस्य सहकारित्वोपगमादिति चेन्न गङ्गास्नानादिस्थलेऽनन्तजलसंयोगध्वंसानां व्यापारत्वकल्पनामपेक्ष्यापूर्व्वस्यैकस्य लाघवेन कल्पयितुमुचितत्वात् धर्म्मादीनां "धर्म्मः क्षरति कीर्त्तनात्" इत्याद्यागमसिद्धत्वाच्चेति संक्षेपः, धर्म्मो नित्योनास्ति, अयमतीन्द्रियो मिथ्याज्ञानजन्यवासनाजन्यश्च नातस्तत्त्वज्ञानिनां यागादिना धर्म्मोत्पत्तिः, एवमयं कर्म्मनाशाजलस्पर्शादिनाश्य इति ॥ * ॥

अधर्म्मस्तु निषिद्धकर्म्मणा जन्यते, दुःखानामसाधारणकारणं जीववृत्तिः, प्रायश्चित्तादिना नाश्यते, अयमप्य-

तीन्द्रियो नित्योवासनाजन्यश्चेति, प्रारब्धानां धर्म्माधर्म्माणां भोगादेव क्षयः, तदितरेषान्तु तत्त्वज्ञानादविनाशः, तत्तच्छरीरभोगजनकं यत् कर्म्म तत् प्रारब्धमुच्यते, तदभिप्रायकमेव "माभुक्तं क्षीयते कर्म्म" इति गीतावचनं वेदितव्यमिति ॥ * ॥

शब्द आकाशे निष्ठति, स द्विविधोध्वनिवर्णभेदात्, ध्वन्यात्मकशब्दस्तु भेरीदण्डाद्यभिघातजन्यः, वर्णश्च कण्ठतास्वभिघातादिजन्यः, सोऽपि स्वरव्यञ्जनभेदाद्द्विविधः, स्वरा अकारादयः षोड्श, कादयोव्यञ्जनसंज्ञकाश्चतुस्त्रिंशत्, शब्दस्तु श्रोत्रोत्पन्नोगृह्यते श्रवणेन्द्रियेण, तदुत्पत्तिस्तु वीचीतरङ्गन्यायेन भवति तथाहि आद्यशब्दस्य वहिर्दशदिगवच्छिन्नोऽन्यः शब्दस्तेन शब्देन जन्यते तेन चापरस्तद्व्यापक एवं क्रमेण श्रोत्रोत्पन्नोगृह्यते इति । केषाञ्चिन्मते कदम्बगोलकन्यायात् शब्दोत्पत्तिस्तथाहि आद्यशब्दाद्दशसु दिक्षु दश शब्दा उत्पद्यन्ते ततश्चान्ये दश शब्दा उत्पद्यन्ते इति, एतन्मतन्तु बहुशब्दकल्पनागौरवग्रस्तमिति । क उत्पन्नः कोविनष्ट इत्युत्पादविनाशप्रतीतेः शब्दस्यानित्यत्वम्, तत्र उत्तरशब्देन पूर्व्वशब्दस्य नाशः, अन्त्यशब्दस्तूपान्त्यशब्दनाश्यः क्षणिक इति वदन्ति । नच सोऽयं क इति प्रत्यभिज्ञाबलाच्छब्दस्य नित्यत्वमिति वाच्यं प्रत्यभिज्ञायाः साजात्यविषयकत्वात् यदेवौषधं मया कृतं तदेव चैत्रेणापि कृतमित्यादिवदित्यन्यत्र विस्तर इति गुणनिरूपणम् ॥ ० ॥

कर्म्म पञ्चविधमुत्क्षेपणावक्षेपणाकुञ्चनप्रसारणगमनभे-

दात्. कर्म्मत्वजातिः प्रत्यक्षसिद्धा, एवमुत्क्षेपणत्वादिकमपि, भ्रमणरेचनस्पन्दनोर्द्ध्वज्वलनतिर्य्यग्गमनान्यपि गमन एवान्तर्भवन्ति इति न विभागन्यूनतेति। कर्म्म चित्यादिचतुष्के मनसि तिष्ठति, इदञ्च स्वजन्योत्तरसंयोगेन नाश्यते, नित्यं कर्म्म नास्तीति संक्षेपः। इति कर्म्मनिरूपणम् ॥ * ॥

सामान्यं द्रव्यादित्रिके तिष्ठति नित्यञ्च, तच्च द्विविधं परापरभेदात्, परत्वमधिकदेशवृत्तित्वमपरत्वमल्पदेशवृत्तित्वं सर्व्वजात्यपेक्षयाऽधिकदेशवृत्तित्वात् सत्तायाः परत्वम्, द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनान्तु परत्वमपरत्वञ्च, चैत्रत्वादिजातेरपरत्वमेव। जातिबाधकानि आचार्य्यरुक्तानि यथा।

"व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं सङ्करोऽथानवस्थितिः।
रूपहानिरसम्बन्धा जातिबाधकसंग्रहः" ॥

इति। एकव्यक्तिकत्वादाकाशत्वादिकं न जातिः, तुल्यव्यक्तिकत्वात् घटत्वं कलसत्वञ्च न जातिद्वयम्, सङ्कीर्णत्वाद्भूतत्वं मूर्त्तत्वञ्च न जातिः, अनवस्थाभयात् सामान्यत्वं न जातिः, व्यावृत्तस्वभावस्य विशेषपदार्थस्य रूपहानिः स्यादतो विशेषत्वं न जातिः, समवायसम्बन्धाभावात् समवायो न जातिरिति सामान्यनिरूपणम् ॥ * ॥

सञ्जिन्नत्वे सत्येकमात्र समवेतत्वं विशेषत्वम्, एकाश्रितगुणकर्म्मवारणाय सत्यन्तम्, सामान्यवारणाय विशेष्यदलम्, घटादीनां द्व्यणुकपर्य्यन्तानां तत्तदवयवभेदात् परस्परं भेदः परमाणूनाञ्च परस्परं भेदकोविशेष एव, स तु स्वत एव व्यावृत्तस्वभावत्वात् विशेषान्तरापेक्षा नास्तीति, विशेषश्च नित्यद्रव्येषु तिष्ठति नित्यश्चेति संक्षेपः, विशेषपदार्थस्तु दर्शनान्तरकारैर्न मन्यते अतएवास्य दर्शनस्य

विशेषदर्शनेति संज्ञा, एतन्मतानुयायिनामपि वैशेषिकेतिसंज्ञा यौगिकीति विशेषपदार्थनिरूपणम् ॥ * ॥

अवयवावयविनो गुणगुणिनोः क्रियाक्रियावतो जातिजातिमतो नित्यद्रव्यविशेषयोश्च सम्बन्धः समवायः, सच्चाघवादेक एव सिद्धः, तत्रानुमानं प्रमाणं तथाहि गुणक्रियादिविशिष्टबुद्धिर्विशेष्यविशेषणसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्दण्डीपुरुष इति विशिष्टबुद्धिवत्, न च स्वरूपसम्बन्धेनार्थान्तरमिति वाच्यम्, अनन्तस्वरूपाणां सम्बन्धत्वकल्पने गौरवाल्लाघवादेकस्य समवायस्य सिद्धिः, वायौ रूपसमवायस्य सत्त्वेऽपि रूपाभावान्न वायू रूपवानिति प्रतीतिरिति, समवायश्च विशेषणतासम्बन्धेन द्रव्यादिपक्षके तिष्ठति, स्वयमतीन्द्रियः नित्यत्वे सति चेतनान्यभावत्वात्, कालादिवदित्यनुमानात् समवायस्यातीन्द्रियत्वसिद्धिरिति वैशेषिकाः इति समवायनिरूपणम् ॥ * ॥

अभावोद्विविधः संसर्गाभावान्योन्याभावभेदात्, संसर्गाभावोऽपि त्रिविधः प्रागभावध्वंसात्यन्ताभावभेदात्, द्रव्यादिषट्कभिन्नत्वमभावत्वम्, भेदभिन्नाभावत्वं संसर्गाभावत्वम्, तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वमन्योन्याभावत्वम्, विनाश्यभावत्वं प्रागभावत्वम्, जन्याभावत्वं ध्वंसत्वम्, यदात्मनसंसर्गाभावत्वमत्यन्ताभावत्वम्, ध्वंसत्वादिकमखण्डोपाधिरिति केचित्। अभावस्तु विशेषणतासम्बन्धेन तिष्ठति, अभावानामधिकरणात्मकत्वमिति मीमांसकाः, तन्न तथा सति घटाभाववद्भूतलमित्याधाराधेयभावावगाहिप्रतीत्यनुपपत्तेरुक्तच्छन्दसमभ्याद्यभावानां प्रत्यक्षानुपपत्तेश्च. तत्तदधिकरणानां तत्तदिन्द्रियाग्राह्यत्वात्,

यत्र भूतले घटादिकमवधारितं पुनरानीतञ्च तत्र घटकालस्य सम्बन्धाघटकत्वात् न घटकाले घटात्यन्ताभावबुद्धिः, तत्तत्कालीनभूतलादिस्वरूपस्यैव तत्तदभावस्वरूपत्वेऽपगमात् । तत्रोत्पादविनाशशाली सामयिकनामा चतुर्थोऽयं संसर्गाभाव इति केचित् इत्यन्यत्र विस्तरः इत्यभावपदार्थनिरूपणम् ॥ ✻ ॥

एतेषु सप्तसु पदार्थेष्वेव गोतमोक्ताः षोड़शपदार्था अन्तर्भवन्ति, तथाहि इन्द्रियरूपं प्रत्यक्षप्रमाणं द्रव्यएवान्तर्भवति, व्याप्तिज्ञानसादृश्यज्ञानपदरूपाणि अनुमानोपमानशब्दप्रमाणानि गुणे, आत्मशरीरेन्द्रियमनोरूपाणि प्रमेयाणि द्रव्ये, रूपादयोऽर्था गुणे, बुद्धिर्गुणे, प्रवृत्तिर्बलगुणे, रागद्वेषस्मालकमोहरूपा दोषा गुणे, शरीरसंयोगरूपप्रेत्यभावश्च गुणे, सुखदुःखभोगात्मकं फलं गुणे, दुःखं गुणे, आत्यन्तिकदुःखध्वंसरूपापवर्गोऽभावेऽन्तर्भवति। संशयाख्यज्ञानविशेषोगुण एव, प्रवृत्तिहेत्वज्ञाविषयरूपं प्रयोजनं यथार्थं द्रव्यगुणकर्म्माभावपदार्थेषु अन्तर्भवति, साध्यसाधनोभयसाध्याभावसाधनाभावद्वयान्यतरत्वेन वादिप्रतिवाद्युभयनिश्चयविषयरूपो दृष्टान्तोयथार्थं द्रव्यादिषु अन्तर्भवति, शास्त्रितार्थनिश्चयरूपः सिद्धान्तोगुणवदार्थः, शब्दविशेषात्मका अवयवा गुणेष्वन्तर्भवन्ति, आपत्तप्राप्यमानरूपज्ञानविशेषात्मकस्तर्कोगुणपदार्थः, निर्णयोज्ञानविशेषोगुण एव, वाक्यविशेषरूपाः वादजल्पवितण्डा गुण एवान्तर्भवन्ति, दुष्टहेतुरूपा हेत्वाभासा यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भवन्ति, छलजात्योर्वाक्यविशेषरूपतया गुणत्वमेव, प्रतिज्ञाहानिप्रतिज्ञान्तरप्रतिज्ञाविरोधप्रतिज्ञासन्यास-

सहेत्वन्तरार्थान्तरनिरर्थकाविज्ञातार्थापार्थकाप्राप्तकालन्यू-
नाधिकपुनरुक्तानां निग्रहस्थानानां शब्दरूपतया गुणेऽन्त-
र्भावः, अननुभाषणाज्ञानाप्रतिभाविक्षेपाणां अभावेऽन्त-
र्भावः । मतानुज्ञाया वाक्यरूपतया गुणेऽन्तर्भावः, पर्यनुयो-
ज्योपेक्षणस्याभावेऽन्तर्भावः, निरनुयोज्यानुयोगस्य वाक्य-
रूपतया गुणेऽन्तर्भावः, सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात् कथा-
प्रसङ्गस्यापसिद्धान्तस्य गुणेऽन्तर्भावः, हेत्वाभासाख्यनिग्रह-
स्थानस्य दुष्टहेतुरूपत्वे यथायथं द्रव्यादिष्वन्तर्भावः, दोषो-
द्भावनरूपत्वेतु गुण एवान्तर्भाव इति संक्षेपः ॥ * ॥

तुतातभट्टमतानुयायिनस्तु द्रव्यगुणकर्म्मसामान्यरूपा-
श्चत्वार एव पदार्था इति वदन्ति । द्रव्यगुणकर्म्मसामान्य-
सङ्घातसमवायसादृश्यशक्तयोऽष्टौ पदार्था इति गुरवः ॥ * ॥

दीधितिकृतस्तु पदार्थतत्त्वनिरूपणाख्ये प्रकरणे कतिप-
यान् कणादमहर्षिप्रोक्तान् पदार्थान् खण्डयन्तिस्म तदनु-
क्तान् कतिपयानतिरिक्तानङ्गीकृतवन्तश्च, तदिह संक्षेपेण प्र-
दर्श्यते । दिक्कालौ नेश्वरादतिरिक्तौ, प्राच्यां घट इदानीं घट
इत्यादिव्यवहारस्य ईश्वरात्मकविभुविषयकत्वेनैवोपपत्तेः, नच
तयोर्भिन्नविषयकत्वमनुभवसिद्धमिति वाच्यं तथा सति प्राच्यां
घटः प्रतीच्यां घटः इदानीं घटः तदानीं घट इत्यादेरपि
भिन्नभिन्नविषयकत्वानुभवात् कालदिशोरपि बहुत्वाङ्गीकार-
प्रसङ्गात्, तथाच उपाधिभेदादेकया दिशा एकेन कालेन
च यथा भवतां बहूनां व्यवहाराणामुपपत्तिस्तथाऽस्माकमपि
एकेनेश्वरेणागमानुमानाभ्यां सिद्धेन सर्वेषामेव तादृशव्यव-
हाराणामुपाधिभेदादुपपत्तिः सम्भवति, सूर्यक्रियादौ स्वसं-

युक्तेश्वरसंयोगितपनाश्रितत्वादिसम्बन्धेन घटादेः सत्त्वसम्भवेन तत्सम्बन्धवटकतयाऽप्यतिरिक्तकालाद्यसिद्धेः। अथवा क्षणा एवातिरिक्ताः इदानीमित्यादिव्यवहारविषयाः, विभागप्रागभावावच्छिन्नकर्म्मणः क्षणत्वासम्भवात् भाविकर्म्मान्तरजन्यविभागान्तरंप्रागभावावच्छिन्नस्य कर्म्मणः क्षणचतुष्टयादिस्थायित्वेन तादृशस्योपाधित्वासम्भवात्, नच विभागे स्वजन्यत्वं विवक्षणीयम्, स्वत्वानुगमादननुगमापत्तेः, विभागजननादिदशामुपाध्यन्तरस्य वाच्यतया तावताप्यननुगमाच्च, एवञ्चोपाधीनामतिरिक्तानां क्षणिकपदार्थस्वरूपाणां क्षणानामवश्याभ्युपेयतया तैरेव तादृशाः सर्वे व्यवहारा उपपादनीयाः किमतिरिक्तेन कालेनेति॥*॥

एवं शब्दनिमित्तकारणत्वेन ब्रह्मणेश्वरस्यैव शब्दसमवायिकारणत्वं कल्पनीयं किमतिरिक्ताकाशकल्पनेन, नच जीवात्मगतादृष्टस्य शब्दकारणत्वात् जीवात्मनामपि शब्दनिमित्तकारणत्वेन विनिगमनाभाव इति वाच्यम्, अदृष्टस्य शब्दाहेतुत्वेऽपि तदाश्रयस्य तद्धेतुत्वे प्रमाणाभावात्, अस्मदादेः शब्दाधिकरणत्वेऽहं शब्दवानित्यादिप्रत्ययापत्तेश्च, एवं तत्तत्कर्णविवराद्युपाधिभेदेनेश्वरस्यैव श्रोत्रेन्द्रियत्वं नतु तदनुरोधेनाकाशः कल्पनीयः॥*॥

मनोऽपि त्रसरेणुात्मकं भूतमेव, अदृष्टविशेषस्य प्रतिबन्धकतया च न ज्ञानयौगपद्यमन्यथा तवापि रासनादिकाले स्वार्श्वनवारणासम्भवात्॥*॥

परमाणुद्व्यणुकयोर्मानाभावः त्रुटावेव विश्रामात् त्रसरेणुः सावयवश्चाक्षुषद्रव्यत्वात् घटवत् त्रसरेणोरवयवाः सावयवा महदवयवत्वात् कपालवदित्यादेरप्रयोजकत्वात्,

अन्यथा तादृग्रीत्याऽनवस्थितावयवपरम्परासिद्धिप्रसङ्गात्, नचाणुपरिमाणासत्त्वेऽणुव्यवहारानुपपत्तिरतस्तत् परिमाणं तदधिकरणद्रव्यञ्चावश्यमेवाङ्गीकार्यमिति वाच्यं तदपेक्षयाऽपकृष्टपरिमाणवत्त्वस्यैव तदपेक्षयाऽणुत्वव्यवहारस्य विषयत्वात्, अन्यथा नारिकेलादामलकमणु इत्यादिव्यवहारः कथं स्यादिति ॥ * ॥

ईश्वरे किमपि परिमाणं नास्ति, द्रव्यत्वस्य परिमाणव्याप्यत्वात्सिद्धया द्रव्यत्वेन हेतुना त्रुटित्वादेरिव परिमाणस्यापि नेश्वरे सिद्धिरिति ॥ * ॥

एवमनुद्भूता गन्धरसरूपस्पर्शा अपि न सन्ति, तथा सति मूर्त्ताभावस्यैव रूपाद्यभावस्याप्ययोग्यप्रतियोगिकत्वेनायोग्यतया वायौ रूपं नास्तीति प्रत्यक्षस्यानुपपत्तेः। नच समवेतद्रव्यं प्रति स्पर्शवत्त्वेन समवायिकारणत्वात् चक्षुराद्यवयवानामनुद्भूतस्पर्शं आवश्यक इति वाच्यमतीन्द्रियानन्तस्पर्शकोटिकल्पनामपेक्ष्य लाघवान्मूर्त्तत्वे नैव द्रव्यसमवायिकारणतायाः कल्पयितुमुचितत्वात्, मूर्त्तत्वन्तु स्पन्दसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धं जातिविशेषः नच भूतत्वेन सङ्कीर्णत्वान्मूर्त्तत्वं न जातिरिति वाच्यं मूर्त्तत्वभूतत्वयोर्घटत्वकलसत्वयोरिवाभिन्नत्वात्, नचेदं भूतं मूर्त्तञ्चेति सह प्रयोगस्यानुपपत्तिः, तत्र भूतपदस्य मूर्त्तपदस्य वा तत्तदवाच्ये लाक्षणिकत्वात्, समवेतेन्द्रियग्राह्यगुणवद्वृत्ति द्रव्यत्वव्याप्य जातिमत्त्वमेव भूतत्वमित्यपि केचित्, नच मूर्त्तत्वेन द्रव्यसमवायिकारणत्वेऽन्त्यावयविना घटादिनाऽपि द्रव्यान्तरस्यारम्भप्रसङ्ग इति वाच्यं तत्रासमवायिकारणस्य संयोगविशेषस्याभावेन द्रव्यान्तरारम्भासम्भवात्

अन्यथा स्पर्शवत्त्वेन हेतुतासतेऽपि तद्दोषस्यानिरासा-
दिति ॥ * ॥

एवं पृथक्त्वमपि न गुणान्तरम्, अन्योन्याभावेनैवा-
यमस्मात् पृथगिति व्यवहारोपपत्तेः, नचान्योन्याभावस्य
सावधित्वाभावात् सावधित्वविषयकतादृशव्यवहारस्य कथं
तेनोपपत्तिरिति वाच्यं तादृशव्यवहारस्य सावधिविषयकत्वे
प्रमाणाभावात्, नचैवं घटः पटान्नेत्यपि प्रयोगापत्तिः
अन्यारादित्यादिसूत्रस्थान्यपदस्य तदर्थकपरतया पृथक्श-
ब्दसमभिव्याहारइव नञ्समभिव्याहारेऽपि पञ्चम्याः सम्भ-
वादिति वाच्यं तस्यान्यशब्दस्य तदर्थकशब्दविशेषपर-
तया नञस्तदन्तर्भावासम्भवात्, नच "अन्य इत्यर्थग्रहणमि-
तरग्रहणं प्रपञ्चार्थम्" इतिसिद्धान्तकौमुदीविरोध इति
वाच्यं तस्या अपि आकृतिगणविशेषे तात्पर्यात्, नच "पृथ
ग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्" इतिसूत्रे पृथक्श-
ब्दग्रहणं निरर्थकमिति वाच्यं तृतीयाद्वितीयार्थमेव तत्सू त्रे
तच्छब्दग्रहणात्, वस्तुतस्तु नञोऽन्यार्थकत्वमेव नास्ति तस्य
भेदमात्रार्थकत्वात् पृथग्विनेतिसूत्रे पृथक्शब्दस्य असाहि-
त्यार्थकस्यापि योगे पञ्चम्यर्थं पृथक्शब्दस्य ग्रहणमतएव
"दुनोति चन्द्रात् पृथगप्यनङ्गः, इत्यादि प्रयोगोऽपि साधु
सङ्गच्छते, यद्वा पृथक्शब्दस्य भेदमात्रार्थकत्वेन अन्यार्थ-
त्वाभावात् पृथग्विनेतिसूत्रे पृथक्शब्दग्रहणम्, अव्ययनि-
पातातिरिक्तनामार्थयोर्भेदान्वयासम्भवे ऽपि पृथक्शब्दस्या-
व्ययतया क्वचित्त्वात् पृथगित्यत्र भेदान्वयसम्भवादिति
संक्षेपः ॥ * ॥

एवं परत्वापरत्वे अपि न गुणान्तरे बहुतराल्पतर-

संयुक्तसंयोगात्मकविप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वाभ्यां तत्प्रागभावाधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्व-तदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वरूपाभ्यां ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वाभ्याञ्च द्विविधपरापरव्यवहारोपपत्तेः,, तत्र विप्रकृष्टत्वसन्निकृष्टत्वे तदन्यतरशून्यं तृतीयमपेक्षेते, प्रयागतः काशीविप्रकृष्टा मथुरा, मथुरातः काशीसन्निकृष्टः प्रयाग इत्यादिव्यवहारात्, ज्येष्ठत्वकनिष्ठत्वेतु परस्परान्वयमात्रमपेक्षेते लक्ष्मणाज्ज्येष्ठो रामः रामात्कनिष्ठो लक्ष्मण इत्यादिव्यवहारादिति ॥ * ॥

एवं विशेषोऽपि न पदार्थान्तरम्, नित्यानां द्रव्याणां स्वतोव्यावृत्तत्वस्वीकारेणैवोपपत्तेः । ननु योगिनोऽतिरिक्तं विशेषपदार्थं प्रत्यक्षत एव पश्यन्तीति चेदेवं तर्हि सञ्जपथमेव योगिनः पृच्छ्यन्तां किमेतेऽतिरिक्तं विशेषपदार्थं पश्यन्ति न वेति ॥ * ॥

व्याप्यवृत्तिरूपादिकमपि स्वीकार्यं पक्के घटे रक्तं रूपमन्तर्नास्ति किन्तु बहिरेवेतिप्रतीतेः भग्ने तस्मिन् अन्तःश्यामत्वस्य प्रत्यक्षत एवोपलब्धेः । ननु व्याप्यवृत्तिवृत्ते रूपत्वादिजातेरव्याप्यवृत्तिवृत्तित्वं न सम्भवति स्वविषयकान्यव्याप्यवृत्तिवृत्तिजातेरव्याप्यवृत्तावृत्तित्वनियमादिति चेन्न तादृशनियमस्याप्रामाणिकत्वात् । अतएव

"लोहितोयस्तुवर्णेन मुखे पुच्छे च पाण्डरः ॥
श्वेतः क्षुरविषाणाभ्यां स नीलोऽप उच्यते" ॥

इति स्मृतिरपि साधु सङ्गच्छते, एवञ्च चित्रमपि रूपं नातिरिक्तं विजातीयरूपसमानाधिकरणरूपेणैव चित्रव्यवहारोपपत्तेः नीलादेर्नीलाद्यतिरिक्तरूपाजनकत्वेन चित्र-

रूपोत्पादसमवायाच्च, स्पर्शोऽपि चाव्याप्यवृत्तिः अन्यथा सुकुमारकठिनाभ्यामवयवाभ्यामारब्धेऽवयविनि सुकुमारावयवावच्छेदेन त्वक्संयोगे कार्कश्यस्याप्युपलम्भप्रसङ्गः, न च सुकुमारत्वकठिनत्वे संयोगविशेषौ, चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । रसोऽपि चाव्याप्यवृत्तिः अन्यथा तिक्तमधुराभ्यामवयवाभ्यामारब्धेऽवयविनि तिक्तावयवावच्छेदेन रसनसंयोगे माधुर्योपलम्भप्रसङ्गः, नीरस एवावयवी तत्तावयवरसानामेवोपलब्धेः, एतेन गन्धोऽपि व्याख्यातः ॥ * ॥

कर्म्मापि चाव्याप्यवृत्ति चलन्तीषु सर्व्वासु शाखासु निश्चलमूले तरौ चलतीतिप्रत्ययात् । ननु शाखा एव चलन्ति न पुनर्वृक्षइत्यपि प्रत्ययोऽस्तीति चेत्तस्य सर्व्वावयवावच्छेदेन चलनाभावो विषयः न पुनः सर्व्वयैव चलनाभावः, उक्तप्रत्ययविरोधात्, अतएव सदाकम्पोऽस्त्यत्रच इति प्रसिद्धिरपीति ॥ * ॥

अथ द्वाभ्यां त्रिभिर्वा नीलावयवैर्य्यत्रावयवी आरभ्यते तत्रावयविनि तत्तदवयवावच्छेदेन नाना नीलं कथं नोत्पद्यते तत्तदवयवगतरूपाणां भिन्नत्वादिति चेत् यथा घटादिसन्निकर्षस्य घटादिसाक्षात्कारजनकत्वेऽपि घटपटमठेषु सन्निकृष्टेषु घटपटमठान् विषयीकृत्यैकमेव प्रत्यक्षं जायते एवं वह्निपरामर्शस्य वह्न्यनुमितिमात्रजनकत्वेऽपि यत्र वह्नेरालोकस्य च परामर्शद्वयं वर्त्तते तत्र वह्न्यालोकोभयविषयिणी एकैव वह्न्यालम्बनानुमितिस्तथा तत्तदवयवरूपैर्मिलित्वा एकमेव व्यापकं रूपमुत्पद्यते तत्र नकोऽपि विरोधः ॥ * ॥

एवमेकत्वसंख्याया असमवायिकारणं नास्ति भावकार्य्यमात्रस्यासमवायिकारणजन्यत्वे मानाभावात् ॥ * ॥

द्रव्यनाशं प्रति असमवायिकारणनाश एव कारणं नतु समवायिकारणनाशः, तस्याकृत्रत्वात्, नित्यसमवेतद्रव्यनाशे असमवायिकारणनाशस्य हेतुतायाः कृत्रत्वात्, समवायिकारणनाशस्थले च असमवायिकारणनाशानन्तरमेवावयविनाशः कार्य्यकारणभावान्तरकल्पनामपेक्ष्य क्षणविलम्बकल्पनाया एव लघीयस्त्वादिति ॥ * ॥

द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शवत्त्वमेव प्रयोजकं नतूद्भूतरूपवत्त्वमपि, अतएव शीतोवायुरिति स्पार्शनभ्रमोऽपि साधु सङ्गच्छते, त्रसरेणोः स्पार्शनाभावेतु प्रकृष्टपरिमाणमपि द्रव्यस्पार्शनप्रयोजकं वाच्यम्, रूपस्य प्रयोजकत्वे त्वक्सन्निकर्षानन्तरं वायुर्वातीति सार्व्वलौकिकप्रत्यक्षानुपपत्तेर्गौरवाच्च। एकः फूत्कारः द्वौ फूत्कारौ त्रयः फूत्कारा इत्याद्याकारकं वायुगतसङ्ख्याप्रत्यक्षन्तु भवत्येव, क्वचिच्च वायुसङ्ख्याया अग्रहोदोषात्। द्रव्यचाक्षुषप्रत्यक्षेतु रूपमेव प्रयोजकं नतु स्पर्शवत्त्वं मानाभावात् उद्भूतस्पर्शशून्यायाः प्रभायाश्चाक्षुषे व्यभिचाराच्च। समवेतेन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षेतु आत्मासमवेतरसगन्धशब्दजातीतरयोग्यधर्म्मसमवायित्वं प्रयोजकम्, सुखादिमादायात्मनस्तादृशप्रत्यक्षवारणायात्मासमवेतेति, शब्दवत् ईश्वरस्य तादृशप्रत्यक्षवारणाय शब्देतरेति, योग्यरसवतोरसनगतपित्तद्रव्यस्य त्रसरेणोर्व्यावृत्त्यर्थं रसेतरेति, वायूपनीतसूक्ष्मभागस्य त्रसरेणोर्वारणाय गन्धेतरेति, पृथिवीत्वादिमादाय तद्दोषतादवस्थ्यवारणाय जातीतरेति, नित्य-

ज्ञानमादायेश्वरस्य तादृशप्रत्यक्षवारणाय योग्येति, नच नित्यज्ञानस्यात्मसमवेतत्वाभावाद्योग्येति विशेषणं किमर्थमिति वाच्यं सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धाया आत्मत्वजातेरीश्वरादृत्तित्वेन नित्यज्ञानादेरात्मसमवेतत्वसत्वात्, आत्मसमवेतत्वं विहाय सविषयकधर्म्मासामानाधिकरण्यनिवेशे तु शब्देतरत्वं नोपादेयम्, पिधानद्वारसंयोगादिवारणार्थन्तु योग्यत्वं निवेशनीयमिति। अस्मदादीनां परिमाणशून्यत्वं नयनसंसृष्टपित्तद्रव्यस्य परिमाणवत्त्वञ्च यद्यङ्गीक्रियते तदा तादृशप्रत्यक्षे परिमाणवत्त्वमेव प्रयोजकम्, वायूपनीतसुरभिभागादेः परिमाणानङ्गीकारात्, अथवा नयनसंसृष्टपित्तद्रव्यस्य परिमाणानङ्गीकारेऽपि परिमाणवत्वं न तादृशप्रत्यक्षव्यभिचारि, तादृशद्रव्यस्य रूपानङ्गीकारेण प्रत्यक्षानङ्गीकारात्, नच तद्गतपीतरूपस्यैव शङ्खादावारोपात्मकं पीतः शङ्ख इति ज्ञानं जायते तत्तस्य रूपशून्यत्वे कथमुपपद्यते इति वाच्यं वस्त्वन्तरदृष्टस्य स्मृतस्य पीतरूपस्यैव दोषवशाच्छङ्खादावारोपोपपत्तेः अन्यथा चैत्रीयनयनसंसृष्टपित्तद्रव्यस्य पीतिमानमैत्रेण कथं न गृह्यते। द्रव्यप्रत्यक्षसामान्येतु शब्दरसगन्धजातीतरयोग्यधर्म्मसमवायित्वं तन्त्रम्, नच रसनगतपित्तद्रव्यवायूपनीतसुरभिभागयोः कथमध्यक्षमिति वाच्यम् असिद्धेः, तयोरूपविरहेण चाक्षुषस्य स्पर्शाभावेन च स्पार्शनस्यासम्भवात्, नच रसनघ्राणाभ्यां तयोर्ग्रहइति वाच्यं तयोर्द्रव्यग्रहणासामर्थ्यात् ॥ * ॥

एवं घटत्वत्वादिना घटत्वादेरभावस्यापि न प्रत्यक्षं घटत्वत्वस्य घटेतरावृत्तित्वघटितस्य घटेतरातीन्द्रियघटितत्वेन

तीन्द्रियत्वात्, एवं जातित्वस्यापि नित्यानेकसमवेतत्वात्मकत्वेन अतीन्द्रियत्वात् तद्रूपावच्छिन्नाभावोऽपि न प्रत्यक्षविषयः ॥ * ॥

सत्ता च न द्रव्यगुणकर्म्मवृत्तिरेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, धर्म्मादीनामतीन्द्रियत्वेन तत्र प्रत्यक्षायोगात् सामान्यादाविप सद्व्यवहाराच्च, न च सत्ताजात्यनङ्गीकारे घटः सन्नित्यादिव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति वाच्यं वर्त्तमानत्वस्य तद्व्यवहारविषयत्वात्, ननु सच्छब्दस्य शक्यतावच्छेदकं किमिति चेत् भावत्वमिति ब्रूहाण, भावत्वञ्चाभावान्यत्वम्, अभावत्वञ्चानुगतप्रत्ययसिद्धमखण्डोपाधिः अथवा भावत्वमेवाखण्डोपाधिः। नच भावत्वं सदितिव्यवहारः कथमुपपद्यते! इति वाच्यं ज्ञेयत्वं ज्ञेयं घटाभावो घटाभाववानीत्यादिवत् स्वस्मिन् स्ववृत्तित्वाङ्गीकारेण तदुपपत्तेः ॥ * ॥

एवं गुणत्वमपि न रूपादिचतुर्विंशतावेका प्रत्यक्षसिद्धा जातिः, अतीन्द्रियेषु प्रत्यक्षायोगात् तुरगादेरुत्कृष्टगतिमत्त्वे ब्राह्मणादेश्च द्वेषाद्यभावेऽपि गुणवानयमश्वः सगुणोऽयं ब्राह्मणइत्यादिव्यवहाराच्च, न च द्रव्यकर्म्मान्यसामान्यवृत्तिकारणतावच्छेदकतया गुणत्वजातिः सेत्स्यतीति वाच्यं कार्य्यतावच्छेदकस्य एकस्य विरहेऽपि येन केनापि रूपेण कारणत्वान्यनुगमय्य जातिकल्पने द्रव्यकर्म्मरूपभिन्नसामान्यवृत्तिकारणतावच्छेदकतया त्रयोविंशतिगुणवृत्तिजातेरपि सिद्धिप्रसङ्गात् रूपद्रव्येतरसामान्यवृत्तिकारणतावच्छेदकतया उक्तयुक्त्या सिद्धेन जातान्तरेण सङ्करप्रसङ्गाच्च ॥ * ॥

एवं प्रत्यक्षानुमित्यादिसाधारणम्, अनुभवत्वं न जातिः, अनुमित्यादावनुभवव्यवहारस्य स्मृत्यन्यज्ञानत्वमेव विषयः। जातिस्त्वनुभवत्वं साक्षात्कारित्वमेव, साक्षात्कारिणि ज्ञान एव तत्प्रत्ययात् सुखाद्यनुमित्यादिज्ञाने सत्यपि सुखमनुभवामीति प्रत्ययाभावात् इति ॥ * ॥

एवं घटाभावाभावोऽपि न घटस्वरूपः किन्तु तिरिक्त एव, घटाभावो नास्तीत्यबाधितभावत्वप्रत्ययात्, नचैवं तृतीयचतुरीयाभावादीनामतिरिक्तत्वेऽनवस्थेति वाच्यम्, एकस्यैव घटाभावस्य स्वाभावाभावरूपत्वे विरोधाभावात् ॥ * ॥

भेदसामान्यभेदस्तु भावत्वं संसर्गाभावत्वमित्युभयस्वरूपमेव तस्यातिरिक्तत्वेऽनवस्थापातात् ॥ * ॥

ध्वंसस्य प्रागभावो न प्रतियोगितत्प्रागभावात्मकः, नवा प्रागभावस्य ध्वंसः प्रतियोगितद्ध्वंसस्वरूपः, घटादेः स्वत्कालेतस्य ध्वंसप्रागभावौ न स्त इत्यबाधितभावत्वप्रत्ययात्। प्रागभावएवापारमार्थिक इत्यन्ये ॥ * ॥

सोऽयं देवदत्त इत्यादिप्रत्यभिज्ञायाश्च तत्तासंस्कार एव हेतुः तत्प्रकारकप्रत्यक्षं प्रति तद्विषयकत्वेन संस्कारसाधारणेन ज्ञानलक्षणायाः कारणत्वात्, नच प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वे स्मृतित्वापत्तिः संस्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादिति वाच्यं प्रयोजकत्वस्य व्यापकतारूपत्वे विरोधाभावात्, नच व्याप्यत्वमेव प्रयोजकत्वम्, मानाभावेन तस्य व्याप्यत्वस्यासिद्धेः, परन्तु बोधकासमभिव्याहारस्थले स्मृतिप्रतिबन्धकसमभिव्याहारस्थले च संस्कारात् प्रत्यभिज्ञाया अनुत्पादने तत्तास्मृतिरेव तद्धेतुरिति मन्तव्यम् ॥ * ॥

अयं स्थाणुर्वेत्यादिवाक्यश्रवणस्थले शाब्दबोधात्मक एव संशयो जायते पदाधीनायाः धर्म्मुपस्थितेः कोटिद्वयोपस्थितेश्च तदुभयविरोधज्ञानसंशयात्मकयोग्यताज्ञानादिसमभिव्याहृतायाः शाब्दसामग्र्याः सत्त्वात्। "समानानेकधर्म्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशयः" इति सूत्रं प्रणयतोमहर्षेरपि तत्सम्मतमिदम्। एवमेकधर्म्मिकनानाविरुद्धधर्म्मप्रकारकज्ञानत्वरूपं संशयत्वं कोटिद्वयोपस्थितिप्रभृतिसामग्रीसमवधानाधीनं न कस्यापि कार्य्यतावच्छेदकं यथा नीलघटत्वम्, एवं संशयत्वशून्यज्ञानत्वरूपं निश्चयत्वमपि नीलत्वशून्यघटत्ववन्न कार्य्यतावच्छेदकम्॥ * ॥

एवं स्वत्वमपि पदार्थान्तरम्, यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं तदिति चेत्, तर्हि कोविनियोगः। भक्षणादिकमिति चेन्न परकीयेऽन्नादौ तत्सम्भवात्, शास्त्रसिद्धं तत्तथेति चेत् किं तच्छास्त्रम्, परस्वं नाददीतेत्यादिकमिति चेत् स्वत्वाप्रतौ कथं तस्य प्रवृत्तिः, तस्मात् स्वत्वमतिरिक्तमेव, तत्प्रमाणञ्च परस्वं नाददीतेत्यादिकं शास्त्रमेव, तच्च प्रतिग्रहोपादानक्रयपित्रादिमरणैर्जन्यते, नाश्यते च दानादिभिः, कारणानामेकशक्तिनत्वात् कार्य्याणां वैजात्याद्वा कार्य्यकारणभावनिर्व्वाह इति दिक्॥ * ॥

एवं शक्तिरप्यतिरिच्यते तृणारणिमणिस्थले वह्निगतजातित्रयकल्पनामपेक्ष्य तेषु स्फुल्लिङ्गनिर्म्मन्थनरविकिरणसम्बन्धानामेकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वकल्पनाया एव लघुत्वेन न्याय्यत्वात्, सम्बन्धत्रितयनिष्ठैकजात्यङ्गीकारे नोद्देश्यत्वादिना शङ्करप्रसङ्गः। यदि चान्वयव्यतिरेकाभ्यां तृणा-

रेरपि कारणत्वमिष्यते तदा तेषामप्येकशक्तिमत्त्वेन कारणत्वमस्तु तथापि जातित्रयकल्पनामपेक्ष्य शक्तिद्वयकल्पनैव लाघवेन न्यायसीति । मण्यादिष्वप्येकजातिस्वीकारे च मणित्वादिना सङ्करप्रसङ्ग इति ॥ * ॥

एवं शाब्दस्थलेऽपि घटकर्मेतिवाक्यघटकपदजन्यपदार्थोपस्थितिघटितसामग्रीं शक्तिः शाब्दबोधानुकूला स्वीकर्त्तव्या, नातोघटः कर्म्मत्वमित्यादिनिराकाङ्क्षवाक्यस्थले तादृशशाब्दबोधः । इदन्तु बोध्यम्, अदृष्टदशरथानामीदानीन्तनानां दशरथादिपदात् केन रूपेणोपस्थितिः, दशरथत्वजातेरज्ञातत्वेन तद्रूपेण शक्तिग्रहस्य पदार्थोपस्थितेरसम्भवात्, एवं पिशाचाद्यतीन्द्रियशक्तपदस्थलेऽपि कीदृशी शक्तिर्धीःपदार्थोपस्थितिर्वा । अत्र केचित् दशरथपदवाच्यत्वादिनैव दशरथाद्युपस्थितिरिति वदन्ति ॥ * ॥

एवं संख्याऽपि पदार्थान्तरं नतु गुणः, एकं रूपमित्यादिप्रत्ययात्, नचासौ भ्रमः, बाधकाभावात्, एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या तथा प्रत्यय इति चेत् विलक्षणाभ्यां समवायैकार्थसमवायाभ्यामविलक्षणाया रूपत्वाप्रतीतेरयोगात्, नच रक्तरञ्जने नदुपरक्तपटादौ च यथाऽविलक्षणा लौहित्यप्रतीतिस्तत्र समवायसम्बन्धसमवायिसंयोगयोः सम्बन्धयोर्वैलक्षण्येऽपि प्रकारस्य लौहित्यस्यावैलक्षण्यात् तथात्वापत्तिरिति वाच्यं तथापि घटत्वादौ एकार्थसमवायसम्बन्धेन एकत्वस्यैव द्वित्वस्यापि सत्त्वेन द्वे घटत्वे इत्यादिप्रत्ययस्य दुर्वारत्वात्, रूपत्वादौ एकार्थसमवायेन द्वित्वाभावात् रूपत्वरसत्वे द्वे सामान्ये इत्यादिप्रत्ययस्यापलापापत्तेश्च ॥ *

समवायोऽपि च नैकोजलादेर्गन्धादिरूपत्वप्रसङ्गात्,

परन्तु नात्रैव, समवायत्वं पुनरनुगतमखण्डोपाधिरिति ॥*॥

वैशेषिकमपि पदार्थान्तरं रूपादिप्रतीतिनिमित्ततया समवायस्येवाभाववक्तृप्रतीतिनिमित्ततया तदपि सिद्धं; स्वरूपसम्बन्धविशेष एव तथाप्रतीतिनिमित्तमिति चेन्न समवायोच्छेदप्रसङ्गात् तत्रापि स्वरूपसम्बन्धस्यैव सुवचत्वात्, एतेन ज्ञानादिविषयतादयोव्याख्याताः" *॥

कारणत्वञ्च पदार्थान्तरम्, तच्च कार्यभेदादवच्छेदकभेदाच्च भिद्यते, कारणत्वेनाखण्डोपाधिना ऽनुगतञ्च तत् कारणपदशक्यतावच्छेदकम्, ग्राहकञ्च तस्य क्वचिदन्वयव्यतिरेकदर्शनरूपं प्रत्यक्षं यथा वह्न्यादौ धूमादिकारणत्वस्य, क्वचिच्चागमादिकं यथा यागादौ स्वर्गादिकारणत्वस्य । एतेन कार्यत्वं व्याख्यातम्, कारणत्वप्रतियोगित्वमेव कार्यत्वमिति चेत् कार्यत्वप्रतियोगित्वमेव कारणत्वमिति किं न रोचयेलाघवात् कार्यत्वं कारणत्वञ्चोभयमेवातिरिक्तमिति वक्तव्यम्, प्राभाकरमते कलञ्जभक्षणाभावे अपूर्वजनकत्वं "न कलञ्जं भक्षयेत्" इति निषेधेन बोध्यते नञ्पदानुत्तरवर्त्तिविभक्त्यर्थेनापि नञर्थान्वयस्य स्थलविशेषे व्युत्पत्तिसिद्धत्वात्, अतएव "अभावाद्भावोत्पत्तिर्नानुपमृद्यप्रादुर्भावात्।" "तेषामोहः पापीयान् नामूढस्येतरोत्पत्तेः" इति न्यायसूत्रद्वयं सङ्गच्छते, अनुपमृद्य प्रादुर्भावाभावात् अमूढस्य मोहशून्यस्य इतरयो रागद्वेषयोरुत्पत्त्यभावादिति सूत्रद्वयार्थ इति कृतं पल्लवितेन। पदार्थतत्त्वनिरूपणग्रन्थस्य शेषे त्रीणि पद्यानि दीधितिकृता लिखितानि। यथा,

"अर्थानां युक्तिसिद्धानां * मदुक्तानां प्रयत्नतः।
सर्वदर्शनसिद्धान्तविरोधेनैव दूषणम्॥
इत्थं निरुक्ताः सिद्धान्तविरोधेनापि पण्डिताः।
विना विचारं न त्यज्या विचारयत यत्नतः।
स शास्त्रार्थतत्त्वज्ञान् गत्वा गत्वा भवादृशान्।
दूरं याचे मदुक्तानि विचारयत सादरम्"॥ *॥

साधर्म्यवैधर्म्ये अपि प्रदर्श्येते। *॥

ज्ञेयत्वादिकं समानां पदार्थानां साधर्म्यम्, अनेकत्वे सति भावत्वं समवायित्वञ्च द्रव्यादीनां षण्णां साधर्म्यम्, द्रव्यादयस्त्रयः सत्तावन्तः, गुणादयः षट् निर्गुणा एवं निष्क्रियाः, सामान्यादीनां चतुर्णां सामान्यहीनत्वम्। अणुपरिमाणकालादिगतपरममहत्परिमाणातीन्द्रियसामान्यविशेषपदार्थानां कारणत्वं वैधर्म्यम्, तद्भिन्नेषां साधर्म्यम्, कारणत्वञ्चान्यथासिद्धिशून्यत्वे सति नियतपूर्ववर्त्तित्वम्, तच्च त्रिविधं समवायिकारणत्वासमवायिकारणत्वनिमित्तकारणत्वभेदात्, समवायसम्बन्धेन कार्याश्रयत्वं समवायिकारणत्वम्, समवायसमवायिसमवायान्यतरसम्बन्धेन समवायिकारणप्रत्यासन्नत्वे सतिकारणत्वम् असमवायिकारणत्वम्, उक्तकारणत्वद्वयभिन्नकारणत्वं निमित्तकारणत्वम्। अन्यथासिद्धास्तूच्यन्ते, कारणतावच्छेदकधर्मः, प्रथमोऽन्यथासिद्धः कारणगतगुणादिधर्मो द्वितीयोऽन्यथासिद्धः, कार्यान्तरकारणं तृतीयः, यथा घटादिकार्ये शब्दसमवायिकारणं गगनम्, कारणकारणं चतुर्थोन्यथासिद्धः घटादिकार्ये कुलालजनकादिकः, एतच्चतुष्टयभिन्नं

* मयोक्तानामिति पाठः स्यात्।

नित्यतावच्छेदकपूर्ववर्त्तिभिन्नं पञ्चमं घटादौ कार्य्ये रासभादिकमिति। समवायिकारणत्वं द्रव्यस्य साधर्म्यम्, असमवायिकारणत्वं गुणकर्म्मभिन्नानां वैधर्म्यम्, कालिकात्यसम्बन्धावच्छिन्नवृत्तित्वं नित्यद्रव्याणां वैधर्म्यम्, क्षित्यादीनां नवानां द्रव्यत्ववत्त्वं गुणवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षित्यप्तेजोमरुन्मनसां परत्ववत्त्वमपरत्ववत्त्वमपकृष्टपरिमाणात्मकमूर्त्तत्ववत्त्वम् कर्म्मवत्त्वम् वेगवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, कालाकाशात्मदिशां सर्वमूर्त्तसंयोगित्वं परममहत्परिमाणवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षित्यप्तेजोवायूनां बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षस्वरूपयोग्यविशेषगुणात्मकं भूतत्वं साधर्म्यम्, क्षित्यादीनां चतुर्णां स्पर्शवत्त्वं साधर्म्यम्, क्षित्यादिचतुष्टयभिन्नानां द्रव्यसमवायिकारणत्वं वैधर्म्यम्, आकाशात्मनाम् अव्याप्यवृत्तिविशेषगुणवत्त्वं क्षणिकविशेषगुणवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षित्यप्तेजसां रूपवत्त्वं द्रवत्ववत्त्वं, बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षविषयद्रव्यत्वञ्च साधर्म्यम् क्षितिजलयोर्गुरुत्ववत्त्वं, रसवत्त्वञ्च साधर्म्यम्, क्षितितेजोभिन्नानां नैमित्तिकद्रवत्वं वैधर्म्यम्, क्षित्यप्तेजोमरुद्व्योमात्मनां विशेषगुणवत्त्वं साधर्म्यम्। यस्य यत् साधर्म्यम्, तदितरेषां तद् वैधर्म्यम्, यस्य यद् वैधर्म्यं तदितरेषां तत् साधर्म्यमिति संक्षेपः॥ * ॥

इति श्रीजयनारायण-तर्कपञ्चानन-भट्टाचार्य्य-प्रणीतायां कणादरहस्यविवृतौ दशमाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम्।
समाप्तश्चायं दशमोऽध्यायः, समाप्तं वैशेषिकदर्शनम्,
समाप्ता चेयं कणादरहस्यविवृतिः॥ * ॥

कालीपीठोपकण्ठस्थलमिलितवपुष्टालिगञ्जप्रतीच्या ।
मास्ते शस्तैर्द्विजौघैः प्रतितमतनुर्या पुरी पण्डिताढ्या ॥
वड्स्वासंज्ञाभिषङ्गा कलितकुलचतुःसागररत्नपूर्णैः
सावर्णैः स्थापितोऽभूदतिविमलमतिर्यत्नतस्तत्र पूर्व्वम् ॥१॥
श्यामसुन्दरनामाऽरौ भक्तिमान श्यामसुन्दरे ।
वाचस्पतिरितिख्यातो वाचस्पतिरिवापरः ॥ २ ॥
पाश्चात्यवैदिकश्रेणीलसत्काण्वायनान्वयः ।
तत्रत्यानां पूजनीयो बभूव विजितेन्द्रियः ॥३॥
तद्भ्रातृजोरामचन्द्रस्तर्कालङ्कारसंज्ञितः ।
पितृव्याद्विविधांविद्यामधीत्य प्रथितोऽभवत् ॥ ४ ॥
तत्सुतः श्रीहरिश्चन्द्रोविद्यासागरसंज्ञकः ।
धर्म्मशास्त्रे पुराणे च निपुणोऽद्यापि विद्यते ॥ ५ ॥
तद्द्वितीयसुतः श्रीमान् जयनारायणः पुनः ॥
तर्कपञ्चाननाभिख्याविख्यातस्तर्कसंश्रयात् ॥ ६ ॥
बाल्ये व्याकरणादीनि धर्म्मशास्त्राणि च क्रमात् ।
यस्तातपादपद्मस्य सन्निधानादधीतवान् ॥ ७ ॥
लतायाः प्राणतोषण्याः कारकाद्रामतोषणात् ।
विद्यालङ्कारविख्याताद्योऽलङ्कारमथागमम् ॥ ८ ॥
अस्ति स्वस्तिमदूर्ज्जितार्य्यनिवहं भूषायमाणं भुवः ।
कल्क्यातानगरं सुधाब्धिलहरीन्यक्कारिसौधोज्ज्वलम् ॥
पारेगङ्गममुष्य चाङ्गमिव या शाखापुरी शालिका ।
तत्रासीद्बुधवृन्दवन्दितगुणाम्भोधिर्ज्जगन्मोहनः ॥ ९ ॥
तर्कसिद्धान्तनामासाववतीर्णः कलौ युगे ।
गीष्पतिर्मानवीं लीलां कर्त्तुमिच्छन् महीतले ॥ १० ॥
सत्तर्ककर्कशमतेः सहजानुभाव--

वाग्वैभवस्फुरितनिर्ज्जितवादिवृन्दात् ।
यस्तर्कदर्शनमितः स्थिरधीरधीत्य
वादस्फुरद्बुधसमाजसमादृतोऽभूत् ॥ ११ ॥
तथा गुर्ज्जरदेशीयाद्यो नाथूरामशास्त्रिणः ।
वाग्देव्याः पौरुषाद्रूपाद्वेदान्तादीन्यधीतवान् ॥ १२ ॥
कल्क्यातारा जधान्यन्तर्विराजत्पाठमन्दिरे ।
दर्शनाध्यापने राज्ञा यः परीक्ष्य नियोजितः ॥ १३ ॥
यो नारिकेलडाङ्गाख्यस्थले लोहाध्वसन्निधौ ।
निवसन् सुधियः शिष्यानध्यापयति सन्ततम् ॥ १४ ॥
यस्य ज्येष्ठः शालिकायां मठे श्रीमधुसूदनः ।
पाठयत्यधुना तर्कं तर्कवागीशविश्रुतः ॥ १५ ॥
शाके दृग्गजशैलसोमविमिते वर्षं ततं भारतम् ।
कानिङ्नामनि राजनीह नयतः संशासति श्रीमति ॥
चैत्रे मासि कणादसूत्रविवृतिः सिद्धान्तसंघाकृति--
र्नीता तेन समाप्तिमत्र मुदितो भूयादशेषेश्वरः ॥ १६ ॥
यदत्र स्खलितं किञ्चित् प्रमादेन भ्रमेण वा ।
मान्या मयि दयावन्तः सन्तः संशोधयन्तु तत् ॥ १७ ॥
समितिर्महतोदानीमासियाखण्डमण्डनी ।
विद्यावारिधिभिः सभ्यैर्भूषिता भाति भूतले ॥ १८ ॥
बहुवागीशसंयोगाद्वियोगात्तमसस्तथा ।
याऽधश्चकार नितराममन्दा देवसंसदम् ॥ १९ ॥
कीर्त्तिः कवीनां प्राचीनाऽतिजीर्णा यत् प्रभावतः ।
यौवनं पुनरादत्तेऽमरत्वमपि गच्छति ॥ २० ॥
सारान् स्वकीयानादायासियाभूमिर्भयादिव ।

यदालयपुरीभूत्वा शङ्के यां शरणं गता ॥ २१ ॥
तदाज्ञया किल दधतो समुद्रता-
न्तथागता स्मृतिपदवीसमीपतः ।
कणादभूरतिजरती सरस्वती
कलेवरं पुनरवहन्मनोहरम् ॥ २२ ॥

अत्रैव शिवम् ।

कणाद - मुनि - प्रणीतम् ।

वैशेषिकदर्शनम् ।

अध्यापकप्रवर श्रीयुक्त जयनारायण - तर्कपञ्चानन कर्त्तृ

विवृति सहितम् ।

८ नं निमतला घाट ष्ट्रीटस्थ

श्रीयुत भुवनचन्द्र वसाकेन

प्रकाशितम् ।

कलिकातानगर्य्याम्

८ नं निमतला घाट ष्ट्रीटस्थ

वाणीरत्नाकर यन्त्रे श्रीभुवनचन्द्र वसाकेन

मुद्रितम् ।

१८८८

वैशेषिकदर्शनस्य

निर्घण्टपत्रम्।

प्रथमाध्यायः।

प्रकरणम्	पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्यङ्काः।
मङ्गलाचरणधर्म्मनिरूपणप्रतिज्ञादि	१	२
धर्म्मलक्षणम्	३	३
वेदप्रामाण्यकथनम्	४	२
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धप्रदर्शनम् पदार्थोद्देशश्च	५	२
द्रव्यविभागसूत्रम्	८	३
गुणविभागसूत्रम्	१०	२
कर्म्मविभागसूत्रम्	११	२
द्रव्यादित्रयसाधर्म्मप्रकथनम्	११	४
कर्म्मगोद्रव्यगुणवैधर्म्मप्रकथनम्	१३	२
द्रव्यस्य गुणकर्म्मवैधर्म्मप्रकथनम्	१३	३
द्रव्यलक्षणम्	१४	२
गुणलक्षणम्	१५	१
कर्म्मलक्षणम्	१५	४
द्रव्यगुणकर्म्मणां कारणमुखेन साधर्म्मप्रकथनम्	१६	३
एकस्मिन् कार्य्ये बहूनामारम्भकत्वम्	१८	२
प्रथमाध्यायस्य प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
कार्य्यकारणभावव्यवस्थापनम्	२१	२

सामान्यपदार्थस्य लक्षणादिकथनम्	२३	२
सत्तासामान्यव्यवस्थापनादिकम्	२४	५
द्रव्यत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	२५	५
गुणत्वसामान्यव्यवस्थापनादि	२६	३
कर्म्मत्वजातिव्यवस्थापनादि	२६	५
सत्ताया नानात्वनिराकरणम्	२७	२
प्रथमाध्यायसमाप्तिः।		
पृथिव्या लक्षणम्	२७	४
जललक्षणम्	२८	२
तेजोलक्षणम्	२८	२
वायुलक्षणादि	३०	२
वायुसाधनप्रकरणम्	३२	२
ईश्वरानुमानप्रकरणम्	३७	२
आकाशनिरूपणम्	३८	२
द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
गन्धस्य स्वाभाविकत्वौपाधिकत्वादिकथनम्	४३	२
उष्णस्पर्शस्य तेजोमात्रनिष्ठत्वकथनम्	४४	२
शीतस्पर्शस्य जलमात्रवृत्तिताप्रतिपादनम्	४४	४
कालनिरूपणम्	४४	५
दिग्लक्षणादिकम्	४७	२
शब्दपरीक्षार्थसंशयव्युत्पादनम्	५०	२
शब्दव्यवस्थापनादि	५२	२
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः।		
आत्मपरीक्षाप्रकरणम्	५७	२
व्याप्तिज्ञानस्य न्यायोपयोगित्वादि	६२	३

प्रसङ्गतोहेत्वाभासनिरूपणम्	६३	२
आत्मसाधने ज्ञानहेतोरनाभासत्वकथनम्	६७	२
परात्मानुमानप्रकारः	६७	४
तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
मनोनिरूपणम्	६८	२
आत्मसाधकलिङ्गान्तरकथनादि	७०	२
नित्यज्ञानस्यात्मतानिराकरणम्	७७	२
आत्मनानात्वप्रकरणम्	७८	२
तृतीयाध्यायसमाप्तिः।		
परमाणोर्मूलकारणताव्यवस्थापनादि	८०	६
परमाणोरनित्यतानिराकरणादि	८१	३
परमाणोरतीन्द्रियत्वोपपादनादि	८२	२
गुणप्रत्यक्षताप्रकरणम्	८३	२
परमाणुरसादीनामप्रत्यक्षता	८४	२
गुणत्वादेरप्रत्यक्षताप्रतिपादनम्	८४	३
द्वीन्द्रियग्राह्यगुणकथनम्	८५	२
अयोग्यवृत्तीनां तेषामप्रत्यक्षत्वप्रतिपादनम्	८५	५
सत्तागुणत्वयोः सर्वेन्द्रियग्राह्यतापतिपादनम्	८६	२
चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
अनित्यद्रव्यविभागः	८६	४
शरीरस्य चातुर्भौतिकत्वपाञ्चभौतिकत्व-योर्निराकरणम्	८७	२
शरीरस्य भूततन्मात्रारब्धतानिराकरणम्	८८	२
शरीरविभागः	८६	२
अयोनिजशरीरविशेषोत्पत्तिप्रकारः	८६	३

अयोनिजशरीरविशेषसत्त्वे मानादिकथनम्	९१	२
चतुर्थाध्यायसमाप्तिः।		
कर्म्मपरीक्षारम्भः प्रयत्ननिष्पाद्यकर्म्मप्रतिपादनम्	९३	२
चेष्टाधीनकर्म्म प्रतिपादनम्	९४	२
चेष्टाव्यतिरेकेण जायमानकर्म्म प्रतिपादनम्	९४	३
मूषलेन सङ्गोत्पतनोद्धस्तस्य कर्म्मणि कारणाभिधानम्	९५	२
प्रतिबन्धकाभावसहकृतस्य गुरुत्वस्य पतनकारणत्वाभिधानम्	९६	२
लोष्टादिक्रियाविशेषे हेतुविशेषकथनम्	९६	३
आततायिवधजनककर्म्मणि पुण्यपापाहेतुत्वकथनम्	९७	५
यत्नानधीनकर्म्मकथनम्	९८	२
अभिमन्त्रितकांस्यादेस्तस्करोभिमुखगमनस्य स्रुच्यादीनामयस्कान्ताभिमुखगमनस्य तृणादेस्तृणकान्ताभिमुखगमनस्य चादृष्टाधीनत्वकथनम्	९८	४
बाणक्षेपादिस्थले उपरमपर्यन्तं कर्म्मणां नानात्वम्	९९	२
वेगजनककर्म्मकथनम्	९९	२
वेगनाशानन्तरशरादिपतने हेतुकथनम्	१००	३
पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
नोदनादेः कर्म्महेतुताकथनम्	१०१	२
भूकम्पादौ हेतुविशेषकथनम्	१०१	४
द्रवद्रव्यकर्म्मपरीक्षा	१०२	३

जलादीनां स्यन्दने हेतुविशेषकथनम्	१०२	३
भूस्थजलस्योर्द्ध्वगमने हेतुकथनम्	१०२	४
वृक्षमूले सिक्तजलस्य वृक्षाभ्यन्तरेणोर्द्ध्वगमने हेतु-विशेषकथनम्	१०३	३
हिमकरकादेरुत्पत्तिप्रकारः	१०३	४
वज्रनिर्घोषे हेतुकथनम्	१०४	४
दिग्दाहझञ्झादौ हेतुविशेषकथनम्	१०५	२
ऊर्द्ध्वज्वलनादौ हेतुविशेषकथनम्	१०५	४
इन्द्रियसंयोगजनकमनःकर्म्मणि हेतुविशे-षकथनम्	१०५	६
मनःकर्म्मणि मानकथनम्	१०६	२
मनसः स्थैर्य्यसम्पादने हेतुविशेषकथनम्	१०६	३
मरणावस्थायां मनसो देहादुत्क्रमणे देहान्तर-प्रवेशे च हेतुविशेषकथनम्	१०७	२
तमसोऽभावस्वरूपत्वकथनम्	१०८	२
आकाशादीनां निष्क्रियत्वकथनम्	१०९	२
गुणादिसम्बन्धस्य समवायस्याजन्यत्वकथनम्	१०९	४
गुणादिनामसमवायिकारणताकथनम्	१०९	६

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः।

वेदप्रामाण्योपपादनम्	१११	२
धर्म्मादीनां स्वाधिकरणे स्वर्गादिजननम्	११२	२
आद्वादौ दुष्टब्राह्मणभोजनायां फलाभावः	११३	२
दुष्टब्राह्मणलक्षणम्	११३	३
दुष्टसंसर्गादपि दोषोत्पत्तिः	११३	४

दृष्टब्राह्मणद्वारा कर्म्मसम्पादने पुनस्तत्कर्म्मणः अदृष्टद्वारा कर्त्तव्यताकथनम्	११३	१
धनमालाभे हीनसमादृष्टब्राह्मणग्रहणम्	११३	३
हीनसमविदिष्टेभ्यः प्रतिग्रहे फलतारतम्यम्	११४	५
प्राणसंशये परस्वग्रहणे न दोषः एवं तद्ग्रहण-प्रतिकूलस्य बधे न धर्म्महानिर्न वाऽधर्म्मोत्पत्तिः	११५	२
तत्र हीनसमविशिष्टेषु विशेषः	११५	३
षष्ठाध्याय प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
वैधर्म्मफलविवेचनम्	११७	२
अदृष्टफलकक्रियत्रयकर्म्मप्रदर्शनम्	११८	३
अधर्म्मसाधनकथनम्	११८	५
शूद्रशुचिनिरूपणम्	११८	२
संयमस्य कर्म्मसहकारिताकथनम्	११८	४
दोषनिदानकथनम्	१२०	३
दोषाणां प्रवृत्तिद्वारेण धर्म्मादिहेतुत्वम्	१२१	३
धर्म्मादीनां प्रेत्यभावनिदानत्वकथनम्	१२१	२
मोक्षोपायकथनम्	१२२	३
षष्ठाध्यायसमाप्तिः।		
नित्यानित्यरूपादिकथनम्	१२३	२
केषाञ्चित् कारणगुणपूर्व्वकत्वं केषाञ्चि त्याकजत्वञ्च	१२४	५
पार्थिवपरमाणुरूपादीनां पाकजत्वसाधनम्	१२६	२
परिमाणपरीक्षा	१२६	३
परिमाणानित्यत्वादि	१३०	३
आकाशादौ परिमाणनिषेधसाधनम्	१३२	२

लघवो महत्त्वाभावः	१३१	२
दिगादीनां परममहत्त्वकथनम्	१३१	४
सप्तमाध्यायप्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
द्रव्यपरीक्षा	१३३	२
पृथक्त्वपरीक्षा	१३४	२
गुणादीनां निःसंख्यत्वम्	१३५	४
गुणादावेकत्वादिबुद्ध्यभ्रमत्वम्	१३६	२
अवयवावयविनोर्भेदनिराकरणम्	१३६	४
संयोगपरीक्षा भ्रमः	१३८	२
विभागे तदतिदेशः	१३८	४
अवयवावयविनोः संयोगविभागाभावः	१४०	२
पदपदार्थयोः साङ्केतिकः सम्बन्धसाधन प्रकरणम्	१४०	४
परत्वापरत्वपरीक्षा	१४४	२
समवायपरीक्षा	१४७	४
सप्तमाध्यायसमाप्तिः ।		
बुद्धिपरीक्षाभ्रमः	१५०	२
प्रत्यक्षहेतुसन्निकर्षविशेषकथनम्	१५१	३
विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुविशेषादिकथनम्	१५२	२
अष्टमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः ।		
अर्थपदपरिभाषा	५६	२
इन्द्रियविशेषाणामुपादानविशेषस्य प्राप्तिविशेषस्य च कथनम्	१५७	२
अष्टमाध्यायसमाप्तिः ।		
अभावप्रत्यक्षकथने भूमिका	१५८	२
अभावप्रत्यक्षसामग्रीकथनम्	१६०	३

अभावे तद्वतिदेशः	१४१	२
अन्योन्याभावप्रत्यक्षप्रकारः	१४१	२
अत्यन्ताभावप्रत्यक्षप्रकारः	१४१	२
योगजसन्निकर्षजन्यप्रत्यक्षकथनम्	१४३	२
नवमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
लैङ्गिकज्ञाननिरूपणम्	१४४	२
शाब्दबोधस्यानुमितावन्तर्भावः	१४८	२
उपमित्यादीनामनुमितावन्तर्भावः	१५०	४
वृष्टिनिरूपणम्	१५२	२
स्वप्नहेतुनिरूपणम्	१५२	४
स्वप्नान्तिकज्ञानहेतुकथनम्	१५३	२
भ्रमज्ञाने हेतुकथनम्	१५४	२
अविद्यालक्षणम्	१५४	४
विद्यालक्षणम्	१५५	२
आर्षज्ञानविशेषहेतुकथनम्	१५५	२
नवमाध्यायसमाप्तिः।		
सुखदुःखयोर्भेदप्रतिपादनम्	१५६	२
तयोर्ज्ञानानन्तर्भावकथनम्	१५६	४
शरीरावयवानां परस्परभेदसंस्थापनम्	१५८	२
दशमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
त्रिविधानां कारणानां विशेषविवेचनम्	१५८	३
आम्नायप्रामाण्यस्य दार्ढ्यसम्पादनम्	१६१	२
दशमाध्यायसमाप्तिः।		
वैशेषिकसूत्राणां निर्घटपत्रं समाप्तम्।		

कणादसूत्रविवृतेः

निर्घण्टपत्रम्।

प्रकरणम्।	पृष्ठाङ्काः।	पङ्क्त्यङ्काः।
मङ्गलाचरणादि	१	४
ग्रन्थावतरणिका	१	१५
शास्त्रे मङ्गलाचरणप्रतिपादनम्	२	८
धर्म्मस्य ज्ञानोपयोगिताकथनम्	२	१८
धर्म्मलक्षणाभिधानम्	४	८
उपस्कारव्याख्यानदूषणम्	५	१२
अभावस्य स्वप्नमपदार्थत्वे सूनेस्तात्पर्य्यम्	६	१८
साधर्म्मवैधर्म्मज्ञानस्य निःश्रेयसोपयोगिताप्रकारः	७	६
पदार्थविभाजककथनम्	७	८
प्रयोजनाभिधेयसम्बन्धानां स्वरूपकथनम्	७	१२
मतविशेषे मोक्षविशेषकथनम्	७	१६
शक्तिसादृश्ययोरतिरिक्तपदार्थताखण्डनम्	८	१०
द्रव्यत्वजातिसिद्धिः	९	१३
अन्धकारस्य द्रव्यत्वखण्डनम्	९	१५
गुणत्वजातिसिद्धिप्रकारः	१०	१६
निष्क्रमणत्वादेर्ज्जातित्वखण्डनम्	११	१३
उपस्कारदूषणान्तरम्	१४	११
प्रथमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
प्रसङ्गात् सांख्यमतखण्डनम्	२१	१७

जातिबाधकाभिधानम्	२२	१२
प्राभाकरमते गुणादौ जात्यभावः	२३	१६
प्रथमाध्यायसमाप्तिः।		
पृथिवीलक्षणानि	२७	१७
उपस्कारदूषणान्तरम्	२८	३
जललक्षणानि	२८	६
जले शुक्लरूपादिव्यवस्थापनम्	२८	१५
द्वितीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
उपस्कारदूषणान्तरम्	४४	१६
कालसाधनप्रकारः	४४	२०
प्राच्यादिव्यवहारे उपाधिकथनम्	४७	२४
उदयगिरौ प्राचीव्यवहारानुपपत्तिकथनम्	४८	१२
वीचीतरङ्गन्यायकदम्बगोलकन्यायाभिधानम्	५७	५
द्वितीयाध्यायसमाप्तिः।		
शरीरे चैतन्यस्वीकारे दोषाः	५८	२०
व्याप्तेर्निष्कृष्टलक्षणम्	६३	४
दोषलक्षणान्तराभिधानम्	६४	१५
दोषविशेषाणां स्वरूपाद्यभिधानम्	६५	१६
तृतीयाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।		
चाक्षुषादिकाले त्वाचाद्युत्पत्तौ बीजकथनम्	६८	१८
मनसः सङ्कोचादिनिराकरणम्	७०	६
तृतीयाध्यायसमाप्तिः।		
शून्यतोपादानमतकथनम्	८०	६
परमाणुसिद्धिप्रकारः	८०	२१
परमाणोर्नित्यतायां हेतवः	८१	२४

द्रवत्वस्य प्रत्यक्षहेतुतायां विशेषः	८४	१३
गुरुत्वादीनां प्रत्यक्षप्रतिबन्धकत्वादिकथनम्	८५	८

चतुर्थाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

शरीरलक्षणम्	८६	१४
इन्द्रियलक्षणम्	८६	२४
विषयलक्षणम्	८७	१७
दृत्वादीनां शरीरत्वे मानम्	८८	११
प्राणादीनां पार्थिवत्वादिसाधनप्रकारादि	८९	२०

चतुर्थाध्यायसमाप्तिः।

प्रयत्नस्य चेष्टाजनकत्वे प्राचां संवादः	९३	१८
मणिगमनादौ विशेषाभिधानम्	९८	१७

पञ्चमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

हिमकरकाद्युत्पत्तिप्रकारः	१०४	६
मनःकर्म्मणिहेतुविशेषाभिधानम्	१०५	१८
मनसः स्थैर्य्यसाधनम्	१०७	५

पञ्चमाध्यायसमाप्तिः।

वेदलक्षणम्	१११	१६
कर्म्मणामदृष्टहेतुतायां विशेषः	११२	१५
आततायिस्थले विशेषः	११६	८

षष्ठाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

यागादीनां सफलत्वव्यवस्थापनम्	११७	८

षष्ठाध्यायसमाप्तिः।

अनित्यगुणसङ्कलनम्	१२३	१६
नीलपाकपिठरपाकमताभिधानम्	१२५	६
नीलाद्यैक्यवादिमतनिराकरणम्	१२५	१५

गुणगुणिनोरभेदनिराकरणम्	१२५	२०
चित्ररूपाभिधानम्	२५	२१
तदनङ्गीकर्तृनव्यमतम्	१२५	२२
रसगन्धयोश्चित्रत्वानङ्गीकारः	१२६	७
परिमाणस्याश्रयनाशनाश्यत्वे विप्रतिपत्तिनिरा- करणम्	१३०	१६

सप्तमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

पृथक्त्वस्य गुणत्वव्यवस्थापनम्	१३४	१२
एकं रूपमित्यादिव्यवहारोपपादनम्	१३६	८
द्विविधविभागोदाहरणम्	१३८	१८
सङ्केतविभागतद्ग्रहोपायादि	१४२	१०
परत्वापरत्वोत्पत्तिप्रकारादि	१४५	२
समवायसिद्धिप्रकारः	१४७	२२
समवायस्यातीन्द्रियत्वादि	१४८	१७

सप्तमाध्यायसमाप्तिः।

बुद्धिविभागादि	१५४	१७

अष्टमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

दृदमादिशब्दानां प्रकृत्यर्थकथनम्	१५४	१७

अष्टमाध्यायसमाप्तिः।

अभावं प्रतियोगिनोविरोधिता	१५८	१६
उपस्कारमतदूषणम्	१६२	८
नास्ति गेहे घट इतिप्रतीतिविषयविवेचनम्	१६३	१२
युक्तयुक्तानयोर्लक्षणादि	१६४	१८

नवमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

अनुमितिलक्षणपरिस्कारः	१६६	१५

मतभेदे पक्षताभेदकथनम्	१६७	९
शाब्दस्यानुमितावन्तर्भावप्रकारः	१६९	४
उपमित्यादीनामनुमितावन्तर्भावप्रकारः	१७१	५
स्वप्नज्ञाने विशेषः	१७३	३

नवमाध्यायसमाप्तिः।

शरीरावयवानां परस्परभेदककथनम्	१७९	१२

दशमाध्याय-प्रथमाह्निकसमाप्तिः।

कारणलक्षणादिकम्	१८०	४
समवायिकारणविवेचनम्	१८०	१४
असमवायिकारणविवेचनम्	१८१	१६
संक्षेपतः शास्त्रार्थसंग्रहः, तत्र पदार्थ तद्विभाजककथनम्	१८४	१२
द्रव्यतद्विभाजकादि	१८४	२५
पृथिवीनिरूपणम्	१८५	१०
जलनिरूपणम्	१८६	२
तेजोनिरूपणम्	१८७	४
वायुनिरूपणम्	१८८	७
आकाशनिरूपणम्	१८८	२१
कालनिरूपणम्	१८९	१६
दिशोनिरूपणम्	१९०	१३
संसार्य्यात्मनिरूपणम्	१९०	२३
ईश्वरनिरूपणम्	१९५	२१
गुणसामान्यनिरूपणम्	१९६	२४
रूपनिरूपणम्	१९८	२
रसनिरूपणम्	१९९	७

गन्धनिरूपणम्	१८८	१३
स्पर्शनिरूपणम्	१८८	१७
पाकजकथनम्	२००	२
संख्यानिरूपणम्	"	१७
परिमाणनिरूपणम्	२०१	११
पृथक्त्वनिरूपणम्	"	२५
संयोगनिरूपणम्	२०२	८
विभागनिरूपणम्	"	१४
परत्वापरत्वनिरूपणम्	२०३	१०
बुद्धिनिरूपणम्	"	२५
हेत्वाभासनिरूपणम्	२०७	१२
अनुमानविभागः	२०८	१०
स्मृतिनिरूपणम्	"	२४
प्रकारान्तरेण बुद्धेर्विभागः	२०८	११
सुखनिरूपणम्	२०८	२५
दुःखनिरूपणम्	२१०	४
इच्छानिरूपणम्	"	६
द्वेषनिरूपणम्	"	१६
यत्ननिरूपणम्	"	१८
गुरुत्वनिरूपणम्	"	२६
द्रवत्वनिरूपणम्	२११	५
स्नेहनिरूपणम्	"	१३
संस्कारनिरूपणम्	"	१८
धर्मनिरूपणम्	२१२	११
अधर्मनिरूपणम्	"	२५

शब्दनिरूपणम्	२१३	७
सर्म्मनिरूपणम्	"	२५
सामान्यनिरूपणम्	२१४	७
विशेषनिरूपणम्	"	२०
समवायनिरूपणम्	२१५	४
अभावनिरूपणम्	"	१६
द्रव्यादिसप्तपदार्थेषु गोतमोक्तानां प्रमाणादिषोड-षपदार्थानामन्तर्भावप्रकारः	२१६	८
तुतातभट्टमतम्	"	११
गुरुमतम्	"	१८
शिरोमणिकृत्खण्डनग्रन्थसंग्रहः, दिक्कालयोः-खण्डनम्	"	२०
आकाशखण्डनम्	२१८	१३
मनसः खण्डनम्	"	२१
परमाणुद्व्यणुकयोः खण्डनम्	"	२४
ईश्वरपरिमाणखण्डनम्	२१९	८
अनुद्भूतानां रूपरसगन्धस्पर्शानां खण्डनम्	"	११
पृथक्त्वस्य खण्डनम्	२२०	४
परत्वापरत्वयोः खण्डनम्	"	२६
विशेषपदार्थखण्डनम्	२२१	१०
अव्याप्यवृत्तिरूपादिव्यवस्थापनम्	"	१५
चित्रपखण्डनम्	"	२३
सर्म्मणोव्याप्यवृत्तित्वखण्डनम्	२२२	१०
एकत्वसंख्याया असमवायिकारणजन्यत्वखण्डनम्	२२३	२
द्रव्यनाशस्य समवायिकारणनाशजन्यत्वखण्डनम्	"	३

द्रव्यस्पार्शनप्रत्यक्षे उद्भूतरूपस्य कारणताखण्डनम्	२२३	९
घटत्वाद्यभावस्य प्रत्यक्षखण्डनम्	२२४	२५
सत्ताजातिखण्डनम्	२२५	५
गुणत्वजातिखण्डनम्	"	१५
अनुभवत्वजातिखण्डनम्	२२६	२
घटाभावाभावस्य घटस्वरूपताखण्डनम्	"	७
भेदभेदखण्डनम्	"	११
ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगितत्प्रागभावात्मकत्वखण्डनम्, प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगितद्ध्वंसात्मकत्वखण्डनञ्च	"	१३
प्रत्यभिज्ञायाः संस्कारजन्यत्वव्यवस्थापनम्	"	१७
संशयस्य शाब्दबोधात्मकत्वकथनम्	२२७	२
स्वत्वस्यातिरिक्तपदार्थत्वव्यवस्थापनम्		१३
शक्तेरतिरिक्तपदार्थत्वव्यवस्थापनम्	"	२२
दशरथपिशाचादिपदस्थले केन रूपेण पदार्थोपस्थित्यादि	२२८	९
संख्यायाः पदार्थान्तरत्वव्यवस्थापनम्	"	१५
समवायस्य नानात्वव्यवस्थापनम्	"	२६
अभावसम्बन्धस्य पदार्थान्तरत्वव्यवस्थापनम्	२२९	३
कारणत्व[illegible] कार्य्यत्वस्य च पदार्थान्तरत्वव्यवस्थापनम्	"	८
नञ्पदानुत्तरवर्त्तिविभक्त्यर्थेनापि नञर्थान्वयः	"	१८
शिरोमणि[illegible]तपद्यानि	"	२
साधर्म्यवैधर्म्यकथनम्	"	८
[illegible]रिचा[illegible]कानि पद्यानि	२३२	२

[illegible]विवृतेर्निर्घण्टपत्रं समाप्तम्।